

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩІЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
“ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ”
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ імені Г.С. КОСТЮКА НАПН УКРАЇНИ**

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Збірник наукових праць

№ 1 (11) / 2017

Запоріжжя
2017

УДК : 159.9 (045)
ББК : Ю9 (4 Укр) я 4

*Рекомендовано до друку
вченою радою Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України
протокол №9 від 29.06.2017
вченою радою Запорізького національного університету
протокол №13 від 20.06.2017*

Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Державного вищого навчального закладу “Запорізький національний університет” та Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Н.Ф. Шевченко, М.Г. Ткалич. – Запоріжжя: ЗНУ, 2017. – № 1 (11) – 106 с.

Голова редакційної колегії:

Максименко С.Д., дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, директор Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Редакційна колегія:

Глива Є., доктор філософських наук з психології, іноземний член НАПН України, професор-консультант товариства «Дослідження клінічного гіпнозу» (Австралія)

Карамушка Л.М., член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, заст. директора Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Карандашев Ю.М., доктор психологічних наук, професор, Університет Яна Кохановського у Кельцях (Польща)

Моляко В.О., дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Притц А., професор, доктор з психології та педагогіки, ректор університету імені Зігмунда Фрейда (Австрія)

Ронгінська Т.І., доктор психологічних наук, директор Інституту психології Зеленогурського університету (Польща)

Смульсон М.Л., член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії нових інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Ткалич М.Г., доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології Запорізького національного університету (**відповідальний редактор**)

Чепелева Н.В., дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, заст. директора Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Шевченко Н.Ф., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності Запорізького національного університету (**головний редактор**)

Збірник наукових праць внесено до Переліку наукових фахових видань України з психології (Наказ МОН України від 29.09. 2014 року № 1081)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 19250-9050 Р від 29.05.2012р.

<http://psyjournal.in.ua>

info@psyjournal.in.ua

ISSN 2310-4368

© ЗНУ, 2017

Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології" № 1(11) / 2017

State higher education institution "Zaporizhzhya National University"
G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the NAPS of Ukraine

PROBLEMS OF MODERN PSYCHOLOGY

Collection of research papers

Issue 1 (11) / 2017

Zaporizhzhya
2017

UDC: 159.9 (045)
LBC: YU9 (4 Ukr) 4 i

The publication is approved by the resolutions of the Scientific Boards of
G.S. Kostiuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine (protocol № 9 of 29.06.2017),
Zaporizhzhya National University (protocol № 13 of 20.06.2017)

Problems of modern psychology: Collection of research papers of State higher education institution "Zaporizhzhya National University" and G.S. Kostiuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine / edited by S.D. Maksymenko, N.F. Shevchenko, M.H. Tkalych. – Zaporizhzhya: ZNU, 2017. – № 1 (11) –106 p.

Chairman of the editorial board:

S.D. Maksymenko, Full Member of the NAPS of Ukraine, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Director of G.S. Kostiuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine.

Editorial board:

Eugene Hlywa, Ph.D. in Psychology, Foreign Member of the NAPS of Ukraine, Consulting Professor at the Australian Society of Clinical Hypnotherapists (Australia)

L.M. Karamushka, Corresponding Member of the NAPS of Ukraine, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Laboratory of Organizational and Social Psychology, G.S. Kostiuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine, Deputy Director of G.S. Kostiuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine

Yu. Karandashev, DSc., Prof. Ph.D., Jan Kochanowski University, Kielce (Poland)

V.O. Moliako, Full Member of the NAPS of Ukraine, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Laboratory of Psychology of Creativity, G.S. Kostiuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine

A. Pritts, Professor, Doctor of Psychology and Pedagogy, Rector of Sigmund Freud University (Austria)

T. Ronginska, Doctor of psychology, Director of the Institute of Psychology, The University of Zielona Góra (Poland)

M.L. Smulson, Corresponding Member of the NAPS of Ukraine, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Laboratory of New Information Technologies, G.S. Kostiuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine

M.H. Tkalych, Doctor of Psychological Sciences, Professor of the Department of Psychology, Zaporizhzhya National University (**Editor**)

N.V. Chepeleva, Full Member of the NAPS of Ukraine, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Deputy Director of G.S. Kostiuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine

N.F. Shevchenko, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Department of Pedagogy and Psychology of Education, Zaporizhzhya National University (**Editor-in-Chief**)

The collection of research papers is listed in Special edition of scientific professional publications of Ukraine in Psychology (Resolution of the Ministry of Education of Ukraine 29.09.2014 № 1081)

Certificate of state registration of the printed source of mass media KB № 19250-9050 P of 29.05.2012

*<http://psyjournal.in.ua>
info@psyjournal.in.ua*

ISSN 2310-4368

© ZNU, 2017

ЗМІСТ

Максименко С.Д. Особистість починається з любові	7
Безрукова К., Губа Н.О., Cagnolati, A. Позиція Біблії щодо гендерної ролі жінок: порівняння інтерпретацій в деномінаціях Християнства	13
Гомольська Л.П. Соціально-психологічні особливості цілепокладання у контексті споживчої поведінки	17
Донченко О.С. Психологічні складові професійної креативності вихователя дошкільного навчального закладу	23
Желтова М.О. Методичний інструментарій діагностики творчого потенціалу майбутніх техніків-технологів харчової галузі	29
Іщук О.В. Психологічне дослідження рівня задоволеності персоналу на приватному підприємстві	34
Крошка Н.П. Методичний інструментарій для дослідження професійної відповідальності майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі	40
Лукаевич О.А. Фактори атракції у міжособистісній взаємодії: гендерний аспект	46
Малихіна О.А. Дослідження емоційно-ціннісного компонента в структурі самоповаги студентів	51
Мосол Н.О., Філь О.В. Формування професійної компетентності магістрів-психологів засобами інтерактивного навчання	56
Наумова Ю.С. Психологічні особливості засвоєння ієрогліфічної писемності студентами	61
Поплавська А.П. Взаємозв'язок лідерських якостей та ефективності управлінської діяльності менеджерів промислових підприємств	68
Пуляєвська М.Є. Контекстуальна залежність сприйняття зовнішніх об'єктів та ефективність комунікацій	74
Сеник О.М., Абрамов В.В. Час культури і психологічний час особистості: теоретичний огляд зв'язків між концептуалізацією часу в конкретній культурі та індивідуальною часовою перспективою	80
Ткалич М.Г. Баланс «робота – життя» персоналу: обґрунтування емпіричних показників	85
Шевченко Н.Ф., Смирнова Н.Г. Психологічні аспекти феномена любові в контексті емоційних відносин подружжя	90
Шевченко Н.Ф., Цигика О.Є. Аналіз явища довіри в різних напрямках наукового знання	95
Шипко М.В. Модель розвитку етичної свідомості студентської молоді	101

CONTENTS

Maksymenko, S.D. Personality begins with love	7
Bezrukova, K., Huba, N.O., Cagnolati, A. Attitude of Holy Bible to the gender role of women: comparison of interpretations in different denominations of Christianity	13
Gomolska, L.P. Socio-psychological characteristics of goal-setting in the context of consumer behavior	17
Donchenko, O.S. The psychological components of professional creativity of kindergarten teachers	23
Zheltova, M.O. Methodical tools of diagnostic of creative potential of future technologist in food industry	29
Ishchuk, O.V. Psychological research of staff's satisfaction in private enterprise	34
Kroshka, N.P. Methodological tools for research of the professional responsibility of future specialists of the rocket-and-space technology	40
Lukasevych, O.A. The determinants of attraction in interpersonal interaction: the gender aspect	46
Malykhina, O.A. Research of emotional-value component within the structure of the students' self-respect	51
Mosol, N.O., Fil', O.V. Formation of professional competence of masters-psychologists by means of interactive education	56
Naumova, Y.S. Psychological peculiarities of students' acquisition of hieroglyphic writing	61
Poplavska, A.P. The interconnection between the leadership values and the efficiency of administrative activity of managers of industrial enterprises	68
Puliaievska, M.E. The context-dependent nature of the perception of external objects and the effectiveness of communications	74
Senyk, O.M., Abramov, V.V. Time of culture and psychological time of personality: a theoretical review on the relationships between conceptualization of time within a certain culture and individual time perspective	80
Tkalych, M.H. The "work - life" balance of personnel: the substantiation of empirical indicators	85
Shevchenko, N.F., Smyrnova, N.G. Psychological aspects of love phenomenon in the context of emotional relations between spouses	90
Shevchenko, N.F., Tsyhyka, O.E. Analysis of the phenomenon of trust in various areas of scientific knowledge	95
Shypko, M.V. Development model of the ethical consciousness of the student youth	101

PERSONALITY BEGINS WITH LOVE

S.D. Maksymenko

Full member (academician) of the Academy
of Pedagogical Sciences of Ukraine,
Doctor of Psychological Sciences, Professor,
Director of G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the NAPS of Ukraine,
2883320@gmail.com

Максименко С.Д. Особистість починається з любові. Вихідні методологами генетичної психології визначають магістральні лінії дослідження психології особистості і ряд центральних питань: «Як виникає особистість?», «Якими є психологічні механізми її існування і розвитку?». Відповідь на перше питання полягає в тому, що особистість створюється, тому вона створюється, а отже вона є творінням. Це особливий феномен, який все своє життя перебуває у власному становленні. Він продовжує створювати себе, ускладнювати (або - спрощувати), самореалізовуватись вдосконалюватись. Він самоіснує. І в цьому сенсі, особистість виступає власним автором. Але справжнє диво полягає в тому, що особистість є не лише автором себе як твору: вона потенційно і фактично є автором іншої, нової особистості - людської дитини. Цей абсолютно унікальний акт співтворчості двох особистостей, двох люблячих людей і є істинним початком.
Ключові слова: особистість, психологія акту, початок особистості, поняття любові.

Maksymenko, S.D. Personality begins with love. The initial methodology of the genetic psychology determines the main lines of investigation of the personality psychology and a number of central questions: «how does the personality appear?», «what are the psychological mechanisms of its existence and development?». The answer to the first question consists in that the personality is formed, therefore it is created, and it is a creation. This is a special phenomenon, which is all its life in the process of its own formation. It continues to create itself, to complicate (or - to simplify), to self-actualize, and to self-improve. It exists by itself. And in this sense, the personality acts as its own author. But the original miracle consists in that the personality is not only the author of itself-as-phenomenon: it is potentially and actually the author of the other, new personality - the human child. This absolutely unique act of the common creation of two personalities, two loving people will be the true beginning.

Keywords: personality, psychology of an act, beginning of personality, concepts of love.

Introduction. «Personality begins with love» - this thesis contradicts the initial position of the home psychology concerning the ontogenesis of the personality, which was put in the title of A. Leontyev article: «The Beginning of The Personality Is an Act», it also gave rise to the whole trend of the Ukrainian «psychology of an act». The act if to take it in A. Leontyev's and V. Romenets's understanding, can never be «the beginning of the personality», as to make it you should already be the personality: to realize «the own I», to realize «the I of Another» and definitely to regard it.

The beginning of the personality is not the act; all begins with love. «Without love, - says P. Florensky, - the personality falls to a set of psychological elements and moments. Love is a connecting link of the personality.» Love unites and, as a matter of fact, creates the personality. It does not allow the person to concentrate on «the own I», but it concentrates, embodies him/her in «the other I», providing by this the existence and development of itself as the unity. A. Losev noted that the main aspiration of the personality is a complete self-affirmation, internal freedom, integrity and harmony. «He wants to live like gods observing the infinite world and reasonable silence of their independent light life». And this existence becomes possible in love. Losev continues: «And here, when the sensitive and various casual history of the personality driven into relative, dark, powerless and painful existence, it happens that this initial and light fate of the person is shown, the lost general thesis is recollected, and with it tiresome emptiness and motley worldly noise are won - then it means, that the miracle is created». The love, its feelings and aspirations, is this very miracle. R. Mai notes, that the love has the immense psychological energy. And it is the most powerful force for realization of influence and personality transformation.

Materials and Discussions. N. Berdyayev emphasized the creative personality nature and its existence as coexistence. He considered that the personality is not a substance, but a creative act, and it is constant during the process of change. The whole generalizes the partial in the personality and it is not something self-exhaustive, egocentric: it turns into something different, into another «you» and so it lasts, realizing general contents, which is a specific life.

The modern psychology pays surprisingly little attention to the love research, at the same time focusing the attention on the study of destructive necessities and qualities of the person though G. Allport

emphasizes, that «affiliated desires are the necessary basis of human life». The psychology appears not ready to study the phenomena of such level of complexity and universality as love, but it does not mean, that it should not be studied.

E. Fromm considers love to be the most radical and, actually, unique existing way out for the person from the disruptiveness, aloofness and disconnexion. But what is the love? Love, he writes, is a «passionate aspiration to the unity with another person, stronger than all other aspirations of the person. It is the strongest passion; it is the force which unites a family, a clan, a society, and all mankind in a single whole». There are two opposite forms of love - passive («love-merge») and active. The latter is actually what we name love as proper. Fromm writes: «Contrary to symbiotic connection the mature (active) love is the connection which assumes the preserving the personality integrity, its individuality». It is a very important moment for us - the status of personalities in love affairs. It was deeply enough analysed by J. Sartre to which we shall refer later.

The true love is an energetic activity, instead of passive effect; this is *state* in a peculiar condition, instead of «falling» into it. «The most general indication of the active nature of love, - Fromm notes - is possible to formulate in such a way: to love means first of all to give, but not of to receive». It is the central moment and rather delicate nuance. This «to give» does not at all mean «to give» in the sense of to endow, be left without something, to suffer privations, etc. Only the people, focused exclusively on receiving understand so the meaning of the word «to give». Such orientation denies love, leads to its exchange: «gave – received». Absolutely different is meant by Fromm: for the personality who is productive, complete and open «to give» means to show the own force, to give oneself to the another person, the own world and ... thus to become even more enriched, complete, strong.

E. Fromm considers absolutely fairly that not every person can love so. Such love «presumes, that the person should form in himself dominating aim on the productive activity, having overcome dependence, self-admiration, propensity to hoarding and manipulating others». The person should believe in own forces, be self-sufficient in the achievement of the purpose. And besides, to love means always to give, «it always means also to take care, to be responsible, to respect and to know ... these are the major features of love peculiar to all its forms». Now it is clear why only mature, open and productive person is capable to love properly. But why then we consider love to be the beginning of the personality? We can strengthen the thesis: the love is not simply the beginning of the personality, it *exists before* the personality, and it generates (defines, determines) the process of its creation (as a miracle).

The love, according to A. Maslow, is one of the forms and directions of the personality self-actualization. That is in the emotional experience of love the person becomes «who he can become». Here the question is of the so-called worldly love, which essentially differs from deficitary love (d-love). As a whole, these two types of love, which Maslow defines, are similar to E. Fromm's classification. However A. Maslow considers an interesting phenomenon, which is very important for our research. It is a question of «peak emotional experiences». Full disclosing and enthusiasm, peak of creative activity, contemplation, openness and emotional tension – in such a way this phenomenon can be described.

We should make digression and specify two moments, which are very important for the readers to understand us in proper way. First of them is particular, and concerns the necessity of the precise delimitation of the peak emotional experience of love and the emotional experience of orgasm (as it is a question of erotic love). A. Maslow rigidly insisted on this distinction also. Their belonging to the sexual contact unites these two emotional experiences. But this unity is external. By the origin the peak emotional experiences are the unique form of the continuation of a stream of worldly love. We shall emphasize – the continuation and the strengthening, but not the ending and relaxation. (E. Fromm, criticizing the theory of erotic love of Z. Freud, quite correctly specified, that the intrinsic requirement in love is a unity, but not relaxation as it was considered by Freud). The primary, biosocial element by its nature, need generates the love as the realization of two necessities implanted in it - in full connection with the beloved person and generation of the continuation - a new being. These are dominants, «notion forming» motives and they are not «deficitary», i.e. they do not disappear after the realization. It is necessary also to note that the process of the penetration into another, its comprehension, the process of creation of a new life is, actually, infinite (anyway, it is longer than a life of one person). The moment of discrete satisfaction of these two motives in the peak emotional experience actually defines, colours, and absorbs it. And if it is a question of coitus, as an «operational aspect» of the particular emotional experience, the relaxation really causes additional

feelings of psychophysiological pleasure, harmonizing up to the end and, at this stage, finishing emotional experiences. This «subsidiarity» of orgasm is really noticed by people loving each other really, i.e. worldly (A. Maslow), or actively (E. Fromm). Results of the questionings made by A. Maslow, and some our data confirm it.

It can happen in human life, however, so, that the orgasm, as the means of relaxation and of getting pleasure from it, can «create its own «interfunctional system», taking a leading place in it. But it's already not at all about love, and we shall have an opportunity to talk about it.

The psychological features (parameters) of worldly love, which are specified both by E. Fromm, and A. Maslow, and other researchers of the given phenomenon, actually can tell little about the essence of the given phenomenon. Heuristics here will be determined by scope in research of dynamics - appearance, existence and development of love.

So, essentially original perception of each other by people if they love has been already defined. This phenomenon attracts attention of many scientists. So, R. Mai specifies: «Meeting with the existence of another person (love) comprises the force which can cause strong shock of the person and cause in him a splash of alarm. But it can be the source of pleasure». It is possible to specify that even etymological connection between words «to cognize» and «to love» is very close. In the ancient Greek and Hebrew languages a verb «to cognize» simultaneously denoted «to have sexual connection». The serious material in this area can be found in religious texts: «Abraham cognized his wife and she conceived» ... - such statements are numerous in Bible texts.

Meanwhile, no special researches are required to fix great psychological importance of this phenomenon. We cannot consider here this problem in details, but we know impressions of many women who gave birth to the expected, desired and conceived in love child. Yes, they speak about fear and pain, but not only about this. They speak about frankness and openness – they haven't experienced greater disclosing, greater naturalness and trust to the world, up to the feeling of «dilution» in it. They note the intensification of love to the husband and the boundless love, care, and fear for a life of the child and for their own life. It seems to us that this act is an obligatory component of human love, and it should be investigated in psychology as an essential stage of the ontogenesis and transformations of the personality. Psychoanalytic and close to them trends understand the importance of this phenomenon, and only owing to them we have some scientific information. But psychoanalysis is a rather specialized trend, partial and, as it has been already specified, not focused on the attributive features of the personality.

If we search for a part of DNA «supervising and determining the propensity to crimes or ability to love» it will be really ridiculous ... in such statement of the question. And we are not speaking about this. If it makes sense to consider the body of a person, the biological constitution as the «carrier» of mental and simultaneously as its obligatory substantial constituent (a substructure of the personality) there it is the question of change of the form of existence and interaction of two factors: biological and social ones. Outside the personality, they exist as different forces, but inside personality they are transformed into the inseparable integrity. The development generates a new quality. But we can also tell the same about the hereditary material. The hereditary cell is not only «flesh of one's flesh», but also «spirit of one's spirit», it is the integral substantial unit of that unique integrity which is the human personality. Otherwise, if it did not include the whole personality in the changed and removed form, it would not be referred to as a «cell». Not the set of separate genes (parts of the DNA molecule), but the complete integrated set of hereditary material incorporated in the unitary system with other components of life functions of the cell creates that qualitatively new structural and functional integrity, which in the changed kind as a different existence, carries both the informational experience, and the initial need for life of the whole personality. Philosophers noticed long ago it and expressed correspondingly. So, Plato specifies in one of the dialogues: «the need for integrity and aspiration to it is love». Further it is stated, that the god of love Eros is shown all over the world, and lives not only in the soul of the person and its inclination to wonderful people, but also in many other things - in bodies of various animals, in plants, every creature as he is the great god, wonderful and universal.

Only love, and life experience testifies it, is capable to really complete human beings as those as only it alone connects these beings by their direct essence. «Really, - notices Teyar, - in what minute do two beloved people reach full possession of each other, than not when they lose themselves in each other?». But the connection will be simultaneously the act of generation when it is not carried out as the connection

«no matter with whom», and «no matter how» as the love disappears in the contact with the impersonal and the anonymous. The love generates in the personality the feeling of integrity, feeling of universe, and it is possible to understand and share the surprise of Teyar when he proclaims: «How could the psychology ignore this fundamental vibration the timbre of which for the trained ear is felt in the basis or, more likely, at the top of any strong emotion?».

Researchers connect vital issues of love relations with the process of self-disclosing. We already specified R. Mai's point of view that emphasized that «meeting» in love could become a source of splash of very sharp alarm. K. Rogers has approached this most closely. Deep self-disclosing and self-comprehension, full opening to another in love really may be unsafe for people who do not accept itself. Rogers explains such nonacceptance, incongruity by the significant difference (sometimes - contradiction) between «I-concept» and «constitutional (original) I» of the person. «I-concept» as a set of realized and «legal» information about oneself is formed in the situation named by Rogers «a condition of value». What does it mean?

Since the early age, the child acquires what it must be and what it must not be. And real features corresponding this are realized and become «I-concept» in their unity. They are present at the person, but from the area «impossible to have», «are not let through» to consciousness and hide even from themselves. Together with the «I-concept» they make a complete «constitutional I». Fully functioning personality (the term of Rogers) differs by almost absence of distinctions between I-concept and I-constitutional.

There are no many such people. The tension from displays of the concealed, not accepted properties and necessities greatly prevents the existence, generating symptomatology, which as a whole means «mental illness». But this problem is repeatedly sharpened, if the person gets in the situation where it is necessary not just to open everything to himself completely and to realize, but to open himself completely to another person. But this is love relations: nothing must be hidden here, as the beloved person will at once feel it, but on the other hand, it is impossible to show it to him in any way. So fear and lie, the greatest enemies of love, appear. It is known that in love the phenomenon of non-evaluative acceptance, as Rogers noted, it is that ideal of therapy allowing the person eventually to get rid of tension and accept himself. But love is not therapy, and the beloved person is neither a doctor nor a psychologist. It is the desire, the revealed interest and the all-penetrating activity. And then the reticence, manipulations appear and love disappears, leaving space for pragmatism and sexuality. What is most sad, the modern society promotes such turn of events.

... In one very authoritative modern popular edition there was recently published a big pompous article about how the advanced modern surgery provides the young woman with «renewal» of physical attributes of virginity. Everything written is actually very primitive, but there is one question: what for to do it? The journalist has fairly asked this question to several «interested» persons, and their answers are rather symptomatic and are reduced to simple: I do not wish to distress the beloved (!?) one. Naturally these are the answers of real patients of a psychotherapist. What love do we speak about? ... But we do not solve here consultative problems, we only wished to emphasize rather surprising orientation of the society though probably not so surprising - in this society everything is sold.

The love certainly can disturb and frighten, and very often this fear is overcome through sexuality. We have already mentioned the complex relations between these phenomena: they interest us in the context of the ontogenesis of the personality investigation problem. The conception is the phenomenon, which seemingly does not depend on the feelings emotionally experienced by future parents to each other and to their future child. But why then we say that the personality begins with love, not fertilisation. The problem is difficult and great, and we'll only outline it, having touched one aspect connected with the conception and birth of a child.

It is possible to refer to religious texts where concepts of «genital» and «sexual» are clearly distinguished. The first is considered in the context of love of man and woman not as beings of different sexes, but as husband and wife and future parents. With the other concept it is more difficult. Sexuality acts as a necessary component of sexual relations, and as such it supplements and harmonizes them, but exclusively in such a quality. Religion is absolutely and cardinally against sexuality outside intimate (conjugal) relations and outside love. Considering its centuries-old existence and huge experience, we can admit, that the care is expressed not only about the maintenance of ethical standards of behaviour: the

religion is worried about the future, and future is the child, a new miracle. And it worries not only religion. Here are V. Rozanov's words (who, by the way, was not much accepted by religious figures): «From this feeling, in general of cosmogonic origin (not only terrestrial) they (beloved) become the most fertile, create further in infinity «in the image and likeness of theirs» ... soul from soul, as sparkle from fire: this is procreation».

What does the genetic psychology consider to be the essence of the problem of the child ontogenesis who is conceived and born outside love relations of two people of different sex? We believe it important to define the following positions.

First of all, the heredity of the future child as the integrity is determined furthermore by the specific character of selection, a choice of each other as future parents. In history of each culture there are reliable criteria for such sexual selection, and features of this process certainly take roots in heredity, both the biological and the social. But this selection is determined not only by cultural and ethnic standards, but also by people. And the latter greatly depends on what the person of an opposite sex, in particular, is chosen for.

One matter is a shallow, short sexual contact, then we are guided by one group of features, and absolutely different matter is love, modelling of the joint future, vision and forecasting of the beloved person in it. There seems to be no sense to doubt that in these two cases there will be orientation to essentially different features (though, it is known that particularly morphological properties remain significant in both cases, but how many different things exist there! ...). Thus, already at the stage of choice and getting in contact we substantially influence the heredity and therefore the formation of our future «creation».

In the second place, we risk to state that in the a case of absence of love between people conceiving a new life, there will not fully reveal and crystallize in new creation that potential universal and natural love embodied and reflected in these people. A special open position of people always shows and actualizes the deepest and the hidden. Therefore, on the one hand, our previous statement is true, according to which this potential general love anyway will be embodied in the new human being, but there is one important nuance, we can speak about the measure of this embodiment.

And, finally in the third place, the sexual relations without love mean the simplification (using Z. Freud's terminology, these are relations, in which a lot of is carried out according to «the principle of pleasure» and very little according to «the principle of reality»). Actually it means the absence or extreme primitiveness of relations. One of the outstanding modern psychotherapists E. Yawl specifies that significant experience of sexual relations without feeling of love severely affect the future - the person cannot build relations, even when he wants to; there appeared stereotypes, but they are not about that ... The absence of relations means the absence of care, respect, interest, comprehension etc. Most negatively this factor is shown during the first moments of existence (prenatal and especially after physical birth).

But the love of parents to each other is solely capable of giving birth, bringing back to life, actualizing love of the child; only it will mean full non-evaluative acceptance of the child and the formation in it of basic personal new formations, such as trust to the world, etc. The love may arise after conception, or childbirth. In that case, relations, which appear substantially, compensate the absence of love during the moment of conception. On the other hand, the given fact means that the absence of love is equally negative for the future child both in cases of the so-called «not planned» pregnancy, and in cases when the woman has sexual contact with the only purpose to have the child.

At last, we should not exclude the phenomena of psychosomatic sphere. Mental conditions significantly determine the functioning of the somatic sphere, and we know well about it concerning cardiovascular, digestive, and respiratory systems. What prevents us from imagining, that they also influence sexual system of the person in the same way? The absence of empirical data in this case is not the argument. Therefore, such hypothesis has the right to exist. We have shown that «peak emotional experiences», being top of creativity in love, and orgasm are quite different conditions, quite different emotional experiences. Therefore, they are likely to influence differently the sexual system i.e. its productivity, quality of cells forming exact fertilisation mechanisms and so on. All this can show that the conception by some essential for the future child parameters will differ depending on the mental condition of parents.

As a whole, our idea concerning the influence of love on the formation of the personality in the

ontogenesis though greatly hypothetic is based on serious positions. There can appear a natural question: what negative consequences will the absence of love between people at «creating» a new life by them have? Without going into detail (that would be irresponsible in connection with the absence of the empirical scientific facts), we shall venture to assume: the fear of love and «escape» from it, inability to build relations, refusal from growth and self-realization - is not it all the consequence of birth of the person without love?! And the circle again becomes closed.

There is another significant aspect. We do not wish at all to say that everything in life and formation of the person is determined by the primary act of its creation and condition in which the parents were. Generally it is not so. The existence of the personality as the social phenomenon developing by growing into culture, by actualization of its own biosocial potencies and creative comprehension of the world has many opportunities to compensate existing gaps and to increase in love to other people and love from them. At all stages of the ontogenesis the personality is potentially given such opportunities, and it is its own right to take advantage of them. But the experience shows that the deficiency of love in early childhood is not easy to be compensated.

Conclusions. In conclusion it is necessary to show that the the material of this chapter is very important, but at the same time very problematic. The genetical and modelling approach to understanding of mechanisms of the personality’s ontogenesis causes the necessity of scientifically psychological analysis of such a complex and important phenomenon as the human love. At the same time, the absence of empirical investigation (as well as data) forces to combine in the analysis the initial theoretical and philosophical positions, observations conducted in the advisory work and everyday experience. We completely realize that it causes the problematical character and controversy of the material. But the discussion is not the worst way of the science development.

Список використаних джерел

1. Маслоу А. Г. Мотивация и личность / А. Г. Маслоу. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.
2. Максименко С. Д. Особистість починається з любові / С. Д. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. - № 9. – С. 1-8.
3. Максименко С. Д. Поняття особистості в психології / С. Д. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. - № 7. – С. 1-6.
4. Максименко К. С. Особистісно орієнтована психотерапія у вітчизняній медичній психології : історичний аспект / К. С. Максименко // Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. – 2016. – 5 (17). – р. 61-80.
5. Роменець В. А. Історія психології ХХ століття : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. А. Роменець, І. П. Маноха. – [2-е вид., стер.]. – К. : Либідь, 2003. – 989 с
6. Фромм Э. Иметь или быть / Э. Фромм; [пер. Э. М. Телятниковой]. – Москва : Аст, Астрель, 2010. – 320 с.
7. Фромм Э. Величие и ограниченность теории Фрейда / Э. Фромм; [пер. А. А. Александрова]. – Москва : Аст, 2012. – 224 с.

References translated and transliterated

1. Maslou A. G. Motivacija i lichnost' [Motivation and Personality] / A. G. Maslou. – SPb. : Evrazija, 1999. – 478 s.
2. Maksimenko S. D. Osobistist' pochinaet'sja z ljubovi [Personality begins with love] / S. D. Maksimenko // Praktichna psihologija ta social'na robota. – 2004. - № 9. – S. 1-8.
3. Maksimenko S. D. Ponjattja osobistosti v psihologii [] / S. D. Maksimenko // Praktichna psihologija ta social'na robota. – 2006. - № 7. – S. 1-6.
4. Maksimenko K. S. Osobistisno orientovana psihoterapija u vitchiznjanij medichnij psihologii : istorichnij aspekt [Personality oriented psychotherapy in the domestic medical psychology: a historical perspective] / K. S. Maksimenko // Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. – 2016. – 5 (17). – p. 61-80.
5. Romenev' V. A. Istorija psihologii XX stolittja [The history of the twentieth century psychology] : navch. posib. dlja stud. vishh. navch. zakl. / V. A. Romenev', I. P. Manoha. – [2-e vid., ster.]. – K. : Libid', 2003. – 989 s
6. Fromm Je. Imet' ili byt' [To have or to be] / Je. Fromm; [per. Je. M. Teljatnikovoj]. – Moskva : Ast, Astrel', 2010. – 320 s.
7. Fromm Je. Velichie i ogranichennost' teorii Frejda [The grandeur and limitations of Freud's theory] / Je. Fromm; [per. A. A. Aleksandrova]. – Moskva : Ast, 2012. – 224 s.

УДК 159.922

ATTITUDE OF HOLLY BIBLE TO THE GENDER ROLE OF WOMEN: COMPARISON OF INTERPRETATIONS IN DIFFERENT DENOMINATIONS OF CHRISTIANITY

K. Bezrukova

4th year student, Faculty of Social Pedagogy and Psychology
Zaporizhzhya National University, Ukraine

Scientific director: N.O. Huba

associate professor, Head of the Department of Psychology
Zaporizhzhya National University, Ukraine

Scientific director: prof.ssa Antonella Cagnolati

University of Foggia, Italy

Безрукова К., Губа Н.О., Cagnolati, А. Позиція Біблії щодо гендерної ролі жінок: порівняння інтерпретацій в деномінаціях Християнства. У статті йдеться про дослідження гендерної позиції жінки у Християнському імперативі. Автори співставляють ставлення різних деномінацій Християнства до основних аспектів жіночої гендерної ролі – до позиції в сім’ї та суспільстві, заручин, розлучення та ін.. Використовуючи витримки з найавторитетніших джерел Християнства – Старого та Нового Завіту, звертаючись до «Батьківської влади» (законне право влади батька над дітьми, а чоловіка над дружиною) та Побутового кодексу Нового Завіту, аналізуючи цитати основних фігур у Християнстві – Ісуса, Апостолів Петра та Павла та ін., автори виокремлюють різницю в егалітарному, комплементарному та патріархально-біблійському ставленнях до жінки. Християнський імператив, як такий, створює безліч філософських та теологічних диспутів щодо даного питання, наводячи іноді протилежні точки зору, що пов’язано зазвичай з інтерпретацією Святого Писання. Основна мета даної статі – висвітлити позицію Біблії щодо нормативної моделі жіночої статевої соціальної ролі та окреслити різницю в трактуваннях біблійських текстів різними деномінаціями Християнства.

Ключові слова: гендер, гендерна роль, Християнство, Старий Завіт, Новий Завіт, егалітаризм, комплементаризм, біблійний патріархат.

Bezrukova, K., Huba, N.O., Cagnolati, A. Attitude of Holly Bible to the gender role of women: comparison of interpretations in different denominations of Christianity. The paper is dedicated to the study of gender position of women in Christian Imperative. Authors compare the different attitudes of denominations of Christianity to the main questions of women gender role – position in family and society, betrothal, divorce, etc. Using the excerpts from most respected sources in Christianity – Old and New Testaments, referring to Patria Potestas and the New Testament Household Code (Haustafel), and analyzing the quotes of the main figures of Christianity – Jesus, Apostles Peter and Paul and other, authors shown the difference in Egalitarian, Complementarian and Biblical patriarchal attitude to women. The Christian Imperative itself generates a lot of philosophical and theological disputes about the question under discussion, giving sometimes opposite points of view, what depends usually on interpretation of Holy Scripture. The main goal of this article is to highlight the position of Holly Bible to the regulatory model of women gender role and to determine the difference in interpretation of its texts in denominations of Christianity.

Keywords: gender, gender role, Christianity, Old Testament, New Testament, Egalitarian view, Complementarian view, Biblical patriarchy.

Problem formulation. Presently, in scientific literature, the history of gender question is one of the most well-researched. There are a lot of fundamental works, which describe the distribution of gender roles in different historical periods, in different countries and cultures. The huge part of them dedicated to religious aspects of gender.

So, the **objective** of current article is to analyse the gender position of women in Christian Imperative.

Presentation of the main material. Some researchers believe that one of the reason of the current gender inequality lies in the most authoritative religious literature. Religions derive their power and popularity in part from the ethical compass they offer. So does really faith help perpetuate something that most of us regard as profoundly unethical: the oppression of women?

The same issue was raised by Nicholas Kristof, the columnist of The New York Times: «It is not that warlords in Congo cite Scripture to justify their mass rapes. It’s not that brides are burned in India as part of a Hindu ritual. And there’s no verse in the Koran that instructs Afghan thugs to throw acid in the faces of girls who dare to go to school. Yet these kinds of abuses — along with more banal injustices, like slapping a girlfriend or paying women less for their work — arise out of a social context in which women are second-class citizens. That’s a context that religions have helped shape, and not pushed hard to change» [12].

The main part of religious/gender articles devoted to the position of women in Islam. Because of the strict differences between man and woman roles, gender inequality is the traditional point of criticism of social organization of Muslim society.

In comparison to the Islam religion, Christianity strives for an equal and positive view of women. In the Old Testament the creation of man is explained and represents both women and men as equally valuable. It states, «Then God said, Let us make man in our image, in our likeness, and let them rule over the fish of the sea and the birds of the air, over the livestock, over all the earth, and over all the creatures that move along the ground», «So God created man in his own image, in the image of God he created him; male and female he created them» [Genesis 1:26-27].

But, in the Christian faith there is a contrasting perspective. Women, though viewed as equal to men in value in the eyes of God are given unequal roles. In Genesis 2, there is a more detailed account of the creation of Adam and Eve and discloses the differences in their purpose and responsibilities as given by God himself. The general idea is that God did not create the man and the woman at the same time, but rather He created Adam first and Eve later for the specific purpose of being Adam's helper. Eve was equal to Adam, but she was given the role and duty of submitting to him. The woman's one and only role in the Christian religion is to be submissive to her husband and be a good «helpmate» to him. A woman has no role in the church that is ruled and dictated only by men. The Christian woman is instructed by scripture to remain silent in matters of the church. 1 Corinthians of the Bible states, «Let your women keep silent in the churches, for they are not permitted to speak; but they are to be submissive, as the law also says».

Christianity is the world's largest religion with over 2.4 billion adherents [19]. Throughout its history, the religion has weathered schisms and theological disputes that have resulted in many distinct churches and denominations. Worldwide, the three largest branches of Christianity are the Roman Catholic Church, the Eastern Orthodox Church, and Protestantism, which is divided into many denominations [11].

In the Christianity there are two the most respected sources – The Hebrew Bible, or the Old Testament and the New Testament. The Hebrew Bible is the basis for both Judaism and Christianity, and a cornerstone of Western culture. The views of women presented in the Hebrew Bible are complex and often ambivalent. Through its stories and its elaboration of statutes, the Hebrew Bible's views on women have helped shape gender roles and define the legal standing of women in the West for millennia. This influence has waned somewhat as Western culture has become progressively more secular, beginning at the Enlightenment.

In the Old Testament there is a male bias and a male priority generally present in both the private life and public life of women. However, it never becomes absolute [18]. In the Decalogue (Ten Commandments) of Exodus 20, aspects of both male priority and gender balance can be seen.

Conservative Christian theologian Gilbert Bilezikian points out that throughout the Old Testament era and beyond, just as God had prophesied, men continued to rule over women in a patriarchal system which he sees as being a «compromise» or «accommodation» between sinful reality and the divine ideal. The coming of Jesus is understood as moving forward from Old Testament patriarchy, re-instituting full equality of gender roles [2].

The New Testament includes the words of Christ – the main figure in Christianity. As the founder of Christianity, Jesus never taught nor approved of any kind of subordination of one of his followers over another. Instead, he expressly forbade it in any Christian relationship. All three Synoptic gospels record Jesus teaching his disciples that any subordination of one to another, both abusive and customary, is a pagan practice — not something to take place among his followers. Having issued his strong prohibition against subordination of others, he prescribed the Christian alternative to subordination as being the exact opposite: profound service to others, extending even to making the ultimate sacrifice of giving one's life if necessary.

At the same time, in New Testament we found passages such as «Wives, be subject to your husbands, as to the Lord. For the husband is the head of the wife as Christ is the head of the church, his body, and is himself its Savior. As the church is subject to Christ, so let wives also be subject in everything to their husbands» [Eph. 5.22-24] which teaches submission of wives to husbands, are typically understood by egalitarians as a temporary accommodation to a harsh 1st century culture where Roman law. *Patria Potestas* (Latin for «Rule of the Fathers») gave fathers enormous power over the *familia* which included wife, children, slaves, and adult dependents. That power gives the father/husband the right to kill his wife

under a variety of circumstances.

In the New Testament we can see also Bible verses from Paul's letters which support the idea that women are to have a different or submissive role to men. «A woman should learn in quietness and full submission. I do not permit a woman to teach or to assume authority over a man; she must be quiet. For Adam was formed first, then Eve. And Adam was not the one deceived; it was the woman who was deceived and became a sinner. But women will be saved through childbearing — if they continue in faith, love and holiness with propriety» [1 Tim. 2:11-15]. «Submit to one another out of reverence for Christ. Wives, submit yourselves to your own husbands as you do to the Lord. For the husband is the head of the wife as Christ is the head of the church, his body, of which he is the Savior. Now as the church submits to Christ, so also wives should submit to their husbands in everything» [Eph. 5:21-27].

Such diversity in the understanding of the women gender role created three approaches: Egalitarian view, Complementarian view and Biblical patriarchy. They have a different positions as for the place of women in the private and public life.

Christian Egalitarians believe that Christian marriage is intended to be a marriage without any hierarchy — a full and equal partnership between the wife and husband. The Christian Egalitarian view of marriage asserts that gender, in and of itself, neither privileges nor curtails a believer's gifting or calling to any ministry in the church or home. Therefore, they see that «oneness» as pointing to gender equality in marriage. They believe the biblical model for Christian marriages is therefore for the spouses to share equal responsibility within the family — not one over the other nor one under the other.

Complementarians hold to a hierarchical structure between husband and wife. They believe men and women have different gender-specific roles that allow each to complement the other, hence the designation «Complementarians». The Complementarian view of marriage holds that while the husband and wife are of equal worth before God, husbands and wives are given different functions and responsibilities by God that are based on gender, and that male leadership is biblically ordained so that the husband is always the senior authority figure. They believe «the Bible presents a clear chain of authority— above all authority and power is God; God is the head of Christ. Then in descending order, Christ is the head of man, man is the head of woman, and parents are the head of their children» [17]. Complementarians teach that God intended men to lead their wives as «heads» of the family.

The patriarchal model of marriage is clearly the oldest one. It characterized the theological understanding of most Old Testament writers. It mandates the supremacy, at times the ultimate domination, of the husband-father in the family. In the first century Roman Empire, in the time of Jesus, Paul, and Peter, it was the law of the land and gave the husband absolute authority over his wife, children, and slaves — even the power of life or death. It subordinates all women.

Biblical patriarchy is similar to Complementarianism but with differences of degree and emphasis. Biblical patriarchists carry the husband-headship model considerably further and with more militancy. While Complementarians also hold to exclusively male leadership in both the home and the church, Biblical patriarchy extends that exclusion to the civic sphere as well, so that women should not be civil leaders and indeed should not have careers outside the home [10].

Patriarchy is based on authoritarianism — complete obedience or subjection to male authority as opposed to individual freedom. Patriarchy gives preeminence to the male in essentially all matters of religion and culture. It explicitly deprives all women of social, political, and economic rights. The marriage relationship simply reinforced this dominance of women by men, providing religious, cultural, legal structures that clearly favor patriarchy to the exclusion of even basic human dignity for wives [10].

Much of the dispute hinges on how one interprets the New Testament Household Code (Haustafel) which has as its main focus hierarchical relationships between three pairs of social classes that were controlled by Roman law: husbands/wives, parents/children, and masters/slaves. The Code, with variations, occurs in four epistles (letters) by the Apostle Paul and in 1 Peter. The Roman law of Manus gave the husband nearly absolute autocratic power over his wife, including life and death. The law of Patria Potestas gave a husband equally severe power over his children and slaves. They also write that slavery is tolerated in Scripture but never commanded but in some cases is criticized, whereas wives are explicitly commanded to submit to their husbands and male leadership is never criticized. Thus various approaches have a different interpretation of the same word.

Complementarians have traditionally held that Christian ministers ought to be men, because of the

need to represent Jesus Christ, who was the "Son" of God, and incarnate as a male human being [13]. A related position is that while both male and female were made in the image of God, the woman shares in the divine image through the man because she was created out of him, and is his «glory» [1Cor.11:7-8].

Christian egalitarians respond by arguing that God is not gendered, and that males and females image God equally and without any differences. In addition, terms such as «Father» and «Son», used in reference to God, should be understood as analogies or metaphors used by the biblical authors to communicate attributes about God in a culture where men had social privilege. Similarly, Christ became a male not because it was theologically necessary, but because 1st-century Jewish culture would not have accepted a female Messiah [4, 5].

Modern complementarians argue that Genesis 1:26-28 and Galatians 3:28 establish the full equality of males and females in terms of status, worth and dignity [16]. Complementary roles in marriage and church leadership, including the primary authority of men and the submission of wives, are not thought to contradict this principle of ontological equality. The equation of role or functional subordination and ontological inferiority is considered to be a category confusion.

Egalitarian Christians consider that this teaching of Jesus to the men who were the 12 Apostles trumps any subsequent teachings of Paul and Peter that Complementarians interpret as establishing «Husband-Headship» requiring «Wife-Submission», or denying women opportunities to serve in any leadership position within the Church. But both complementarians and egalitarians see Jesus as treating women with compassion, grace and dignity. The gospels of the New Testament, especially Luke, mention Jesus speaking to or helping women publicly and openly [3].

The historian Geoffrey Blainey wrote that women were more influential during the period of Jesus' brief ministry than they were in the next thousand years of Christianity. Jesus always showed the greatest esteem and the greatest respect for woman, for every woman, and in particular He was sensitive to female suffering. Going beyond the social and religious barriers of the time, Jesus reestablished woman in her full dignity as a human person before God and before men ... Christ's way of acting, the Gospel of his words and deeds, is a consistent protest against whatever offends the dignity of women [9].

Interesting is the question of Biblical betrothal, which is merely a binding promise to get married, is distinct from marriage itself, with the time between these events varying substantially. Since a wife was regarded as property in biblical times, the betrothal was effected simply by purchasing her from her father; the girl's consent is not explicitly required by any biblical law. In Old Testament times, a wife was regarded as chattel, belonging to her husband. The descriptions of the Bible suggest that she would be expected to perform tasks such as spinning, sewing, weaving, manufacture of clothing, fetching of water, baking of bread, and animal husbandry [15]. However, wives were usually looked after with care, and bigamous men were expected to ensure that they give their first wife food, clothing, and sexual activity [Ex 21:10].

The question of free choice to divorce is also understood in different ways by denominations of Christianity. As example, Protestants condoning divorce only under limited circumstances, most Protestant churches allow for divorce and remarriage. Conservative Protestants take a stricter view of the nature of marriage. They consider marriage a solemn covenant between wife, husband and God. Most view sexual relations as appropriate only within a marriage. Divorce is permissible, if at all, only in very specific circumstances. The standard formula for remarriage in Orthodox Church is that the Church joyfully blesses the first marriage, merely performs the second, barely tolerates the third, and invariably forbids the fourth.

The Jehovah's Witnesses view marriage to be a permanent arrangement with the only possible exception being adultery. Divorce is strongly discouraged even when adultery is committed since the wronged spouse is free to forgive the unfaithful one. There are provisions for a domestic separation in the event of "failure to provide for one's household" and domestic violence, or spiritual resistance on the part of a partner. Even in such situations though divorce would be considered grounds for loss of privileges in the congregation. Remarrying after death or a proper divorce is permitted [17].

Conclusions and perspectives of further research. As we can see, there is considerable disagreement among Christians as to the biblical way to define the roles of each marriage partner, and how each should interact in the family to create healthy family relationships and to please God. Roles in Christian marriages between opposite-sex couples challenge deep-rooted beliefs, teachings, and traditions—most dating from biblical days. Opinions and teachings vary among three principal groups—one group that believes in a full and co-equal partnership of the husband and wife, and two others which

advocate a male-dominant hierarchical structure in marriage. This three approaches are Egalitarian view, Complementary view and Biblical patriarchy.

The main goal of this article was to find out what is the objective attitude of the Holy Bible to the gender roles of women and to determine the difference in interpretation of its texts in different denominations of Christianity. The research showed that there is no objective attitude, there are just subjective attitudes. This situation happened because of present difference in interpretations of the Holy Bible. Thus, attitude depends on who and how interpreters the question of gender role of women, but not on the «true meaning» of Holy Scripture. There is a plenty of fodder in the Bible, for those who seek a theology of discrimination and, at the same time, for those, who have the opposite views.

References

1. Amy Desai, J.D. How Should a Christian View Marriage and Divorce? Online: [http://www.focusonthefamily.com/marriage/divorce-and-infidelity/should-i-get-a-divorce/how-should-a-christian-view-marriage-and-divorce]
2. Bilezikian Gilbert, Beyond Sex Roles: What the Bible says about a Woman's Place in Church and Family, 3rd edition, Baker Academic, 2006.
3. Bilezikian, Gilbert. Beyond Sex Roles (2nd ed.) Grand Rapids, Michigan: Baker, 1989.
4. Grenz Stanley, Women in the Church: A Biblical Theology of Women in Ministry, IVP, 1995.
5. Groothuis Rebecca Merrill. Good News For Women: A Biblical picture of gender equality. Baker books, 1997.
6. Heidebrecht Doug, Distinction and Function in the Church: Reading Galatians 3:28 in Context, Direction, Direction Journal, Mennonite Brethren.
7. Holy Bible. Books of the Holy Scriptures of the Old and New Testament. – Moscow: Mosc. Edition Patriarchy, 1988, p. 1376.
8. Jewett Paul K., The ordination of women, Eerdmans, 1980.
9. John Paul II, Thoughts on Women—Address to Italian Maids, April, 1979.
10. Johnson, Alan F. A Meta-Study of the Debate over the Meaning of 'Head' (Kephale) in Paul's Writings. Priscilla Papers, Volume 20:4, Autumn 2006.
11. Kimbrough T., Orthodox and Wesleyan Scriptural understanding and practice. St Vladimir's Seminary Press, 2005.
12. Kristof Nicholas, Religion and Women, The New York Times, 9 January, 2010.
13. Lewis, C. S. Priestesses in the Church?, God in the Dock, Eerdmans, 1970.
14. Packer J. I., Let's stop making women presbyters, Christianity Today, February, 1991.
15. Pierce and Groothuis (eds), Discovering Biblical Equality (2nd ed.), Downer's Grove, IVP, 2005, pp. 36–52
16. Piper J., Grudem W., Recovering Biblical Manhood and Womanhood: A Response to Evangelical Feminism, Crossway, 1991.
17. Rubio, Julie Hanlon. A Christian Theology of Marriage and Family, Paulist Press, 2003.
18. Stagg, Evelyn and Frank. Woman in the World of Jesus. Philadelphia: Westminster Press, 1978.
19. Zoll, Rachel Study: Christian population shifts from Europe, Associated Press, 19 December, 2011.

УДК 316.772.4

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЦІЛЕПОКЛАДАННЯ У КОНТЕКСТІ СПОЖИВЧОЇ ПОВЕДІНКИ

Л.П. Гомольська

здобувач кафедри соціальної психології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
premiere@ukr.net

Гомольська Л.П. Соціально-психологічні особливості цілепокладання у контексті споживчої поведінки. У статті наведено результати емпіричного дослідження особливостей цілепокладання у контексті споживчої поведінки. На вибірці студентської молоді встановлено, що переважна кількість досліджуваних виявляє наміри реалізувати споживчу поведінку середнього рівня вираженості. Визначено статистично значущі відмінності у намірах споживачів, особливо жінок, щодо придбання одягу й аксесуарів, автомобілів і, на рівні тенденції, косметики. Установлено, що наміри споживачів щодо споживання зазначених груп товарів посилюються із зростанням рівня доходів на члена сім'ї. Виявлено, що в цілому йдеться переважно про середній рівень відданості досліджуваних споживачів матеріальним потребам і бажанням, при цьому придбання й споживання товарів / послуг асоціюється насамперед з прагненням щастя на протизага прагненню досягненню успіху чи самому процесу придбання й споживання як такому. Показано, що із зростанням лояльності споживачів показники матеріалізму стають вищими, особливо для чоловіків. Констатовано, що врахування соціально-психологічних особливостей цілепокладання сприятиме організації більш ефективної взаємодії споживачів з брендом.

Ключові слова: бренд, цілепокладання, соціально-психологічний механізм, споживча поведінка, лояльність, студентська молодь.

Gomolska, L.P Socio-psychological characteristics of goal-setting in the context of consumer behavior. The results of empirical research in the context of goal-setting features of consumer behavior have been shown. In the sample of student youth

have been found, that most of them reveal the average level of intentions of consumer behavior. It has been determined statistically significant differences in the intentions of consumers, especially women, on the purchase of clothing and accessories, cars and (at level of tendency) cosmetics. It has been stated that intentions of consumer by consumption of these groups of products are enhanced with increasing income per family member. It has been revealed that, in general, we are talking about the average level of orientation of the tested consumers for material needs and desires. While the acquisition and consumption of goods / services is associated primarily with the pursuit of happiness versus the desire to achieve success or to the acquisition and consumption processes as such. It has been shown, that with increasing customer loyalty rates are higher materialism, especially for men. It has been stated that consideration of socio-psychological characteristics of goal-setting will facilitate more effective interaction of consumers with the brand.

Keywords: brand, goal-setting, socio-psychological mechanism, consumer behavior, loyalty, student youth.

Постановка проблеми. Дослідження різних типів соціальних комунікацій та їх соціально-психологічних механізмів, які забезпечують взаємовідносини особистості з довкіллям, є особливо актуальними в час соціальних трансформацій, властивих сьогоденню. Одним із таких типів є бренд-комунікація, яку вивчають, зокрема, як соціально-психологічний феномен, що позначається на поведінці особистості та віддзеркалює особливості її соціалізації в контексті споживчої поведінки.

Остання в контексті соціальної психології розглядається як особливий вид соціальної поведінки, яка є зовнішнім проявом певного ставлення до об'єкта споживання, що детермінується численними соціальними, особистісними й зовнішніми ситуативними факторами, одним із яких є цілепокладання (Ю. Швалб [10] та ін.) як свідомий намір споживача користуватися певними товарами / послугами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення соціально-психологічного аспекту бренд-комунікацій свідчить, що він містить певні способи впливу бренд-комунікатора й споживача один на одного. При цьому, за А. Коваленко, вплив визначається як: «...процес і результат зміни індивідом поведінки іншої людини, її установок, намірів, уявлень, оцінок тощо у ході взаємодії з нею» [9, с.139]. Відповідно нами запропоновано соціально-психологічну модель ефективної бренд-комунікації, основним елементом якої є взаємодія бренд-комунікатора (виробника товару \ послуг) та реципієнта (споживача), спрямована на обмін повідомленнями щодо бренду на різних каналах і «пунктах доступу» [7].

Під сукупною дією різноманітних соціально-психологічних механізмів (соціальне порівняння, соціальна категоризація, персоніфікація та ін.) бренд-комунікація набуває для реципієнта особистісного смислу. При цьому, зокрема, спрацьовує *механізм рефлексивного відчуження негативного смислу* (Б. Зейгарнік [8]), в основі дії якого лежить особливе переживання як активна діяльність (проживання) з породження нових життєвих смислів. Залучення додаткових смислів відбувається за рахунок розширення усвідомлення та виявлення нових контекстів взаємодії з брендом. У даному випадку йдеться також про так званий *механізм смислового зв'язування* (за Л. Анциферовою [1]), коли встановлюється їх внутрішній зв'язок з ціннісною сферою особистості, а нейтральний до цього зміст перетворюється в емоційно заряджений. Результатом цієї роботи може бути виникнення нових інтенцій особистості до відповідної поведінки по відношенню до бренду. Також можна говорити про *механізм випереджального переносу*, коли особистість екстраполює на майбутні ситуації та стосовно можливих активностей ті чи інші результати взаємодії з брендом.

У результаті актуалізується механізм *цілепокладання* як процес формування суб'єктивно-ідеального образу бажаного (цілеформування) і втілення в об'єктивно-реальному результаті діяльності (цілереалізації) [5]. Щодо цього Ю. Швалб зазначає: «Не існує прямого переходу від змісту свідомості людини до форм діяльності. Зміст свідомості може призвести до початку і продовження дії, лише коли вони набувають форми мети. Мета є спосіб оформлення ідеї предмету, що ще не існує, але, якщо бути більш точним, існує лише в суб'єктивному просторі особистості як чиста можливість предмету. Тому вся подальша діяльність є лише способом реалізації таких цілей» [10, с.50].

Отже, ефективна бренд-комунікація потребує постійного контролю, що будується на співвідношенні плану дій та реальних змін і забезпечує корегування образу бренду й розуміння причин таких перетворень. Це забезпечує лояльність споживачів до бренду і мотивує їх до придбання та споживання брендovanого продукту / послуги, формування відповідного стилю життя тощо.

Мета статті – дослідити соціально-психологічні особливості цілепокладання особистості у контексті споживчої поведінки.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Дія

механізму *цілепокладання* аналізувалася за даними, одержаними за методиками «Наміри споживачів» (авторська розробка) і Шкалою орієнтації споживача на матеріалізм (М. Річінс, С. Доусон) [12]. Для виявлення рівня лояльності споживачів як основної характеристики їх споживчої поведінки було використано методику Ф. Райчхелда [11] «Індекс промоутера» (NPS: Net Promoter Score).

Виходячи з того, що наміри є суб'єктивними оцінками споживачами своєї майбутньої поведінки [3], досліджуваним пропонувалося вказати, товарами / послугами яких брендів вони планують користуватися в майбутньому, оцінивши свої наміри від 0 («Не планую користуватися в майбутньому») до 10 («Планую користуватися обов'язково»). Використовувався перелік брендів, який було складено з урахуванням специфіки українського споживача за результатами дослідження у фокус-групах. Усього виокремлено 40 брендів, з яких найбільшу групу (35%) склали продукти харчування переважно вітчизняного виробництва (Світоч, Рошен, АВК, Наш сік, Сандора, Простоквашино, Біла Лілія, Слов'яночка, Молокія, Galicia, Наша ряба та ін.). Інші бренди в основному були представлені іноземними виробниками: одяг і аксесуари: Nike, Louis Vuitton, Colins, Zara, Mango, Benetton (15%); косметика: Nivea, Шанель, L'Oreal, Ives Rosher, Dove (12,5%); побутова техніка: Samsung, Lenovo, Apple, Nokia, Bosh (12,5%); автомобілі: Nissan, Дзу, Мерседес, Тойота (10%). Крім того серед груп брендів виокремлено послуги зв'язку: Київстар, Vodafone, Лайф (7,5%) та банки: ПриватБанк, Альфа Банк, Ощадбанк (7,5%) тощо [7].

За середнім сумарним балом визначався рівень вираженості намірів споживачів по відношенню до даних брендів: до 3 балів – низький, наміри користуватися лише брендованими товарами / послугами відсутні; від 4 до 7 балів – середній рівень вираженості намірів, 8 і більше балів – високий рівень вираженості намірів реалізувати споживчу поведінку по відношенню до орендованої продукції.

Додаткову інформацію про сутність намірів було отримано за Шкалою орієнтації споживача на матеріалізм (автори – М. Річінс, С. Доусон). При цьому під матеріалізмом відповідно до авторської позиції розуміється відданість матеріальним потребам і бажанням, аж до зневаги до духовних питань; спосіб життя, що заснований виключно на матеріальних інтересах, придбанні та споживанні матеріальних благ. Досліджуваним пропонувалося 15 тверджень, серед яких вони мусили обрати ті, що співпадали з їх думкою. Кожне співпадіння оцінювалося в 1 бал. Визначався як сумарний бал, що свідчив про вираженість матеріалізму, так і окремі його показники: 1) придбання майна як показника успіху; 2) зосередженість на придбанні; 3) придбання як гонитва за щастям.

За результатами дослідження за методикою «Наміри споживачів» констатовано, що переважна кількість досліджуваних виявляє середній рівень намірів реалізувати споживчу поведінку (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл досліджуваних за намірами придбати брендовані товари / послуги

Групи товарів	Рівні намірів, кількість досліджуваних у %		
	низький	середній	високий
Продукти харчування	13.0	60.9	26.1
Автомобілі	12.1	65.5	22.5
Косметика	27.8	53.7	18.5
Одяг і аксесуари	21.7	60.9	17.4
Банківські послуги	8.5	74.6	16.9
Побутова техніка	15.6	70.3	14.1
Послуги зв'язку	15.2	72.7	12.1

Як видно з табл. 1, більш виражені, окрім природних намірів споживачів щодо придбання продуктів харчування, наміри щодо придбання автомобілів, косметики, одягу й аксесуарів та банківських послуг. Дещо менше виражені наміри споживачів щодо придбання побутової техніки й послуг зв'язку.

При цьому визначено статистично значущі відмінності у намірах споживачів, особливо жінок, щодо придбання одягу й аксесуарів ($p < 0.01$), автомобілів ($p < 0.01$) і, на рівні тенденції, косметики.

Встановлено, що із зростанням рівня доходів на члена сім'ї наміри споживачів щодо

споживання зазначених груп товарів посилюються. Разом з тим, статистично значущих відмінностей намірів споживачів залежно від віку, сімейного стану та регіону проживання за жодною з груп товарів / послуг виявлено не було.

На наступному етапі емпіричного дослідження за Шкалою орієнтації споживача на матеріалізм (автори – М. Річінс, С. Доусон) виявлено змістові характеристики намірів споживачів (табл. 2).

З даних, що наведені у табл. 2 випливає, що в цілому йдеться переважно про середній рівень відданості досліджуваних споживачів матеріальним потребам і бажанням (67.9%). Разом з тим привертає увагу високий рівень матеріалізму у 17.3% досліджуваних, що свідчить про їх прагнення до способу життя, заснованому переважно на придбанні та споживанні матеріальних благ. При цьому придбання й споживання товарів / послуг асоціюється насамперед з прагненням щастя (високий рівень якого виявлений у 32.2% досліджуваних).

Таблиця 2

Розподіл досліджуваних за метою придбання бренданих товарів / послуг

Характеристики мети придбання	Рівні вираженості, кількість досліджуваних у %		
	низький	середній	високий
Придбання як показник успіху	49.5	43.8	6.7
Зосередженість на придбанні	27.9	59.6	12.5
Придбання як гонитва за щастям	24.5	43.3	32.2
Загальний показник матеріалізму	14.7	67.9	17.3

Значно менше досліджуваних цікавить сам процес придбання (12.5%) і, особливо, придбання як показник успіху (6.7%).

За результатами дисперсійного аналізу на рівні тенденції виявлено гендерно-вікові особливості вираженості матеріалізму споживчої поведінки студентської молоді (рис. 1).

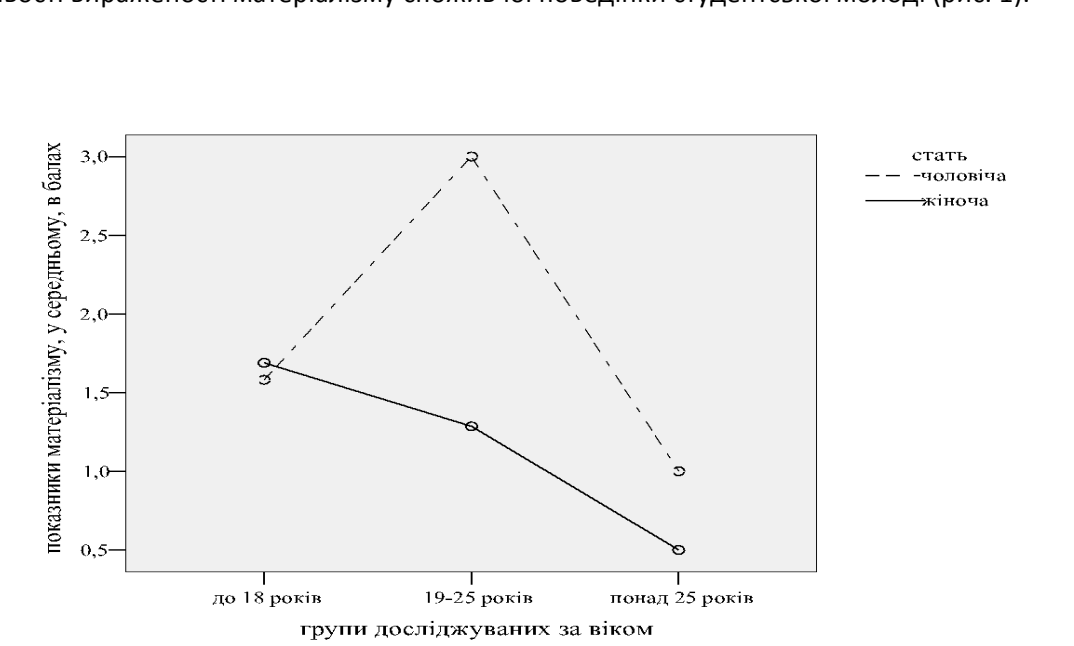

Рис. 1. Гендерно-вікові особливості вираженості матеріалізму споживчої поведінки студентської молоді

Як видно з рис. 1, матеріалізм є дещо більш вираженим у досліджуваних чоловічої статі, при цьому з віком показники матеріалізму є нижчими. Такий стан викликає тривогу, адже може свідчити про зростання прагнення значної частини молодих людей до способу життя, заснованому переважно на матеріальних інтересах на противагу духовним цінностям. При цьому, статистично значущих відмінностей у проявах матеріалізму залежно від регіону проживання виявлено не було.

Крім того, встановлено статистично значущі відмінності у показниках матеріалізму залежно

від рівня доходів досліджуваних (рис. 2).

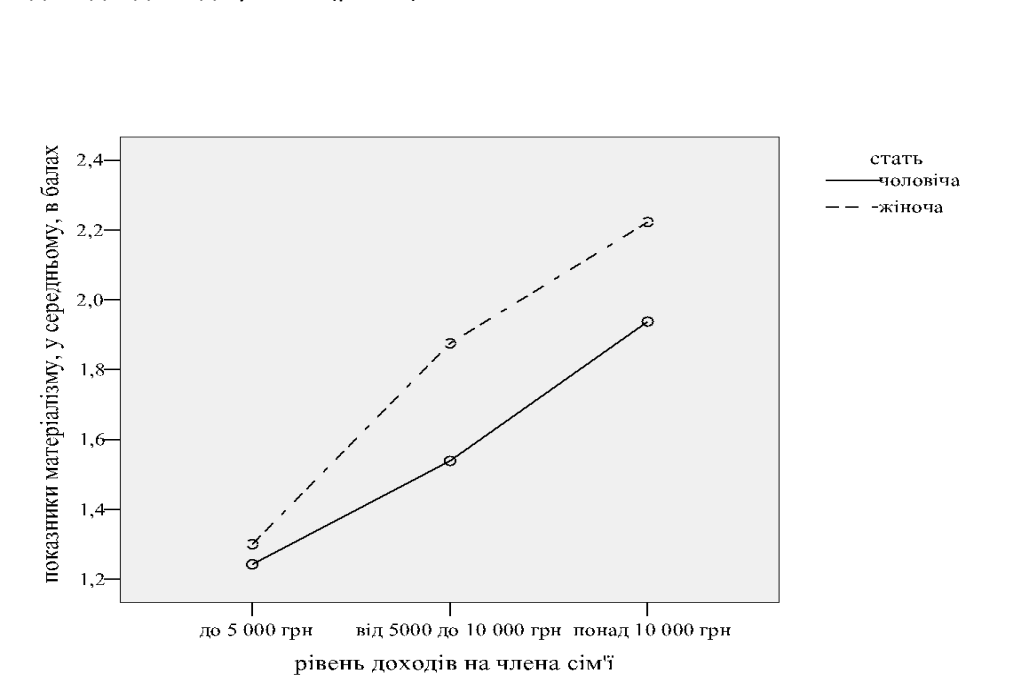

Рис. 2. Особливості вираженості матеріалізму споживчої поведінки студентської молоді залежно від рівня доходів на члена сім'ї

Так, з рис. 2 випливає, що рівень орієнтації на придбання та споживанні матеріальних благ зростає із зростанням рівня доходів на одного члена сім'ї ($p < 0.01$).

Примітно, що із зростанням лояльності споживачів показники матеріалізму стають вищими (рис. 3).

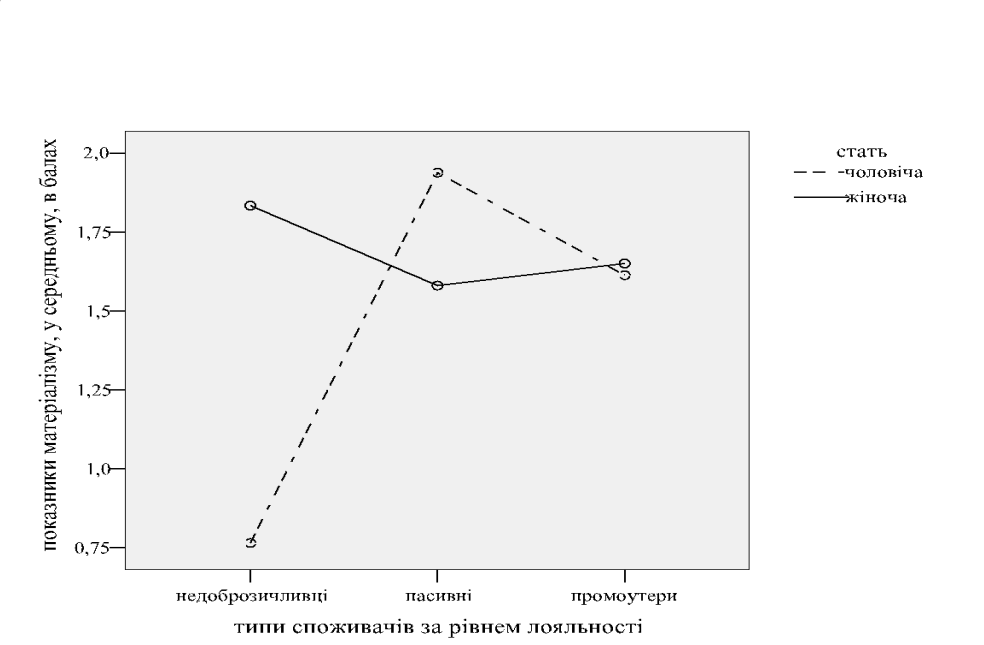

Рис. 3. Особливості вираженості матеріалізму споживчої поведінки студентської молоді залежно від рівня їх лояльності до бренду

При цьому йдеться про те, що такий стан речей характерний насамперед для осіб чоловічої статі ($p < 0.05$). Для жінок рівень матеріалізму не пов'язаний з рівнями їх лояльності до брендovаних товарів / послуг.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Досліджено особливості цілепокладання як соціально-психологічного механізму впливу бренд-комунікації споживчу

поведінку. На вибірці студентської молоді встановлено, що переважна кількість досліджуваних виявляє наміри середнього рівня вираженості реалізувати споживчу поведінку. Визначено статистично значущі відмінності ($p < 0.01$) у намірах споживачів, особливо жінок, щодо придбання одягу й аксесуарів, автомобілів і, на рівні тенденції, косметики. Установлено, наміри споживачів щодо споживання зазначених груп товарів посилюються із зростанням рівня доходів на члена сім'ї.

Констатовано, що в цілому йдеться переважно про середній рівень відданості досліджуваних споживачів матеріальним потребам і бажанням, при цьому придбання й споживання товарів / послуг асоціюється насамперед з прагненням щастя на противагу досягненню успіху чи самому процесу придбання й споживання як такому. Показано, що із зростанням лояльності споживачів показники матеріалізму стають вищими, особливо для чоловіків. Урахування особливостей соціально-психологічних особливостей цілепокладання сприятиме більш ефективному впливу бренд-комунікації на споживчу поведінку студентської молоді.

Перспективою подальших досліджень даної проблеми є визначення сукупного впливу соціально-психологічних механізмів бренд-комунікації на споживчу поведінку.

Список використаних джерел

1. Анцыферова Л.И. Психология формирования и развития личности / Л.И. Анцыферова // Психология личности в трудах современных психологов. – СПб. : Питер, 2002. – С. 207–212.
2. Антонова Н.В. Психология массовых коммуникаций : учеб. и практикум для академ. бакалавриата / Н.В. Антонова. – М. : Юрайт, 2014. – 373 с.
3. Богданова (Лысенко) О.Ю. Психология маркетинга: учеб. пособ./ О.Ю. Богданова (Лысенко) – Челябинск : Изд-во ЮУрГУ, 2002. – 66 с.
4. Бровкина Ю.Ю. Социально-психологические основы бренд-коммуникации : дис. ... докт. психол. наук. : спец. : 19.00.05 – социальная психология / Ю.Ю. Бровкина, Гос. ун-т управл. – М., 2009. – 439 с.
5. Великий словник сучасної української мови / ред. В.Т. Бусел.– Ірпінь: Перун, 2005.
6. Винокуров Ф. Н. Социально-психологические механизмы потребительской лояльности: дис. ...канд. психол.н. : спец: 19.00.05 – социальная психология / Федор Никитич Винокуров, Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова. – М., 2012. – 141 с.
7. Гомольська Л.П. Методика дослідження впливу бренд-комунікацій на особливості сприйняття споживача / Л.П. Гомольська // Організаційна психологія. Економічна психологія: наук. журнал; за наук. ред. С. Д. Максименка та Л. М. Карамушки. – 2016. – № 1 (4). – С. 15–27.
8. Зейгарник Б.В. Саморегуляция поведения в норме и патологии / Б.В. Зейгарник, А.Б. Холмогорова, Е.С. Мазур // Психологический журнал. – 1989. – Т. 10. – № 2. – С. 122–132.
9. Коваленко А.Б. Творчий характер соціально-перцептивного процесу / А.Б. Коваленко // Наука і освіта. – 2012. – № 9. – С. 96–100.
10. Швалб Ю.М. Целеполагающее сознание (психологические модели и исследования). – К.: Миллениум, 2003. – 72 с.
11. Reichheld F.F. The one number you need to grow / F.F. Reichheld // Harvard Business Review. – 2003. – Vol. 81 – №. 12. – P. 46–54.
12. Richins M.L. A consumer values orientation for materialism and its measurement: Scale development and validation / M.L. Richins, S. Dawson // Journal of Consumer Research. 1992. – Vol. 19, is. 3. – P. 303–316.

References transliterated

1. Antsyferova L. Y. Psykholohyia formirovaniya y razvytiya lychnosty / L. Y. Antsyferova // Psykholohyia lychnosty v trudakh sovremennykh psykholohov. – SPb. : Pyter, 2002. – S. 207–212/
2. Antonova N.V. Psykholohyia massovykh kommunykatsyi : ucheb. y praktykum dlia akadem. bakalavryata / N.V. Antonova. – M. : Yurait, 2014. – 373 s.
3. Bohdanova (Lysenko) O.Yu. Psykholohyia marketynha: ucheb. posob./ O. Yu. Bohdanova (Lysenko) – Cheliabynsk : Yzd-vo YuUrHU, 2002. – 66 s.
4. Brovkyna Yu.Yu. Sotsyalno-psykholohyicheskyye osnovy brend-kommunykatsyy : dys. ... dokt. psykhol. nauk. : spets. : 19.00.05 – sotsyalnaia psykholohyia / Yu. Yu. Brovkyna, Hos. un-t upravl. – M., 2009. – 439 s.
5. Velykyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy / red. V.T. Busel.– Irpin: Perun, 2005. – s.
6. Vynokurov F.N. Sotsyalno-psykholohyicheskyye mekhanizmy potrebytelskoi loialnosti: dys. ...kand. psykhol.n. : spets: 19.00.05 – sotsyalnaia psykholohyia / Fedor Nykytych Vynokurov, Moskovskyyi hosudarstvennyy unyversytet ymeny M. V. Lomonosova. – M., 2012. – 141 s.
7. Gomolska L.P. Metodyka doslidzhennia vplyvu brend-komunikatsii na osoblyvosti spryiniattia spozhyvacha / L.P. Homolska // Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia: nauk. zhurnal; za nauk. red. S.D. Maksymenka ta L.M. Karamushky. – 2016. – № 1 (4). – S. 15–27.
8. Zeiharnyk B.V. Samorehuliatyia povedeniya v norme y patolohyy / B.V. Zeiharnyk, A.B. Kholmohorova, E.S. Mazur // Psykholohyicheskyy zhurnal. – 1989. – Т. 10. – № 2. – S. 122–132.

9. Kovalenko A.B. Tvorchiy kharakter sotsialno-pertseptyvnoho protsesu / A.B. Kovalenko // Nauka i osvita. – 2012. – № 9. – S. 96–100.
10. Shvalb Yu.M. Tselepolahaiushchee soznanye (psykholohycheskye modely y yssledovaniya). – K.: Mylennyum, 2003. – 72 s.
11. Reichheld F.F. The one number you need to grow / F. F. Reichheld // Harvard Business Review. – 2003. – Vol. 81 – №. 12. – R. 46–54.
12. Richins M.L. A consumer values orientation for materialism and its measurement: Scale development and validation / M.L. Richins, S. Dawson // Journal of Consumer Research. 1992. – Vol. 19, is. 3. – R. 303–316.

УДК 159.954:378.1

ПСИХОЛОГІЧНІ СКЛАДОВІ ПРОФЕСІЙНОЇ КРЕАТИВНОСТІ ВИХОВАТЕЛЯ ДОШКІЛЬНОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

О.С. Донченко

аспірантка кафедри психології

Бердянського державного педагогічного університету

olga.shvachunova@mail.ru

Донченко О.С. Психологічні складові професійної креативності вихователя дошкільного навчального закладу.

Стаття присвячена проблемі визначення психологічних складових професійної креативності вихователя дошкільного навчального закладу та її структури. Автором визначена актуальність дослідження в контексті реформаційних змін системи освіти та підвищення вимог до фахової підготовки майбутніх педагогів. На основі аналізу досліджень проблем творчості, креативності, особливостей творчої педагогічної діяльності вихователя, надано трактування понять «креативність» та «професійна креативність вихователя дошкільного навчального закладу». З урахуванням досліджень структури педагогічної креативності та відповідно до етапів здійснення професійної творчої діяльності вихователя ДНЗ, автором визначена психологічна структура професійної креативності вихователя дошкільного навчального закладу, що включає наступні компоненти: мотиваційний, когнітивний, операційний та регулятивний. В статті обґрунтовано психологічні складові та показники кожного з компонентів.

Ключові слова: креативність, педагогічна творчість, професійна креативність вихователя дошкільного навчального закладу, мотиваційний компонент, когнітивний компонент, операційний компонент, регулятивний компонент.

Donchenko, O.S. The psychological components of professional creativity of kindergarten teachers. The article reveals the problem of finding the psychological components of professional creativity of a teacher in a preschool organization and also analyzing its structure. The author defined the relevance of the research by reformation changes, occurring in education nowadays, and giving the increasing demands for professional training of future teachers. The author points out the actual subject of creativity, creative features of educational activities, based on his own study, that allowed the teachers to provide a definition of "creativity" and "creativity of professional preschool teachers". Based on a multivariate approach, it has been discovered that creativity is a multi-component form, a function of the whole individual, depending on patterns of mental characteristics that are not limited to intelligence. The investigations of domestic and foreign scientists, which are dedicated to the analysis of the structures of pedagogical creativity and stages of professional creativity of preschool teachers, helped the author to determine the psychological structure of professional creativity of the teacher. The structure includes the following components: motivational, cognitive, operational and regulatory. This article explains the psychological components and performance of each component. Motivational component includes a desire for creative self-realization and creative emotional orientation. The cognitive component includes the maturity of the students' creative thinking (flexibility, speed and originality), social intelligence (the ability to notice and understand verbal and nonverbal information), imagination, awareness of the psychological essence of pedagogical creativity, creative methods of solving educational problems and the level of academic achievement. The operational component includes a system of mental actions and operations of the creative solution of educational problems. The regulatory component includes a volition of personality and capacity for reflection.

Keywords: creativity, teaching creativity, creative professional kindergarten teacher, motivational component, cognitive component, operating component, regulatory component.

Постановка проблеми. На сучасному етапі реформування українського суспільства, в умовах, коли підвищення якості освіти, вихід її на міжнародний рівень є одним з першочергових завдань, значно підвищуються вимоги до підготовки майбутніх педагогічних кадрів. Сьогодні одним з найважливіших завдань стає формування вихователя, здатного творчо, швидко, високоякісно та ефективно виконувати професійні обов'язки. Актуальність розвитку педагогічної креативності обумовлюється вимогами нормативних документів, що регулюють діяльність дошкільної галузі освіти та спрямовують сучасні психолого-педагогічні дослідження на пошук змісту, методів, форм, засобів, що не лише зможуть надати достатній обсяг спеціальних знань, професійних умінь та навичок, а

також розвинути здатність оперативно знаходити розв'язання нестандартних фахових ситуацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що питання творчості та креативності є об'єктом багатьох психолого-педагогічних наукових досліджень. Сутність педагогічної творчості розкривають В. Андрієвська, Ф. Гоноболін, Н. Гузій, О. Дубасенюк, В. Загвязинський, І. Зязюн, В. Кан-Калік, Н. Кічук, Н. Кузьміна, Ю. Кулюткін, Н. Нікандров, М. Поташник, І. Синиця, С. Сисоєва, Г. Сухобська, А. Хуторський. Педагогічну креативність та її особливості вивчають О. Дунаєва, М. Зиновкіна, Н. Малій, І. Огоновська, Л. Харченко, Є. Щербакова. Психологічний портрет творчого педагога розкривається Н. Кічук, Н. Кузьміною, В. Лісовською, А. Марковою, О. Матюшкіним, М. Нікандровим, М. Поташником. Умови розвитку креативності у процесі фахової підготовки майбутніх педагогів обґрунтовується О. Абдуліною, О. Антоною, І. Гриненком, З. Гуцало, В. Данильченко, О. Дунаєвою, Н. Малій, І. Шахіною.

Метою статті є виокремлення психологічних складових та показників професійної креативності майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Теоретичний аналіз вітчизняних та зарубіжних досліджень проблеми креативності Т. Баришевої, І. Білої, Н. Вишнякової, О. Вознюка, А. Галіна, Дж. Гілфорда, М. Гнатка, В. Дружиніна, Ю. Жигалова, О. Морозова, Я. Пономарьова, В. Рибалка, П. Торренса, а також прихильність до провідного на сьогодні багатofакторного підходу до розуміння креативності, в рамках якого вона розглядається як функція цілісної особистості, що залежить від комплексу її психічних характеристик та не зводиться до інтелекту (Т. Баришева, Н. Вишнякова, Ф. Вільямс, Х. Грубер, Ф. Джексон, Л. Єрмолаєва-Томіна, С. Каплан, О. Кульчицька, Т. Любарт, С. Мессік, О. Разумнікова, Д. Сиск, Р. Стернберг, А. Танненбаум, Т. Тардиф, Дж. Фельдхьюзен, К. Хелер, О. Шемеліна) дає можливість визначити власну позицію щодо даного феномену, відповідно до якої креативність ми визначаємо як *багатofакторну, складноорганізовану здатність особистості до творчості, що проявляється у можливості висувати проблеми та самостійно знаходити усвідомлені, оригінальні, економні, адекватні умови рішення*. Не зважаючи на велику кількість різнопланових досліджень, однакості щодо структури психічних детермінант креативності серед науковців немає. Крім того, ми дотримуємось думки про те, що креативність набуває специфічних рис відповідно до виду діяльності, якою замається творча особистість, що підтверджують численні дисертаційні дослідження останніх років (О. Баняс, В. Боксогорн, Н. Добровольської, Л. Мацепури, Л. Петришин, Н. Пов'якель, Т. Розової, Н. Рубан, Н. Скулиш, О. Харцій). Тому виникає необхідність надати визначення професійній креативності вихователя ДНЗ, яку на основі провідних ознак творчої педагогічної діяльності, виокремлених Н. Гузій, О. Дубасенюк, В. Кан-Каліком, Н. Кузьміною, Ю. Кулюткіним, Н. Кухаревим, Л. Мільто, В. Решетько, С. Сисоєвою, М. Фрумкіною, В. Харькіним та ін., ми трактуємо як *багатofакторну, стійку здатність вихователя ДНЗ до творчого (нестандартного, доцільного, ефективного) розв'язання педагогічних задач, що мають на меті позитивну динаміку формування творчої особистості дошкільника та підвищення рівня творчої педагогічної діяльності самого вихователя ДНЗ*.

З метою визначення психологічних складників професійної креативності вихователя ДНЗ нами був проведений аналіз структури та складових педагогічної креативності. Він показав, що серед науковців (О. Антонова [1], І. Гриненко, О. Дунаєва [3], В. Загвязинський, Т. Каракатсаніс [4], Н. Кічук, А. Кроплі, Н. Нікандров, С. Сисоєва [10], Т. Остафійчук [9], М. Поташник, Л. Петришин, В. Хомич та ін.) немає єдиного погляду на дану проблему (у дослідженнях знаходимо понад 80 різноманітних компонентів). Різноманітність поглядів пов'язана з відсутністю єдиних теоретичних засад проблеми творчості та креативності, наявністю тісних зв'язків психічних детермінант творчості, що ускладнює їх виокремлення та розуміння впливу на певні креативні педагогічні уміння. Однакості проявляється в тому, що всіма дослідниками педагогічна креативність розуміється як багатofакторне явище.

На основі аналізу структури креативності, представлених дослідниками, зазначеними вище, та розуміння того, що креативність забезпечує можливість педагогічної творчої діяльності, виступаючи її суб'єктивною передумовою, вважаємо за доцільне функціонально об'єднати структурні компоненти на основі змісту етапів творчої педагогічної діяльності, виокремлених Л. Князевою [5]:

1. мотиваційний етап, в ході якого виникає потреба в аналізі педагогічних ситуацій, творчому

розв'язанні педагогічних задач, самовдосконаленні власних творчих здібностей забезпечується *мотиваційним* компонентом професійної креативності вихователя;

2. орієнтаційний етап, який передбачає усвідомлення та аналіз педагогічної ситуації, формулювання педагогічної задачі, аналіз вихідних даних, прояснення умов ситуації, побудову гіпотези, оцінку власних сил щодо можливості її вирішення, актуалізацію знань та досвіду щодо поставленої задачі забезпечується *когнітивним* компонентом професійної креативності вихователя;

3. виконавчий етап полягає у пошуку способів творчого розв'язання задачі та реалізується завдяки *операційному* компоненту професійної креативності;

4. контрольо-оцінний етап передбачає самоаналіз отриманого результату – творчого розв'язання педагогічної задачі та забезпечується *регулятивним* компонентом.

Розкриємо показники та психологічні складові кожного з компонентів.

Показниками сформованості *мотиваційного* компонента професійної креативності вихователя виступають прагнення зрозуміти складну педагогічну проблему та бажання віднайти новий спосіб її розв'язання. Зважаючи на дослідження О. Антонової [1], Т. Баришевої [2], Л. Виготського І. Гриненка, В. Загвязинського, Н. Кухарева, В. Решетько, С. Сисоевої, вважаємо, що названі мотиви проявляються за умови сформованості прагнення до творчої самореалізації та креативної емоційної спрямованості.

У визначенні провідного *мотиву* творчої професійної діяльності вихователя ДНЗ, погоджуємось з думкою Н. Кухарева та В. Решетько [6], які зазначають, що ним є незадоволеність особистості отриманим результатом у співвідношенні як з потенційними можливостями дітей, так і з власними можливостями та морально-психологічними установками. Дисонанс між отримуваним результатом та можливостями людини спонукає її до творчості. Конкретизуючи цю думку, визначаємо мотив *прагнення до творчої самореалізації*. Але враховуємо, що самореалізація, на думку Л. Коростилевої, у свою чергу, є складним психологічним феноменом, що передбачає наявність наступних складових: блоку «хочу» (цінності, інтереси, бажання, що призводять до активності), блоку «можу» (самопізнання власних можливостей, самовідношення, самооцінка), блок «повинен» (уявлення про соціальний запит до особистості). Отже, наявність прагнення до творчої самореалізації характеризує лише один аспект самореалізації («хочу»).

Розглядаючи такі показники креативного педагога, як «педагогічна захопленість», «позитивний емоційний стан», «здатність глибоко занурюватись у привабливу діяльність», ми звертаємось до досліджень Т. Баришевої [2], яка зазначає, що емоції та почуття «присутні» у творчому процесі, виступаючи одночасно його мотивом, метою (радістю відкриття) та «супроводом». Вона вводить поняття «креативний стан», що являє собою складний емоційний патерн, що включає комплекс емоцій: евристичні, еготичні, егокреативні почуття. Крім того, на думку Л. Виготського, емоційний досвід стає перспективною мотивацією, що здатна породжувати подальшу мотивацію. На основі цього виділяємо параметр емоційної спрямованості, яку, спираючись на дослідження Б. Додонова, визначаємо як потребу особистості в певних (у нашому дослідженні – творчих) переживаннях та прагнення до ситуацій, що їх викликають. Склад емоцій, що входять в *креативну емоційну спрямованість*, визначимо на основі вищезазначеного дослідження Т. Баришевої. Трактуючи сутності еготичних емоцій знаходимо в дослідженні Ю. Сидоренко, який визначає їх як прагнення збереження відповідної «величини» власної особистості, почуття своєї значущості, цінності, гордості, честі. Тобто за своєю суттю, еготичні почуття відповідають глоричним емоціям за класифікацією Б. Додонова. До цієї групи емоцій відносимо також егокреативні почуття, що трактуються Т. Баришевою як пов'язані із самотворенням. Евристичні ж емоції (пов'язані із самим процесом творчості) співвідносяться з гностичними, що розуміється Б. Додоновим не лише як потреба отримувати нову інформацію, а й досягати «когнітивної гармонії», суть якої полягає в пошуку нового, невідомого звичного, зрозумілого («втеча від здивування», «радість відкриття істини»). Типовою ситуацією, що викликає гностичні емоції, дослідник вважає саме проблемну ситуацію. Важливо також зауважити, що на думку Б. Додонова, емоційна спрямованість формується в певній діяльності, і лише тоді починає впливати на вибір особистістю нових діяльностей.

Когнітивний компонент включає розвиненість у студентів пізнавальних психічних процесів, обізнаність щодо психологічної сутності професійної креативності вихователя, методів творчого розв'язання педагогічних задач та рівень навчальних досягнень. Показниками розвиненості

пізнавальних психічних процесів виступають успішне виконання завдань на оригінальність, гнучкість, швидкість мислення, сприйнятливість до вербальних та невербальних показників поведінки довколишніх, продуктивність творчої уяви.

Гнучкість мислення описується як здатність до переосмислення функцій об'єкта, використання його в новій якості (Дж. Гілфорд), доцільне варіювання способів дії, легкість перебудови вже наявних знань і переходу від однієї дії до іншої (Н. Менчинська), зміна інтерпретації властивостей об'єкта з якісним перетворенням об'єкта в ситуації рішення розумової задачі (Є. Єрмакова), вміння, відмовившись від стереотипних дій, виділити незвичайні й нові властивості (взаємодії) між об'єктами (М. Вертгеймер, К. Дункер, К. Коффка). Процес рішення полягає в переосмисленні і перетворенні чогось вихідного, виявленні в об'єкті нових властивостей, непомітних з першого погляду. Гнучкість мислення залежить від закріплених у минулому досвіді прийомів і способів діяльності.

Швидкість (динамічність, легкість, продуктивність) мислення – це здатність оперативно розібратися в складній ситуації, швидко обдумати правильне рішення і прийняти його. С. Парнес визначає її як «здатність генерувати багато ідей у відповідь на один стимул». Від швидкості розуму слід відрізнити квапливість, що характеризується поверховістю, нездатністю розглянути проблему в усій її складності.

Значення швидкості мислення полягає в тому, що чим більше рішень здатна висунути особистість, тим вища ймовірність, що серед них будуть продуктивні. Однак, цієї риси недостатньо, оскільки кількість генерованих ідей не означає їх оригінальність. Швидкість мислення залежить від обсягу знань, міри сформованості мисленневих навичок, досвіду у відповідній діяльності та рухливості нервових процесів.

Оригінальність мислення (самостійність, незвичайність, фантастичність) – це здатність продукувати рідкісні ідеї, відмінні від загальноприйнятих стандартів. І. Лернер визначає оригінальність як «відкидання всього відомого і створення принципово нового». У параметричному підході оригінальність визначається через відхилення від стереотипу. З практичної точки зору ідея вважається оригінальною, якщо подібної немає серед уже відомих людям, що працюють у визначеній галузі. Перешкодою оригінальності вважають конформізм (Г. Ліндсей, Р. Томпсон, К. Халл). М. Холодна піддає сумніву названу властивість, зазначаючи, що нестандартність можуть обумовлювати різні психологічні явища, враховуючи психічну неадекватність. Тому доцільним є застосування критерію усвідомленості (адекватності умовам) під час оцінки продукту (П. Джексон, С. Мессік).

Обізнаність щодо психологічної сутності ПКВ, методів творчого розв'язання педагогічних задач проявляється у здатності дати наукові, повні та аргументовані відповіді на запитання стосовно психологічної сутності творчості та креативності, зокрема педагогічної, її особливостей у професійній діяльності вихователя, евристичних методів, технології їх використання.

Оскільки педагогічна праця, за твердженням Ю. Кулюткіна, характеризується тим, що прийняття самостійних рішень педагогом регулюється визначеними педагогічною наукою принципами, які спрямовують та організують його дії, а також критеріями, у співвідношенні з якими він оцінює результативність своїх дій (педагог оволодіває ними в процесі теоретичної та практичної підготовки), важливого значення для створення ефективного продукту творчості набувають рівень фахової підготовки майбутнього педагога.

Не зважаючи на неоднозначність поглядів на місце *знань та компетентності* у творчому процесі (В. Келер), ми дотримуємося поглядів Л. Виготського, який зазначає, що будь-який продукт уяви завжди будується з елементів, які взяті з дійсності та вже містяться в досвіді людини. Кореляцію креативності з академічною успішністю доводять Ю. Кулюткін та Г. Сухобська, а також підкреслюють, що освіта та розумове виховання знижують стереотипність мислення. Знання дозволяють орієнтуватися в ситуації та не винаходити повторно те, що вже існує, сприяють розумінню окремих аспектів задачі та зосереджуватися на її нових сторонах (В. Моляко), набувати впевненості в правильності власної гіпотези (Т. Любарт).

Приєднування *інтелектуальних здібностей* до компонентів професійної креативності вихователя засновано на теорії В. Дружиніна про модель «інтелектуального діапазону», у якій він зазначає, що інтелект та креативність є різними загальними здібностями, але при цьому інтелект

утворює верхню межу досягнень у творчій діяльності, не детермінуючи її результат, зі зростанням загального інтелекту зростає і діапазон. Тобто високий інтелект є необхідною умовою для творчих досягнень, але чи досягне людина своєї творчої межі, залежить від її мотивації та компетентності.

Оскільки матеріалом педагогічного мислення є ситуації соціальної взаємодії, точніше, їх образи, або описи (частіш за все виникають у системах зв'язків типу «діти-діти», «дорослі-діти», «педагоги-діти» та ін.), ми вважаємо, що саме соціальний інтелект (включає в себе здатність виділяти з контексту вербальну та невербальну експресію поведінки, розпізнавати загальні якості в потоці експресивної чи ситуативної інформації про поведінку, розуміти відносини, логіку розвитку цілісних ситуацій взаємодії людей, сенс їх поведінки в цих ситуаціях, розуміти залежність значення схожої поведінки від різних ситуаційних контекстів, здатність передбачати наслідки поведінки на основі наявної інформації), забезпечить «бачення» вихователем проблемної педагогічної ситуації, її аналіз та правильну інтерпретацію, проектування результатів розв'язання педагогічної задачі.

Визначення уяви як одного з ключових психічних елементів професійної креативності вихователя ґрунтується на дослідженнях Л. Виготського, С. Рубінштейна, які визначають її як психічну діяльність, спрямовану на створення нового образу дійсності та його перевтілення завдяки використанню різноманітних операцій (комбінування, акцентування, типізація, схематизація, інверсія та ін.). На основі цього вважаємо, що уява в контексті процесу педагогічної творчості виконує важливу функцію створення розумового образу реальної педагогічної ситуації, який дозволяє здійснювати творче перетворення певних її елементів та створювати нові цілісні образи дійсності, на основі яких і відбувається перетворення педагогічної реальності.

Операційний компонент. Оскільки креативність є психічним феноменом, що забезпечує можливість творчості як процесу, вважаємо, що вона передбачає наявність системи розумових дій та операцій творчого розв'язання педагогічних задач, що проявляється у наявності під час опису творчого процесу розв'язання педагогічної ситуації системи таких дій: постановки педагогічної задачі, висування творчих ідей, вибір з них найбільш доцільних, оцінка результату а також застосування різноманітних та доцільних операцій розв'язання.

Регулятивний компонент. Оскільки педагогічна творчість є лише відносно вільною (систематична, регламентована у часі, повинна приносити лише позитивні результати, опосередкована вимогами суспільства та педагогічної науки), а також у зв'язку зі складністю самого творчого процесу, під час якого особистості доводиться долати певні бар'єри (віддаленість у часі результатів педагогічної творчості, ригідність поглядів та установок (В. Воскобойников), лінощі, страх перед невдачею, боязнь критики, занадто високу самокритичність (О. Лук), розбіжність потреби творення з можливостями особистості (Л. Виготський)), визначального значення в регуляції творчою діяльністю набуває розвиненість *вольових якостей* особистості.

Обґрунтуємо їх необхідність. Так, наполегливість дозволяє особистості систематично проявляти силу волі з реалізації довготривалої мотиваційної установки, досягати віддаленої в часі мети, не зважаючи на труднощі, що виникають. Рішучість визначає здатність приймати рішення в значущій ситуації за мінімальний час. Самостійність забезпечує бажання та здатність здійснювати діяльність без сторонньої допомоги, що важливо з огляду на те, що часто педагог, навіть малодосвідчений, не має змоги звернутися по допомогу в ситуації безпосередньої взаємодії, що вимагає реакції «тут і зараз». Ініціативність набуває особливого значення у створенні педагогічної інновації, оскільки розуміється як соціальна сміливість, відсутність страху взяти на себе відповідальність за передбачувану дію, здатність до дій, що започаткували новий рух, зміну форми діяльності. Відповідальність визначає якість результату творчості, доцільність та коректність обраних засобів, оскільки реалізується в різних формах самоконтролю над діяльністю з позиції прийнятих норм та правил. На нашу думку, вольові якості також виконують компенсаторну функцію щодо інших компонентів креативності (зокрема, мотивації) у випадку їх малорозвиненості.

Важливу регулятивну роль у структурі креативності відіграє *здатність особистості до рефлексії*. Рефлексія, що визначається В. Зінченко та Б. Мещеряковим як розумовий (раціональний) процес, спрямований на аналіз, розуміння, усвідомлення себе, власних дій, поведінки, мови, досвіду, почуттів, станів, здібностей, характеру, відносин з іншими і до інших, своїх завдань, призначення тощо, виконує відносно творчого процесу дві основні функції: саморегуляцію розумової діяльності та забезпечення можливості до творчого саморозвитку.

Рефлексія в структурі саморегуляції розглядається Ю. Кулюткіним як спрямованість на пошук засобів досягнення мети за допомогою виділення в особистості функцій «Я-виконавець» та «Я-контролер» (одночасно виступаючи об'єктом та суб'єктом управління). За дослідженнями В. Алексєєва, першим етапом при цьому є «зупинка» змістовної роботи в разі її непродуктивності, другим – «фіксація» (чітке уявлення ходу та результатів попередньої роботи), третім – «відсторонення» (опис власних дій), четвертим – «об'єктивізація» (аналіз своїх дій у системі інших можливостей чи вже існуючих дій), п'ятим – «зворотність» (співвіднесення своєї мети та дій, що на неї спрямовані).

Забезпечення можливості до творчого саморозвитку, за твердженням Н. Маркіної, пов'язане зі здатністю за допомогою рефлексивного механізму оцінювати власні креативні якості (реальний образ «Я») та бажаний рівень розвитку креативності (ідеальний образ «Я»).

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Відповідно до розуміння креативності як багатофакторного психічного феномену, що має специфічну структуру залежно від особливостей певного виду діяльності, нами були визначені психічні чинники професійної креативності майбутніх вихователів ДНЗ, які об'єднані у чотири компоненти: мотиваційний, когнітивний, оперативний та регулятивний. Кожен з них має функціональне призначення щодо забезпечення протікання етапів творчої педагогічної діяльності. Перспективою дослідження є розробка програми розвитку професійної креативності майбутніх вихователів з огляду на психологічну структуру досліджуваного феномену.

Список використаних джерел

1. Антонова О.Є. Креативність як провідний компонент у структурі особистості вчителя / Антонова Олена Євгенівна // Креативна педагогіка. Наук.-метод. журнал. Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки. – Вінниця, 2011. – Вип. 4. – С. 50-51.
2. Барышева Т.А. Психологическая структура и развитие креативности у взрослых : дисс. ... доктора психол. наук : 19.00.13 / Барышева Тамара Александровна. – Санкт-Петербург, 2005. – 360 с.
3. Дунаева О.М. Формування педагогічної креативності майбутніх учителів у процесі професійної підготовки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Дунаева Оксана Миколаївна. – Вінниця, 2008. – 269 с.
4. Каракатсаніс Т.В. Розвиток креативності майбутніх учителів початкових класів у педагогічних коледжах Великої Британії : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Т.В. Каракатсаніс. – Запоріжжя, 2014. – 20 с.
5. Князева Л.Е. Формирование опыта творческой педагогической деятельности у студентов педвуза : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Князева Лариса Евгеньевна – Ростов н/Д, 1991. – 220с.
6. Кухарев Н.В. Диагностика педагогического мастерства и педагогического творчества (Опыт, критерии измерения, прогнозирования) [Текст] : в 3-х ч. Ч. 1. Диагностика педагогического мастерства / Н.В. Кухарев, В.С. Решетько. – Минск : Адукацыя і выхаванне, 1996. – 104 с.
7. Лисовская В.А. Формирование творческого потенциала личности воспитателя в педвузе: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Лисовская Валентина Алексеевна. – К., 1984. – 170 с.
8. Малій Н.Ю. Психолого-педагогічні особливості розвитку креативної складової професійного мислення у майбутніх педагогів: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Малій Наталія Юріївна. – Слов'янск, 2010. – 208 с.
9. Остафійчук Т.В. Розвиток педагогічної креативності викладачів-лінгвістів засобами психологічного тренінгу : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Остафійчук Тетяна Василівна – К., 2007. – 270 с.
10. Педагогічна творчість: методологія, теорія, технології : монографія / [Андрущенко В.П., Гузії Н.В., Сисоєва С.О. та ін.]; за ред. С.О. Сисоєвої, Н.В. Гузії. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. – 183 с.
11. Психологічна детермінація креативної поведінки : колективна монографія / [Воронін А.І., Токарева Н.М., Устименко С.Ф. та ін.]. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2006. – 176 с.
12. Теоретичні і прикладні аспекти розвитку креативної освіти у вищій школі : монографія / [за ред. О.А. Дубасенюк]. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012 – 284 с.

References transliterated

1. Antonova O.E. Kreativnist' jak providnij komponent u strukturi osobistosti vchitelja / Antonova Olena Evgeniivna // Kreativna pedagogika. Nauk.-metod. zhurnal. Akademija mizhnarodnogo spivrobotnictva z kreativnojo pedagogiki. – Vinnicja, 2011. – Vip. 4. – S. 50-51.
2. Barysheva T.A. Psihologicheskaja struktura i razvitie kreativnosti u vzroslyh : diss. ... doktora psihol. nauk : 19.00.13 / Barysheva Tamara Aleksandrovna. – Sankt-Peterburg, 2005. – 360 s.
3. Dunaeva O.M. Formuvannja pedagogichnojo kreativnosti majbutnih uchiteliv u procesi profesijnojo pidgotovki : dis. ... kand. ped. nauk : 13.00.04 / Dunaeva Oksana Mikolaivna. – Vinnicja, 2008. – 269 s.
4. Karakatsanis T.V. Rozvitok kreativnosti majbutnih uchiteliv pochatkovih klasiv u pedagogichnih koledzhah Velikojo Britanii : avtoref. dis. na zdobuttja nauk stupenja kand. ped. nauk : spec. 13.00.04 «Teorija ta metodika profesijnojo osviti» / T.V. Karakatsanis. – Zaporizhzhja, 2014. – 20 s.
5. Knjazeva L.E. Formirovanie opyta tvorcheskogo pedagogicheskogo dejatel'nosti u studentov pedvuza : dis. ... kand. ped. nauk : 13.00.01 / Knjazeva Larisa Evgen'evna – Rostov n/D, 1991. – 220s.

6. Kuharev N.V. Diagnostika pedagogicheskogo masterstva i pedagogicheskogo tvorchestva (Opyt, kriterii izmerenija, prognozirovanie) [Tekst] : v 3-h ch. Ch. 1. Diagnostika pedagogicheskogo masterstva / N.V. Kuharev, V.S. Reshet'ko. – Minsk : Adukacyja i vyhavanne, 1996. – 104 s.
7. Lisovskaja V.A. Formirovanie tvorcheskogo potentsiala lichnosti vospitatelja v pedvuze: dis. ... kand. ped. nauk : 13.00.01 / Lisovskaja Valentina Alekseevna. – K., 1984. – 170 s.
8. Malij N.Ju. Psihologo-pedagogichni osoblivosti rozvitku kreativnoї skladovoї profesijnogo mislennja u majbutnih pedagogiv : dis. ... kand. psihol. nauk : 19.00.07 / Malij Natalija Juriivna. – Slov'jansk, 2010. – 208 s.
9. Ostafijchuk T.V. Rozvitok pedagogichnoi kreativnosti vkladachiv-lingvistiv zasobami psihologichnogo treningu : dis. ... kand. psihol. nauk : 19.00.07 / Ostafijchuk Tetjana Vasilivna – K., 2007. – 270 s.
10. Pedagogichna tvorčist': metodologija, teorija, tehnologij : monografija / [Andrushhenko V.P., Guzij N.V., Sisoeva S.O. ta in.]; za red. S.O. Sisoevoї, N.V. Guzij. – K. : NPU im. M.P. Dragomanova, 2005. – 183 s.
11. Psihologichna determinacija kreativnoї povedinki : kolektivna monografija / [Voronin A.I., Tokareva N.M., Ustimenko S.F. ta in.]. – Krivij Rig : Vidavnicij dim, 2006. – 176 s.
12. Teoretichni i prikladni aspekti rozvitku kreativnoї osviti u vishnij shkoli : monografija / [za red. O.A. Dubasenjuk]. – Zhitomir : Vid-vo ZhDU im. I. Franka, 2012 – 284 s.

УДК : 159.923

МЕТОДИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДІАГНОСТИКИ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ МАЙБУТНІХ ТЕХНІКІВ-ТЕХНОЛОГІВ ХАРЧОВОЇ ГАЛУЗІ

М.О. Желтова

аспірантка кафедри психології
Запорізького національного університету
dg19maryna@gmail.com

Желтова М.О. Методичний інструментарій діагностики творчого потенціалу майбутніх техніків-технологів харчової галузі. У статті висвітлено проблему дослідження творчого потенціалу майбутніх техніків-технологів харчової галузі. Розглянуто різні підходи до емпіричного вивчення творчого потенціалу в психології. З'ясовано структуру та зміст творчого потенціалу майбутніх фахівців харчової галузі. До структурних компонентів віднесено: мотиваційний, емоційний, вольовий та когнітивний. Виявлено показники розвитку творчого потенціалу студентів, серед яких: наявність професійних мотивів, мотивація досягнення успіху, творча активність, емоційне ставлення до праці, вольові якості особистості, дивергентне мислення, творча уява, потреба у самореалізації та вплив педагогічного середовища на розвиток творчих можливостей студентів. Представлено та обґрунтовано психодіагностичний інструментарій дослідження кожного із зазначених компонентів. Обґрунтовано доцільність представлених методик вивчення творчого потенціалу майбутніх техніків-технологів харчової галузі, які забезпечать надійність та валідність отриманих результатів дослідження.

Ключові слова: творчий потенціал, мотивація досягнення успіху, емоційне ставлення до праці, вольові риси особистості, дивергентне мислення, творча уява.

Zheltova, M.O. Methodical tools of diagnostic of creative potential of future technologist in food industry. The article is dedicated to the problem of creativity of future technologist of food industry. Different approaches to the study of empirical content, structure and characteristics of creativity in psychology have been analyzed. The features of typical tasks and professional activities of specialist in food sector have been highlighted, among them are knowledge in contemporary areas of culinary arts; designing new technologies of cooking food products; organization and control of production at all stages; improvement of existing technologies; food business management and maintenance of appropriate documentation. The technologist not only controls the cooking process and suitability to the technology, but also introduces new technologies, taking into account best international culinary experience. The importance and need for creativity in the profession of technologist in food industry has been substantiated. The structural components of creative potential of future technologist in food industry have been identified. The structure of creativity include: motivational, emotional, cognitive and volitional components. The indicators of creative potential of students, have been revealed, among them: the presence of professional motives, motivation to achieve success and avoid failure, creative activity, emotional attitude to work (psychomotor emotionality and psychointellectual emotionality), strong-willed personality traits (responsibility, initiative, determination, independence, endurance, perseverance, energy, attention, commitment), divergent thinking, creative imagination, the need for self-teaching environment and impact on the development of creative capabilities of students. The psychodiagnostical instruments of the study of each components have been presented and justified. These methods will ensure the reliability and validity of the obtained results of the study.

Keywords: creativity, motivation, success, emotional attitude to work, strong-willed personality traits, divergent thinking, creative imagination.

Постановка проблеми. Сьогодні реалізація творчого потенціалу фахівця є пріоритетним напрямком суспільства, що потребує від професіонала вирішення нестандартних та оригінальних завдань у професійній діяльності. У зв'язку з цим, актуальним є своєчасна діагностика творчого потенціалу майбутніх фахівців харчової галузі, з метою його подальшого розвитку та реалізації у професійній діяльності. Підвищення конкурентоспроможності та задоволення потреб найвибагливішого гостя закладу ресторанного господарства можливі за умов: підвищення мотивації професійної діяльності техника-технолога, вияву емоційних переживань у процесі приготування кулінарного шедевр, розвитку вольових якостей особистості, дивергентного мислення та творчої уяви.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковим підґрунтям для розгляду означеної проблеми є праці зарубіжних та вітчизняних науковців: Д.Б. Богоявленської (компоненти інтелектуальної активності), Дж. Гілфорда (психологія креативності), Л.О. Даринської (компоненти творчого потенціалу), І.В. Львової (риски творчого потенціалу), О.М. Матюшкіна (структура обдарованості), В.О. Моляко (структура творчого потенціалу), О.О. Попеля (творчий потенціал як системна характеристика особистості), Дж. Рензуллі (характеристики творчого потенціалу), В.А. Роменця (природа та механізми творчості людини).

Оскільки творчий потенціал здебільшого пов'язаний з такими компонентами як: мотиваційний, емоційний, вольовий, когнітивний, то дослідження науковців концентрується навколо означених явищ. До найбільш поширених методів, які використовуються при діагностиці творчого потенціалу особистості є такі: тест вербальної креативності С. Медніка; тест творчого мислення Е.П. Торренса; тест мотивація навчання у ВНЗ (Т.І. Ільїної), опитувальник Р.Б. Кеттела 16, методика М. Рокича «Ціннісні орієнтації» та ін. [3; 9; 10].

Плюралістичність поглядів на структурні компоненти творчого потенціалу особистості та діагностичний інструментарій вивчення не враховують особливості діяльності та спеціалізацію фахівця. Дослідження рівня розвитку творчого потенціалу майбутніх техніків-технологів створить теоретичні підстави для розробки психолого-педагогічної програми, що буде спрямована на розвиток творчого потенціалу майбутніх фахівців харчової галузі.

Метою статті є теоретичне обґрунтування інструментарію дослідження творчого потенціалу майбутніх техніків-технологів харчової галузі.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. У сучасних умовах харчова галузь характеризується постійним розширенням асортименту продукції, удосконаленням технологій та обладнання. Враховуючи вимоги підприємства харчування, основна мета професійної освіти – це підготовка фахівця, який спроможний творчо вдосконалювати харчову продукцію, технології та обладнання [6, с.150-160].

Професія техника-технолога харчового виробництва потребує використання особистістю власного творчого потенціалу, адже зміни у демографічній ситуації, дефіцит певних продуктів, високий рівень конкуренції та спад інтересу відвідувачів вимагають творчого підходу та нестандартних рішень на шляху до досягнення цілей. На сучасному етапі при підборі кадрового персоналу для будь-якого типу закладу харчування, важливою вимогою стала наявність креативності [12, с.191-202].

Аналіз психологічних характеристик основних функцій та типових задач техника-технолога харчового виробництва, дає можливість зробити ряд узагальнень: фахівець галузі ресторанного господарства має бути обізнаним у сучасних напрямках розвитку кулінарного мистецтва, проектувати нові технології приготування кулінарних виробів, організовувати та контролювати виробництво продукції на всіх його етапах, вдосконалювати існуючі технології, керувати харчовим підприємством та вести відповідну документацію. Технік-технолог не тільки контролює процес приготування страв та відповідність його технології, а й впроваджує нові технології, беручи до уваги кращий світовий кулінарний досвід [2; 5].

Необхідність застосування творчого потенціалу у професійній діяльності техника-технолога пов'язана із розробкою інноваційних продуктів; страв молекулярної кухні, оформленням готових страв, включаючи використання кулінарного карвінгу, розробкою меню та його естетичне оздоблення.

Спираючись на структуру творчого потенціалу В.О. Моляко та беручи до уваги особливості

професійної діяльності техніків-технологів, ми визначили структурні компоненти творчого потенціалу фахівця: мотиваційний (наявність творчих потреб, мотивація на створення продукту або страви, мотив досягнення успіху та мотив уникнення невдачі); емоційний компонент (емоційне ставлення до праці); вольовий компонент (цілеспрямованість, наполегливість, рішучість, активність, самостійність, ініціативність, уважність); когнітивний компонент (швидкість, гнучкість, оригінальність мислення, високий рівень розвитку творчої уяви).

Розглянемо методики дослідження кожного компонента творчого потенціалу окремо.

Так, однією з психологічних умов розвитку творчого потенціалу техника-технолога є наявність мотиваційного компонента, що передбачає усвідомлення важливості власної праці, необхідності створення інноваційних продуктів, оригінальної подачі та їх оформлення. Саме наявність творчих потреб, дозволяє приготувати техника-технологу не просто страву за рецептом, а створити кулінарний шедевр. Задля вивчення наявності професійних мотивів, ми використали методику діагностики мотиваційної структури В.Е. Мільмана (варіант для тих, хто навчається). Методика дозволяє визначити особливості мотиваційного та емоційного профілю особистості, нас зацікавив для дослідження саме мотиваційний профіль особистості. Аналіз результатів здійснюється за такими шкалами: підтримка життєзабезпечення, комфорт, соціальний статус, спілкування, загальна активність, творча активність, громадська корисність. Кожна із семи шкал представлена у чотирьох підшкалах: загальножиттєва, що має відношення до всієї сфери життєдіяльності; робоча (учбова), що відноситься до робочої або учбової сфери; «ідеальний» стан мотиву, тобто рівень устремління; «реальний» стан мотиву, наскільки цей мотив є задоволеним [7, с.23-43].

Використання тесту-опитувальника А. Мехрабіана (модифікація М.Ш. Магамед-Емінова) спрямовано на вимір мотивації досягнення успіху. Важливим у професійній діяльності техника-технолога харчового виробництва є мотивація досягнення успіху у процесі створення кулінарних шедеврів. Мотивація досягнення простежується у процесі пошуку інгредієнтів, методів та способів створення інноваційних продуктів та страв. Вказана методика має форму А і Б, відповідно для чоловіків та жінок. Обробка даних здійснюється шляхом підрахунку кількості балів за ключем, а їх сума вказує на домінування у респондента тенденції до успіху або уникнення невдач [8, с.98-102].

Важливим у роботі фахівця харчової галузі є емоційне ставлення до власної праці, адже емоції впливають на загальну працездатність та задоволеність результатами праці. Емоційні переживання знаходять свій вияв у новому кулінарному витворі, а якщо ця страва є не тільки оригінальною, а й естетично оформлена, то це викликає неабиякий апетит у гостя, а також робить його постійним клієнтом закладу. Для вивчення емоційного компонента творчого потенціалу, ми використали методику діагностики емоційності В.М. Русалова, яка діагностує загальний рівень емоційності та показує з якими життєвими сферами вона пов'язана. Для аналізу емоційного компонента техника-технолога, ми використали дві шкали: психомоторна емоційність та інтелектуальна емоційність. Показники за шкалою «психомоторна емоційність» вказують на те, що джерелом емоційних переживань є рухи тіла, наприклад створення нової страви власними руками. Шкала «інтелектуальна емоційність» вказує, що джерелом емоційних переживань є генерація ідей та відкриття нового [4, с.83-88].

З метою дослідження вольового компонента творчого потенціалу техника-технолога харчової галузі, нами була використана методика «Вольові риси особистості» М.В. Чумакова. Відсутність вольових рис особистості не дозволить фахівцю харчової галузі побачити результати власної творчої праці. Методика дозволяє виявити особливості вольової регуляції особистості за дев'ятьма шкалами: відповідальність, ініціативність, рішучість, самостійність, витримка, наполегливість, енергійність, уважність, цілеспрямованість [11, с.169-178].

Когнітивний компонент є необхідною психологічною умовою розвитку творчого потенціалу техника-технолога харчової галузі. Розробка інноваційних продуктів, нових кулінарних напрямків та технологій приготування їжі передбачає використання майбутнім фахівцем набутих знань, умінь та навичок на творчому рівні. Важливою характеристикою творчого потенціалу фахівця є наявність дивергентного мислення та таких його характеристик як швидкість, гнучкість та оригінальність. Діагностику дивергентного мислення ми проводили за допомогою тесту Торренса, а саме другого субтесту образної батареї, «Заверши малюнок». Респондентам були запропоновані 10 незавершених фігур, які потрібно було домалювати та підписати назву. Аналіз результатів тесту здійснювався за

такими характеристика як: швидкість, гнучкість та оригінальність мислення. Швидкість не є специфічним показником для творчого мислення, але допомагає правильно інтерпретувати інші показники. Цей параметр характеризує здатність особистості до генерації великої кількості ідей та визначається кількістю завершених малюнків. Гнучкість – це здатність переходити від одного аспекту проблеми до іншого, використовувати різноманітні стратегії вирішення проблем. Ця характеристика визначається кількістю категорій, до яких можна віднести малюнки. Оригінальність – це здатність висувати ідеї, що відрізняються від загальноприйнятих та очевидних. Цей показник оцінюється за спеціальною таблицею, де вказані бали за оригінальність малюнку [2, с.88-101].

Методика «Вивчення особистісних креативних здібностей» О.І.Тунік спрямована на дослідження рівня розвитку творчої уяви фахівця харчової галузі. Техніку-технологу необхідна уява на етапі розробки технології приготування нових страв, моделювання зовнішнього вигляду страви, формування меню закладу тощо. Зазначена методика дозволяє оцінити креативні здібності респондента за чотирма шкалами: допитливість, уява, складність та схильність до ризику, нами була використана шкала «Уява». [8, с.59-64].

У визначенні творчого потенціалу техника-технолога харчової галузі, ми виокремили, не тільки його структурні компоненти, а й зазначили, що вказані компоненти забезпечують творчу самореалізацію та саморозвиток. З метою, діагностики потреби у саморозвитку ми використали опитувальник «Діагностика реалізації потреби у саморозвитку». Опитувальник включає 15 тверджень, які досліджуваний оцінює за шкалою від 1 до 5 балів. Обробка даних здійснюється шляхом підрахунку кількості балів за всіма твердженнями, а їх сума вказує на потребу особистості у саморозвитку або відсутність такої взагалі [8, с.311].

З метою вивчення педагогічних чинників, що визначають розвиток творчого потенціалу майбутніх техніків-технологів харчової галузі нами була спеціально розроблена анкета з вивчення впливу навчального середовища на рівень розвитку творчого потенціалу студентів. Анкета містить 30 питань за трьома шкалами: «Атмосфера творчості навчального закладу», «Форми роботи зі студентами у навчальному закладі», «Методи роботи зі студентами у навчальному закладі».

За першою шкалою «Атмосфера творчості навчального закладу» вивчалась загальна спрямованість навчального закладу на розкриття творчих можливостей техніків-технологів (питання «Чи сприяє атмосфера навчального закладу актуалізації та розкриттю власного творчого потенціалу?», «Чи створені у Вашому навчальному закладі умови для втілення будь-якого творчого задуму?», «Чи є у Вас можливість звернутись до викладача, як до старшого радника, при реалізації творчого проекту?» тощо). За другою субшкалою «Форми роботи зі студентами у навчальному закладі» досліджувалось використання сучасних та інноваційних форм роботи на навчальних заняттях (питання «Чи організують у Вашому навчальному закладі екскурсії на підприємства харчування та заклади ресторанного господарства?», «Чи проводять викладачі майстер-класи з метою вдосконалення професійних вмінь та навичок?», «Чи організовує Ваш навчальний заклад зустрічі з творчими майстрами?» тощо). За третьою субшкалою вивчали «Методи роботи зі студентами у навчальному закладі» (питання «Чи моделюєте Ви на учбових заняттях різноманітні виробничі ситуації, що можуть виникнути у реальній практичній діяльності?», «Чи працюєте Ви у групах або у парах при розробці кулінарної страви меню закладу, сервіровки столу?», «Чи пропонували Ви власні рецепти страв на практичних заняттях у навчальних лабораторіях?» тощо).

Інструментарій дослідження творчого потенціалу майбутніх техніків-технологів харчової галузі представлено в таблиці 1.

На нашу думку, визначені методики є надійним та валідним діагностичним інструментарієм, який дає можливість дослідити компоненти творчого потенціалу майбутніх фахівців харчової галузі і може бути використаний у констатувальному експерименті.

Таблиця 1

Психодіагностичний інструментарій дослідження творчого потенціалу майбутніх техніків-технологів харчової галузі

<i>Структурні компоненти творчого потенціалу</i>	<i>Параметри, які діагностувались</i>	<i>Методики дослідження</i>
Мотиваційний компонент	Наявність професійний мотивів, мотивація досягнення успіху та мотив уникнення невдачі, творча активність	Діагностика мотиваційної структури (В.Е. Мільман) Діагностика мотивації досягнення А. Мехраб'ян (модифікація М.Ш. Магамед-Емінова)
Емоційний компонент	Емоційне ставлення до праці (психомоторна емоційність-створення продукту власними руками; інтелектуальна емоційність-створення ідеї)	Методика діагностики емоційності (В.М. Русалов)
Вольовий компонент	Цілеспрямованість, наполегливість, рішучість, активність (енергійність), самостійність, ініціативність, уважність	Вольові риси особистості (М.В. Чумаков)
Когнітивний компонент	Дивергентне мислення (швидкість, оригінальність, гнучкість), творча уява	Тест Торренса(образна батарея, субтест №2 «Незавершені фігури») Методика вивчення креативних здібностей (О.Є. Тунік), шкала «Уява»
Педагогічні чинники творчого потенціалу	Творча атмосфера навчально-виховного процесу, форми та методи навчання	Анкета вивчення впливу особливостей навчально-виховного процесу на розвиток творчого потенціалу техника-технолога харчової галузі
Реалізація потреби у саморозвитку	Потреба у саморозвитку	Діагностика реалізації потреби у саморозвитку

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Теоретичний аналіз наукових джерел дав можливість обґрунтувати комплекс психодіагностичних методик дослідження творчого потенціалу майбутніх техніків-технологів харчової галузі. Зокрема, визначено інструментарій дослідження мотиваційного, емоційного, вольового та когнітивного компонентів творчого потенціалу фахівців, який дозволить провести кількісний і якісний аналіз специфіки розвитку творчих можливостей студентів. Перспективним напрямом розвитку наукової проблематики надалі вбачається розробка та впровадження психолого-педагогічної програми розвитку творчого потенціалу майбутніх техніків-технологів харчової галузі.

Список використаних джерел

1. Бойцун О.Р. Формування банку даних бібліотеки ПТНЗ з конкретної робітничої професії для учнів (алгоритм на прикладі професії кухар) / О.Р. Бойцун // Бібліотека професійно-технічного навчального закладу – 2011. – Вип. 6 (34). – С. 44–58.
2. Васильєва І.В. Практикум по психодіагностике : учебное пособие / И.В. Васильева. – Тюмень: Издательство Тюменского государственного университета, 2014. – С. 88-101.
3. Виноградова И.А. Диагностика творческого потенциала учащихся / И.А. Виноградова // Актуальные вопросы современной науки. 2014. №34. – С.97-104.
4. Грефов А.В. Узнай себя. Психологические тесты для подростков / А.В. Грефов, А.А. Азбель. – СПб.: Питер, 2006. – С. 83-88.
5. Гусечко Л.В. Вимоги роботодавців до професійної підготовки кваліфікованих робітників ресторанної справи / Л.В. Гусечко // Молодь і ринок: щомісячний наук.-педаг. журнал. – 2012. – №11 (94). – С. 134-138.
6. Лазарева Т.А. Система критеріїв та параметрів удосконалення харчових продуктів, технологій, обладнання як основа формування змісту творчої професійної підготовки фахівців харчової галузі / Т.А. Лазарева // Вісник ЛГУ імені Тараса Шевченка. – 2012. – №22 (257). – Ч. IV. – С. 150-160.
7. Мильман В.Э. Метод изучения мотивационной сферы личности / В.Э. Мильман // Практикум по психодиагностике. Психодиагностика мотивации и саморегуляции. – М., 1990. – С.23-43.
8. Фетискин Н.П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп: учебное пособие / Н.П. Фетискин, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов – М. – Изд-во Института Психотерапии. – 2002. – 490 с.
9. Форостюк І.В. Аналіз структурної моделі творчого потенціалу особистості студента / І.В. Форостюк // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – 2011. – Вип. 10 (221). – Ч. 2 – С. 59-164.
10. Хорошун А.А. Особливості прояву творчого потенціалу у старшокласників / А.А. Хорошун // Актуальні проблеми

- психології: Проблеми психології творчості: Збірник наукових праць / За ред. В.О. Моляко. – Т.12. – Вип.4. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008.– С. 298-306.
11. Чумаков М.В. Диагностика волевых особенностей личности / М.В. Чумаков // Вопросы психологии. – 2006. – № 1. – С. 169–178.
 12. Шевченко Н.Ф. Психологічний аналіз креативності як важливої професійної якості майбутніх технологів громадського харчування / Н.Ф. Шевченко, М.О. Желтова // Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія. Вип. 51 – Х.: ХНПУ, 2015. – С.191-202.

References translated and transliterated

1. Bojcun O.R. Formuvannya banku danih biblioteki PTNZ z konkretnoi robitnichoї profesii dlja uchniv (algoritm na prikladi profesii kuhar) [Formation of library database with specific vocational working profession for students (for example algorithm profession cook)] / O.R. Bojcun // Biblioteka profesijno-tehnichnogo navchal'nogo zakladu – 2011. – Vipusk 6 (34). – S. 44–58.
2. Vasil'eva I.V. Praktikum po psihodiagnostike : uchebnoe posobie [Practical work on psychodiagnostics: a tutorial] / I.V. Vasil'eva. – Tjumen': Izdatel'stvo Tjumenskogo gosudarstvennogo universiteta, 2014. – S. 88-101.
3. Vinogradova I.A. Diagnostika tvorcheskogo potenciala uchashhihsja [Diagnosis of the creative potential of students] / I.A. Vinogradova // Aktual'nye voprosy sovremennoj nauki. 2014. №34. – S.97-104.
4. Grefov A.V. Uznaj sebja. Psihologicheskie testy dlja podrostkov. [Know yourself. Psychological tests for adolescents] / A.V. Grefov, A.A. Azbel. – SPb.: Piter, 2006. – S. 83-88.
5. Gusechko L.V. Vimogi robotodavciv do profesijnoi pidgotovki kvalifikovanih robitnikiv restorannoї spravi [Requirements for employers to training skilled workers restaurant business] / L.V. Gusechko // Molod' i rinok: shhomisjachnij nauk.-pedag. zhurnal. – 2012. – №11 (94). – S. 134-138.
6. Lazareva T.A. Sistema kriteriiv ta parametriv udoskonalennja harchovih produktiv, tehnologij, obladnannja jak osnova formuvannja zmistu tvorchoї profesijnoi pidgotovki fahivciv harchovoї galuzi [The system of criteria and parameters improvement of food products, technologies and equipment as the basis of formation of creative content professional training of food industry] / T.A. Lazareva // Visnik LGU imeni Tarasa Shevchenka. – 2012. – №22 (257). – Ch. V. – S. 150-160.
7. Mil'man V.Je. Metod izuchenija motivacionnoj sfery lichnosti [Method of studying the motivational sphere of personality] / V.Je Mil'man // Praktikum po psihodiagnostike. Psihodiagnostika motivacii i samoreguljacii. – M., 1990. – S.23-43.
8. Fetiskin N.P. Social'no-psihologicheskaja diagnostika razvitija lichnosti i malyh grupp: uchebnoe posobie [Socio-psychological diagnosis of personality development and small groups: a textbook] / N.P. Fetiskin, V.V. Kozlov, G.M. Manujlov – M. – Izd-vo Instituta Psihoterapii. – 2002. – 490 s.
9. Forostjuk I.V. Analiz strukturnoi modeli tvorchoho potencialu osobistosti studenta [Analysis of the structural model of student creativity] / I.V. Forostjuk // Visnik LNU im. T.Shevchenka.: Pedagogichni nauki. – 2011. – Vip.10. – Ch.2 – S. 59-164.
10. Horoshun A.A. Osoblivosti projavu tvorchoho potencialu u starshoklasnikiv [Features of creativity in high school] / A.A Horoshun // Aktual'ni problemi psihologii: Problemi psihologii tvorchosti: Zbirnik naukovih prac' / Za red. V.O. Moljako. – T.12. – Vip.4. – Zhitomir: Vid-vo ZhDU im. I. Franka, 2008.– S. 298-306.
11. Chumakov M.V. Diagnostika volevyh osobennostej lichnosti [Diagnosis of strong-willed personality traits] / M. V. Chumakov // Voprosy psihologii. – 2006. – № 1. –S. 169–178.
12. Shevchenko N.F. Psihologichnij analiz kreativnosti jak vazhливої професійної якості майбутніх технологів громадського харчування [Psychological analysis of creativity as an important future technologies as professional catering] / N.F. Shevchenko, M.O. Zheltova // Visnik HНPU imeni G.S. Skovorodi. Psihologija. Vip. 51 – H.: HНPU, 2015. – S.191-202.

УДК: 330.526.33: 005.95: 159.9.07

ПСИХОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ ЗАДОВОЛЕНОСТІ ПЕРСОНАЛУ НА ПРИВАТНОМУ ПІДПРИЄМСТВІ

О.В. Іщук

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Запорізький національний університет

Olga.ischuk@gmail.com

Іщук О.В. Психологічне дослідження рівня задоволеності персоналу на приватному підприємстві. Статтю присвячено аналізу особливостей результатів психологічного дослідження рівня задоволеності роботою персоналу на приватному підприємстві. Розкрито актуальний стан сфери бізнесу в сучасному українському суспільстві, проаналізовано положення приватних підприємств на ринку, їхня конкурентоспроможність та можливості розвитку, зростання та трансформацій. Представлено результати дослідження феномену задоволеності роботою персоналом приватного підприємства за допомогою такого психодіагностичного інструменту як «Опитувальник задоволеності роботою» («Job Satisfaction Survey» JSS), розроблений П. Спектором. До уваги запропоновано загальні середні показники задоволеності роботою персоналом приватного підприємства згідно структурних підрозділів та шкал. Розкрито сутність таких шкал як заробітна платня, просування, керівництво, додаткові пільги, залежні винагороди, умови виконання, колеги, характер роботи та інформування.

Ключові слова: приватне підприємство, задоволеність роботою, мотивація, заохочення, персонал, керівництво.

Ishchuk, O.V. Psychological research of staff's satisfaction in private enterprise. This article analyzes the features of the psychological research results level of satisfaction of staff in private enterprise. The paper reveals the current state of business sectors in the Ukrainian society, and analyzes the situation of private enterprises in the market, their competitiveness and development opportunities, growth and transformation. The results of the research of the phenomenon of staff's job satisfaction in private enterprise were analyzed through such psychodiagnostic tools as «The questionnaire of Job Satisfaction Survey» («Job Satisfaction Survey» JSS), designed by P.E. Spector. It has been proposed general average staff's job satisfaction in private enterprise by structural departments and scales. The study reveals the essence of such scale as salary – payment and cash compensation, promotion – opportunities for advancement, management, additional benefits – cash and non-cash payments over salary, dependent remuneration – commendation, recognition and monetary rewards for good work, condition of implementation – the rules, procedures and bureaucratic hurdles, colleagues – people with whom they are working, property of work – problems that are solved at work and the last, but not the least information – communication inside the organization. General index of job satisfaction on the scales on private enterprise and general index of job satisfaction in each structural department have been analyzed. It has been prompted to pay attention to the strengths that were identified in a result of the diagnostic process, and actively enhance it.

Keywords: private enterprise, job satisfaction, motivation, encouragement, staff, management.

Постановка проблеми. Сьогодення продукує конкурентне середовище в будь якій сфері нашого життя. Усі люди, громадяни, відчувають це на собі, – конкуренція когось спрямовує до зростання та самовдосконалення, а когось – до розпаду та занепаду. Найчастіше про конкуренцію говорять в аспекті бізнесу, ринку праці чи товарів та послуг. Будемо розглядати в даній науковій роботі особливості функціонування приватного підприємства на теренах України, особливу увагу приділимо внутрішньому середовищу організації в аспекті задоволеності персоналу власним організаційним простором. Нами обрано саме цей аспект, адже, на наш погляд, актуальність даної проблеми очевидна, оскільки задоволеність співробітників для приватної організації (а, взагалі-то, для будь якої форми власності) виступає однією з важливих умов підвищення продуктивності праці, і, як всі ми розуміємо, підвищення прибутку для підприємства загалом.

Зараз малий та середній бізнес в Україні функціонує з «затягнутими пасками», адже почуватися безпечно та розслаблено не може ніхто, задача – постійно бути насторожі стосовно того, що відбувається у зовнішньому середовищі та ще й контролювати внутрішнє, аби персонал не вчинив якогось саботажу. Тож, статтю присвячено дослідженню внутрішнього середовища організації, а саме задоволеності персоналу приватного підприємства.

Метою статті є аналіз особливостей результатів психологічного дослідження рівня задоволеності роботою персоналу на приватному підприємстві.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Ми досліджували феномен задоволеності роботою персоналом приватного підприємства, використовуючи «Опитувальник задоволеності роботою» («Job Satisfaction Survey» JSS), розроблений П.Е. Спектором ще у 1985 році, який складається з 36 пунктів та оцінює афективну реакцію індивіда на роботу та її специфічні аспекти. Опитувальник вимірює задоволеність за 9 аспектами роботи: зарплатою, просуванням, керівництвом, додатковими пільгами і виплатами, залежними винагородами, умовами виконання, колегами, характером роботи й інформуванням. Кожен аспект в опитувальнику оцінюється чотирма пунктами. В даній роботі ми не будемо зупинятися на структурі опитувальника, опису шкал і пов'язаних з ними пунктах, адже даний «Опитувальник задоволеності роботою» («Job Satisfaction Survey» JSS) [4], є відкритий та в прямому доступі.

Для оцінки висловлювань використовується шестибальний формат вибору відповідей від 1 – зовсім не згоден до 6 – абсолютно згоден. Обробка проводиться для кожної шкали окремо, шляхом усереднення відповідей на відповідні пункти. Загальна оцінка задоволеності розраховується усередненням всіх пунктів опитувальника [4].

Перевірка критеріальної валідності виявила позитивний зв'язок загальної задоволеності роботою з її характеристиками (різноманітністю умінь, цілісністю, значимістю завдань, автономією, зворотнім зв'язком від роботи і від агентів), увагою керівника, прихильністю організації і негативний зв'язок з намірами співробітника звільнитися. Всі шкали позитивно корелюють з увагою керівника, прихильністю організації і негативно – з намірами звільнитися. Загальна задоволеність і окремі шкали не мають кореляції з рівнем займаної посади, рівнем зарплати, віком (за винятком задоволеності зарплатою і характером роботи), плинністю та абсентеїзмом [2]. Тож, маючи такі уточнення, можемо поділитися власними розрахунками. Звертаємо увагу, що будуть представлені вже оброблені показники, тож, пояснимо наші розрахунки. Ми рахували середні значення для кожної шкали, де: 1 –

мінімальний показник, а б – максимальний показник, тож відносна норма задоволеності або середній показник дорівнює 3.

Виходячи з вищезазначеного, представляємо результати опитування (табл.1).

Таблиця 1

Загальні середні показники задоволеності роботою персоналом приватного підприємства згідно структурних підрозділів та шкал

Структурний підрозділ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Всього
Топ-менеджмент	3,8	2,8	4,8	5,3	4,8	5,0	4,8	5,5	4,5	4,6
Менеджмент середньої ланки 1	1,5	4,5	4,5	1,8	3,0	4,5	4,0	5,5	3,5	3,6
Менеджмент середньої ланки 2	2,0	3,3	4,3	3,3	3,5	2,8	3,5	5,0	4,5	3,6
Менеджмент середньої ланки 3	2,8	2,8	3,0	2,8	3,5	2,3	3,8	4,0	4,0	3,2
Менеджмент середньої ланки 4	3,0	3,0	3,0	1,8	1,0	3,0	4,0	4,8	3,3	3,0
Сектор фінансів	4,3	4,0	4,4	4,1	4,2	4,0	5,2	5,6	4,5	4,5
Сектор управління персоналом	2,5	1,5	1,0	1,3	1,8	2,0	4,3	4,5	2,8	2,4
Сектор збуту	4,1	3,2	4,3	3,6	4,0	3,4	5,1	5,2	4,6	4,2
Сектор постачання	2,7	3,3	4,6	2,8	3,4	3,8	4,6	4,4	4,1	3,8
Сект логістики	2,3	2,3	3,9	3,1	3,3	3,3	4,4	5,1	4,0	3,5
Конструкторський сектор	3,0	3,0	3,6	3,3	3,7	3,9	3,9	4,2	3,7	3,6
Сектор технічного контролю	3,0	2,4	4,8	3,5	3,6	3,3	4,8	5,2	3,6	3,8
Виробничий сектор	2,9	2,8	4,2	2,7	3,3	3,8	4,6	4,5	3,8	3,6
Складське господарство	3,2	3,6	4,4	3,2	4,3	4,4	4,7	5,0	4,5	4,1
Сектор ІТ	3,8	5,5	4,3	3,8	4,5	4,8	5,0	6,0	3,8	4,6
Офіс-менеджмент	4,0	4,5	5,0	3,8	4,3	4,5	4,3	4,3	4,3	4,3
Всього	3,0	3,3	4,0	3,1	3,5	3,7	4,4	4,9	3,9	3,8

Умовні позначення:

- 1 – заробітна платня – оплата та грошові компенсації
- 2 – просування – можливості просування
- 3 – керівництво – безпосередній керівник
- 4 – додаткові пільги – грошові та не грошові виплати поверх прямої заробітної платні
- 5 – залежні винагороди – подяка, визнання і грошові винагороди за хорошу роботу
- 6 – умови виконання – правила, процедури і бюрократичні перешкоди
- 7 – колеги – люди, з якими працюють індивіди
- 8 – характер роботи – задачі, які вирішуються по роботі
- 9 – інформування – комунікація всередині організації

Отже, спершу розглянемо загальні показники задоволеності роботою на підприємстві і для наочності результатів пропонуємо діаграму (рис. 1).

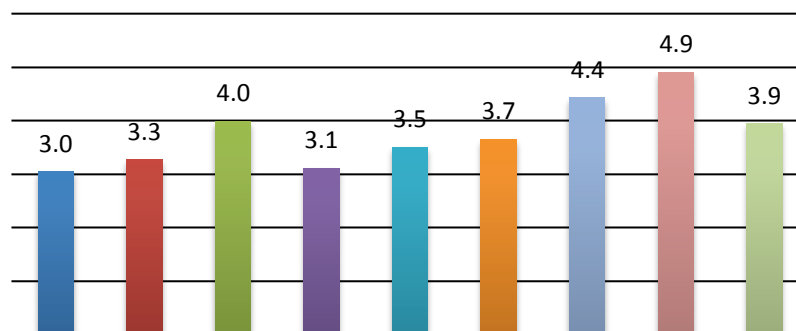

Рис. 1. Загальний показник задоволеності роботою за шкалами «Опитувальник задоволеності роботою» («Job Satisfaction Survey») на приватному підприємстві

Дані свідчать, що найбільш не вдоволені потреби у персоналу приватного підприємства є такі позиції як «заробітна платня» – 3; «додаткові пільги» – 3,1; «просування» – 3,3 та «залежні винагороди» – 3,5.

Проаналізуємо окремо кожний показник і почнемо з найменш вираженого, тобто з заробітної

платні. Вважаємо, що тенденція заниження даного показника абсолютно передбачувана, адже, як свідчать статистичні дані, персонал в рідких випадках задоволений кількістю отримуваних коштів за свою роботу. Як говорить О. Довганець, представник міжнародної консалтингової компанії «Hudson».: «тотальна більшість працевлаштованих українців вважають, що роботодавці оцінюють їх працю несправедливо низько» [1].

Опитування Інтернет-порталу «Rabota.ua» засвідчило, що задоволені розміром своєї заробітної платні усього 3% українців [3], а решта прагнуть її підвищення, плюс незначний відсоток не визначився з відповіддю. З цього ж опитування дізнаємося, що 55% респондентів зазначили, що їхня праця могла б коштувати дорожче, а та заробітна плата, яку вони зараз отримують, не зовсім відповідає їхнім знанням, навичкам та отриманій освіті, а 26% опитаних переконані, що їм платять абсолютно неадекватну зарплату. Тож, як бачимо, це абсолютно закономірна тенденція серед наших працюючих людей загалом, – бути невдоволеними власними заробітками.

Конкретно для керівництва приватного підприємства де проведено дослідження можна поради не занадто перейматися даним питанням, адже на об'єктивному рівні, заробітна платня перевищує середні показники зарплати в місті та області. Але, загальна рекомендація для компаній з такими низькими показниками буде в тому, щоб розібратись та проаналізувати, що саме не задовольняє співробітників підприємства: розмір винагороди, баланс постійної і змінної частини, відповідність винагороди рівню кваліфікації або отриманим результатами роботи, рівень платні в порівнянні з колегами тощо [1].

Далі розглядаємо показник «додаткові пільги», що має середнє значення 3,1. Дана шкала відображає рівень задоволеності грошовим та не грошовими виплатами окрім заробітної платні, які зовсім не залежать від якості та кількості виконаної роботи. Тобто, мова йде про певні методи заохочення та стимулювання персоналу матеріального чи нематеріального характеру, які впроваджують в організації. Метод дієвий та «правильний», але він потребує постійних матеріальних витрат з боку керівництва.

Хочемо звернути увагу на те, що раніше, до глобальної кризи України, тобто до 2014 року, топ-менеджмент приватного підприємства активно розвивав програму додаткових пільг для співробітників вбачаючи в цьому додаткову мотивацію персоналу та розвиток організаційної лояльності й відданості. Але, як засвідчила практика, показники ефективності діяльності окремого співробітника та підприємства в цілому, залишалися на одному рівні, а подекуди й знижувалися. Отже, керівництво вищої ланки управління організацією переорієнтувалося на залежні винагороди (середній бал задоволеності 3,5), що відповідають індивідуальному внеску кожного співробітника в розвиток та матеріальний прибуток приватного підприємства.

Ще один показник низького рівня задоволеності – «просування» з середнім балом 3,3. Визнаємо, що на приватному підприємстві, особливо малого чи середнього рівня, досить важко просунути кар'єрною драбиною, будуючи горизонтальну кар'єру, а тим паче вертикальну. На підприємстві, де проводилось дослідження, дійсно існує проблема з кар'єрним ростом. Наприклад, спеціалісти, що пришли на фірму багато років тому так і лишаються на одній посаді, це стосується й офісних працівників й робітників на виробництві. Але, знову ж таки зазначимо, що дана проблема не унікальна, а стосується взагалі нашого українського суспільства. За даними останніх досліджень, українцям не подобається те, як відбувається розвиток їхньої кар'єри [3].

Що ж можна поради підприємцям, хто також стикається з даною проблемою? Вважаємо, що треба чітко пояснювати ще кандидатам на вакантні посади про можливі перспективи у кар'єрному розвитку, аби відразу уникнути непорозумінь та нереалізованих амбіцій. Також, на наш погляд, варто дослухатися до співробітників менеджменту середньої ланки та топ-менеджменту, адже «тримати руку на пульсі» існуючих або навіть назріваючих проблем, – важлива складова успішності, прибутковості компанії та можливість попередити втрату цінних працівників. І ще одне, пошук факторів, які можуть замінити кар'єрне просування та їхня реалізація на підприємстві – один з ключів до ефективного управління персоналом.

Як кажуть експерти з приводу кар'єрного питання – «для співробітників українських компаній важливо, наскільки зрозуміло керівник може пояснити, які шляхи розвитку є в компанії, чи може він надати підтримку в професійному розвитку співробітника» [1].

Ми пояснили «проблемні» зони задоволеності персоналом приватної організації власним місцем роботи, тепер перейдемо до аналізу показників, що отримали найбільші бали. Тож, найбільше людям на власному підприємстві подобаються «характер роботи» – 4,9; «колеги» – 4,4 й «керівництво» – 4,0. Взагалі то, знову ж таки, за статистикою, українці найбільш задоволені колективом в якому вони працюють, а на нашому приватному підприємстві, що приймало участь в дослідженні, персонал задоволений характером роботи, тобто вирішенням тих задач, які дає робота! Насправді, це дуже гарний показник для приватного підприємства, адже люди працюють не заради грошей чи інших матеріальних переваг, а саме через зміст, сутність їхньої повсякденної роботи!

Для керівництва організації важливим є збереження інтересу до роботи у працівників та підтримка певного психологічного стану. Пояснимо, що маємо на увазі. Співробітники, яких, як ми бачимо з результатів діагностичного обстеження, більшість на підприємстві, обирають «характер роботи» як чинник, що приносить найбільше задоволення, тобто, вони постійно вирішують якісь задачі, проблеми, питання тощо. Таким працівникам подобається братися за нові справи, розбиратися в них та доводити до кінця, насолоджуючись отриманим результатом. До нової задачі вони, скоріш за все, підходять з позиції підкорення нової вершини як запеклі скелелазы. Такі працівники, коли займаються «своєю» справою на підприємстві – переймаються кожним кроком, буквально живуть проблемою та не заспокоюються, поки не отримають бажаної перемоги, адже кожну нову пропозицію, задачу, функцію вони сприймають як виклик та працюють за принципом «програш-виграш». Звичайно виграти треба понад усе і це цілком має задовольняти керівництво. Але тут є певні складнощі та небезпечні моменти, як наприклад, постійна підтримка ситуації боротьби та конкурентності, або ж те, що такі працівники зазвичай не команда, а одинаки, бо поразка – командна, а перемога – власна. Тож, отримавши такі результати, важливо стежити за активністю співробітників та вчасно створювати або підлаштовувати зовнішні задачі для максимального розвитку їх потенціалу.

Наступний показник, що приносить найбільше задоволення – «колеги», тобто люди, з якими працюють співробітники. Це можуть бути як колеги за структурним підрозділом, так і всієї організації в цілому. Як ми вже зазначали вище, в Україні є статистичні показники щодо найбільшої пріоритетності даного фактору серед працюючого населення. Тож, колектив, колеги, психологічний клімат у відділі, – все це може стати одним з вирішальних чинників прийняття рішення щодо звільнення з організації, чи продовження трудових відносин.

«Керівництво» – остання шкала серед пріоритетних, яку буде розглянуто в даній статті. За умовами опитувальника, мова йшла саме про безпосереднього керівника співробітника. Як свідчать дані, менеджмент середньої ланки справляється зі своїми обов'язками добре і всі абсолютно заслужено займають свої посади. В нас, звичайно, є певні занепокоєння відносно балів цієї шкали.

По-перше, міг спрацювати ефект «соціальної бажаності», тобто особа вирішила презентувати себе згідно власних схильностей чи установок з найкращої сторони, аби відповідати соціальним нормам, що існують в організації. По-друге, персонал приватного підприємства міг з недовірою поставитись до дослідження або дослідника, тому надав відповіді з урахуванням того, що безпосередній керівник може отримати результати або топ-менеджмент.

Інші шкали ми детально аналізувати не будемо, бо вони знаходяться в діапазоні середніх для підприємства значень. Далі, що хочеться відмітити, це результати відповідно до кожного структурного підрозділу. Пропонуємо діаграму для більш наочного сприйняття (рис. 2).

Як бачимо на діаграмі, за середніми показниками задоволеності роботою, найзадовolenішим виступає сектор ІТ (системні адміністратори, фахівці з розробки та тестування програмного забезпечення, програмісти тощо) та вище керівництво (топ-менеджмент) з показниками 4,6. Задоволеність вищої ланки керівництва цілком зрозуміла, адже це їх приватне підприємство і вони фактично відповідальні за всі процеси, які відбуваються в середині організації та її реакції на зовнішні втручання, адже саме топ-менеджмент приймає найскладніші та найважливіші для організації та її працівників рішення. Задоволеність сектору ІТ, вищу ніж інші структурні підрозділи, можна пояснити певною усамітненістю даних співробітників та особливістю їх професійної діяльності.

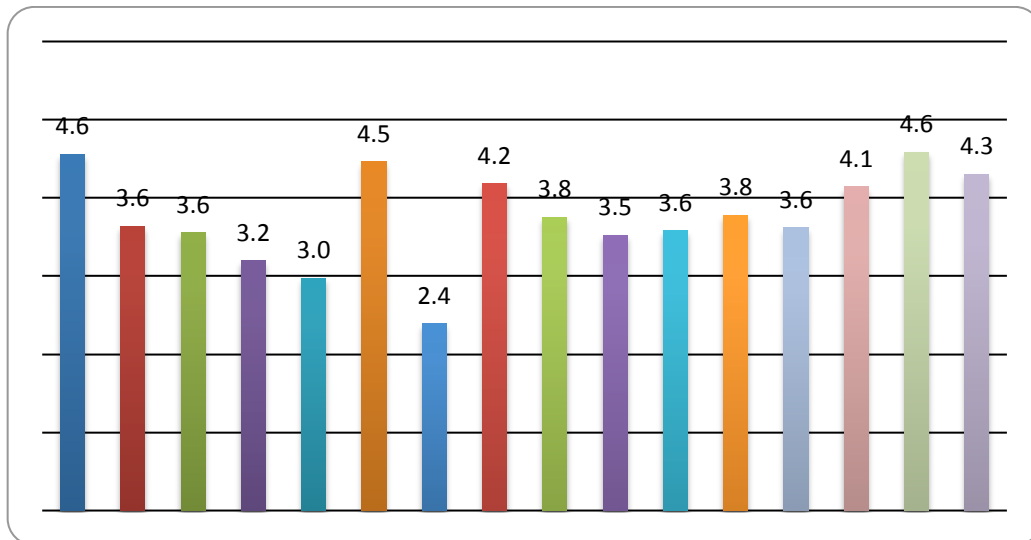

Рис. 2. Загальний показник задоволеності роботою в кожному структурному підрозділі за «Опитувальник задоволеності роботою» («Job Satisfaction Survey») на приватному підприємстві

Далі за списком задоволеності йде сектор, що відповідає за фінанси на приватному підприємстві (4,5). Вважаємо, що вищий, ніж в інших відділах рівень пояснюється закритістю структури, певною секретністю даних, з якими працюють фахівці, адже заглиблюючись в робочі процеси можна не звертати увагу на певні недоліки або не вважати їх такими.

І ще один структурний підрозділ, на результатах опитування якого варто наголосити, це сектор управління персоналом. Як свідчать факти, в даному відділі найнижчі показники задоволеності роботою (2,4). Спершу може здатися цей факт шокуючим, адже даний відділ якраз і відповідає за мотивацію співробітників та підвищення їхньої задоволеності. Але, при більш детальному розгляді та аналізі, можна припустити таке положення речей. Знову ж таки, міг спрацювати ефект соціальної бажаності, недовіри до процедури дослідження, власне самого дослідження або ж фігури дослідника. Також можемо припустити, що співробітники могли зробити навмисно такий відчайдушний крок, аби продемонструвати власним прикладом найслабші місця в аспекті задоволеності роботою на власному приватному підприємстві.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Варіанти є, та це не змінює загальної картини щодо вдоволеності особисто кожним працівником, взагалі відділом чи персоналом всієї організації. Доречі, загальний показник задоволеності роботою на приватному підприємстві дорівнює 3,8 бали. Згадаємо, що мінімальний показчик 1, а максимальний 6, то приблизно 3 бали є нормою чи середнім значенням. Кажучі відверто, не дуже високий показник задоволеності власним місцем роботи. З цього виходить, що керівництву даної приватної організації слід активно впроваджувати різні методи стимулювання та підвищення рівня задоволеності. Можливо було б порекомендувати звернути увагу на сильні сторони, які було виявлено в результаті діагностичного процесу, та активно зміцнювати їх. Звичайно ж пам'ятати й про «слабкі» місця і намагатися посилювати їх, вводячи різного роду заходи. Слід пам'ятати, що основна маса співробітників потребує цікавої роботи, такої, що вимагає творчого підходу, їм до вподоби складна робота з високим ступенем відповідальності. І ще одне, важливе зауваження – значна кількість осіб проявляє, а іноді й вимагає високого ступеня самостійності у роботі.

Дана тема потребує подальшого теоретичного, методологічного та практичного обґрунтування, дослідження та апробації.

Список використаних джерел

1. Більшість українців не влаштовують ні зарплати, ні кар'єра [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://tsn.ua/groshi/bilshist-ukrayinciv-ne-vlashtovuyut-ni-zarplati-ni-kar-yera.html>
2. Опросник удовлетворенности работой [Электронный ресурс] // Шкалы трудовых аттитудов. — Режим доступа: <https://moodle.herzen.spb.ru>
3. Усього 3% українців задоволені своєю заробітною платою [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ipress.ua/news/usogo_3_ukraintsiv_zadovoleni_svoieyu_zarobitnoyu_platoyu_5073.html

4. Spector, P.E. Measurement of Human Service Staff Satisfaction: Development of the Job Satisfaction Survey / Theoretical Economics Letters, Vol.6 No.2, 1985. – April 28, 2016. – American Journal of Community Psychology. –13. – 693-713. – Режим доступу: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/4083275>

References translated and transliterated

1. Bil'shist' ukrayintsev ne vlashtovuyut' ni zarplaty, ni kar'yera [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <https://tsn.ua/groshi/bilshist-ukrayinciv-ne-vlashtovuyut-ni-zarplati-ni-kar-yera.html>
2. Oprosnik udovletvorennosti rabotoj [Elektronnyj resurs] // Shkaly trudovyh attitudov. – Rezhim dostupa: <https://moodle.herzen.spb.ru>
3. Us'oho 3% ukrayintsev zadovoleni svoeyu zarobitnoyu platoyu [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://ipress.ua/news/usogo_3_ukrayintsev_zadovoleni_svoeyu_zarobitnoyu_platoyu_5073.html
4. Spector, P.E. Measurement of Human Service Staff Satisfaction: Development of the Job Satisfaction Survey / Theoretical Economics Letters, Vol.6 No.2, 1985. – April 28, 2016. – American Journal of Community Psychology. –13. – 693-713. – Режим доступу: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/4083275>

УДК 159.947.23:331.543:629.7

МЕТОДИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ РАКЕТНО-КОСМІЧНОЇ ГАЛУЗІ

Н.П. Крошка

аспірантка кафедри психології

Запорізького національного університету

psiholog.kroshka@gmail.com

Крошка Н.П. Методичний інструментарій для дослідження професійної відповідальності майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі. У статті висвітлено проблему дослідження професійної відповідальності, зокрема фахівців ракетно-космічної галузі. Розглянуто різні підходи до емпіричного вивчення професійної відповідальності в психології. З'ясовано структуру та зміст професійної відповідальності майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі. До структурних компонентів віднесено: когнітивний, мотиваційно-афективний та діяльнісно-поведінковий. Виявлено показники розвитку професійної відповідальності студентів, серед яких: усвідомлення відповідальності як професійно значущої якості фахівця ракетно-космічної галузі; розвиненість мотивів соціально-відповідальної поведінки; вираженість волевих якостей особистості; інтернальність суб'єктивного контролю в професійній діяльності; вираженість совісності; усвідомлення саморегуляції поведінки у професійній діяльності. Представлено та обґрунтовано психодіагностичний інструментарій дослідження кожного з цих компонентів. Обґрунтовано доцільність представлених методик вивчення професійної відповідальності майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі, які забезпечать надійність та валідність отриманих результатів дослідження.

Ключові слова: професійна відповідальність, ракетно-космічна галузь, методичний інструментарій, психодіагностичні методики.

Kroshka, N.P. Methodological tools for research of the professional responsibility of future specialists of the rocket-and-space technology. The article highlights the problem of professional responsibility research, particularly of the rocket-and-space technology specialists. In modern psychology, professional responsibility is treated as a form of individual responsibility, professional psychological characteristics, which promotes conscious and quality in a professional activity; willingness to answer for professional actions in front of oneself, colleagues, staff and the whole society. Different psychological approaches to the empirical study of the professional responsibility have been considered. A structural organization and contents of the professional responsibility of a rocket-and-space technology specialist have been shown. The structural components include: cognitive, motivational-and-affective and action-behavioral. The contents include: knowledge about the nature and content of the professional responsibility, motives of the socially responsible behavior, psychological quality of a specialist, emotional distress that governing professional responsibility, implementation of behavior in professional situations. The author has revealed the following indicators of the professional responsibility of students: awareness of responsibility as professionally significant quality; developed motives of the socially responsible behavior; expression of volitional qualities of personality; internal subjective control in professional activities; severity of the conscience; self awareness of behavior in professional activities. Psychodiagnostical research tools for each of these components have been presented and proved. The methods of studying of future rocket-and-space technology specialists will ensure the reliability and validity of the obtained results of the study. Promising directions of further researches concern collection and analysis of the empirical data on the development specificity of the future rocket-and-space technology specialists' professional responsibility; presentation of the results.

Keywords: professional responsibility, rocket-and-space technology, methodological tools, psychodiagnostic methods.

Постановка проблеми. Враховуючи загальносвітові тенденції до підвищення ролі космосу для суспільства, головним напрямом розвитку ракетно-космічної галузі в Україні є формування економічно стійкої, конкурентоспроможної промисловості та інфраструктури. Досягнення цих цілей реально завдяки підвищенню професіоналізму працівників та виховання потужного кадрового потенціалу – майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі. Підвищення ефективності та оптимізація діяльності фахівця можливі шляхом вдосконалення його психічної організації: свідомої регуляції і самоконтролю суб'єкта діяльності, підвищення ролі ділової активності і свідомого відповідального ставлення до поставлених завдань, процесу і результату діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняними та зарубіжними науковцями вивчалися: соціально-психологічні механізми формування професійної відповідальності колективних суб'єктів управління (С.В. Баранова); відповідальність як зв'язок між індивідом і колективом (О.В. Іваненко); психологічні детермінанти відповідальності менеджерів (В.Г. Лазорко); процес становлення відповідальності як професійно значущої якості соціального працівника (О.П. Патинок); зв'язок відповідальності з рольовими професійними обов'язками (К.К. Муздибаєв); питання смислового змісту феномену (В.О. Бодров, О.Г. Луценко); відповідальності в контексті особистісної властивості активного суб'єкта життєдіяльності (Л.І. Дементій).

Оскільки професійна відповідальність здебільшого пов'язана з такими феноменами, як локус контролю, успішність професійної діяльності, цілепокладання, вольові якості, ціннісно-мотиваційна позиція, в дослідженнях професійної відповідальності автори концентрують увагу довкола означених явищ [17]. До найбільш поширених методів, які використовуються при дослідженні діагностики професійної відповідальності, наступні: «Визначення мотиваційного компоненту відповідальності», модифікований згідно предмету дослідження (М.В. Савчин); «Методика визначення відповідальності» (М.А. Осташева), опитувальник багатовимірно-функціонального аналізу рівня відповідальності (В.П. Прядейн).

Отже, на сьогоднішній час існують методики діагностики відповідальності особистості, які мають узагальнений характер і не враховують особливості діяльності та певну спеціалізацію фахівця. Відбір найбільш ефективних методик діагностики професійної відповідальності майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі у нашому дослідженні доцільно здійснювати відповідно до визначених структурно-змістових компонентів, які ми розкриємо нижче. Дослідження специфіки розвитку професійної відповідальності студентів створить теоретичні підстави для розробки практичних заходів оптимізації її розвитку в системі професійної освіти.

Метою статті є теоретичне обґрунтування інструментарію дослідження професійної відповідальності майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Професійна відповідальність є невід'ємною якістю представників усіх професій, оскільки значною мірою забезпечує ефективність праці у будь-якій професійній галузі. У сучасній психології професійна відповідальність трактується як форма відповідальності особистості, психологічна характеристика особистості фахівця, яка сприяє усвідомленому і якісному виконанню ним професійних обов'язків, а також готовності відповідати за свої професійні дії перед собою, колегами, колективом і суспільством [1, с.99; 11].

На теперішній час реалії ракетного виробництва висувують високі вимоги до фахівців. Так, фахівець ракетно-космічної галузі має бути технологічно обізнаним, вміти використовувати технічну, довідникову літературу, єдину систему конструкторської документації, державні стандарти України, типові технічні розрахунки, обчислювальну техніку, крім того вміти організувати роботу підрозділів з виготовлення ракетно-космічних літальних апаратів та контролювати їх забезпечення комплектуючими деталями [16]. Реалізація всіх цих функцій та умінь неможлива без відповідальності фахівця перед виконуваною роботою. Особливо рельєфно це виражається при створенні складних технічних комплексів, таких як літальні апарати, які розробляються величезною кількістю кваліфікованих фахівців – інженерів, конструкторів, керівників різних рангів – і коли окремих учасників цього гігантського процесу творіння не відчуває себе відповідальним за певний виріб (мотор, механізм, літальний апарат) в цілому, а лише за якусь його частину. Насправді, це не знімає з окремого фахівця відповідальності за ненадійне функціонування системи (виробу) в цілому, небезпечно для людей, пов'язаних з експлуатацією цієї системи, або ж шкідливий для навколишнього

середовища. З цих причин фахівець ракетно-космічної галузі зобов'язаний мати високий рівень сформованості професійної відповідальності.

Високі показники якості відповідальності у фахівців технічних спеціальностей, за даними дослідження російського науковця С.А. Гаврилушкіна, залежать від інтелектуальних характеристик особистості (достатньої загальної культури, прагнення до пізнання, розвиненості самосвідомості, самостійності у прийнятті рішень), а також плеяди ознак, що відображає психологічний зміст професійної відповідальності (обов'язковість, дисциплінованість, вірність слову, принциповість, старанність, організованість, зібраність, уміння переконувати людей, почуття справедливості, продуктивність праці) [2].

Беручи за основу структуру професійної відповідальності О.П. Патинок [12] та дослідження вітчизняних [1; 16; 17] і зарубіжних [3 ; 13; 14] науковців, нами були виокремлені наступні компоненти професійної відповідальності фахівця ракетно-космічної галузі: когнітивний, мотиваційно-афективний та діяльнісно-поведінковий.

Перейдемо до розгляду питання щодо дослідження професійної відповідальності. При дослідженні професійної відповідальності, ми чітко слідували визначеній структурі досліджуваного феномена. На нашу думку, саме такий підхід дозволяє достовірно виявити особливості розвитку професійної відповідальності майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі.

Розглянемо методики дослідження кожного компонента професійної відповідальності окремо.

Почнемо з когнітивного компоненту, зміст якого полягає в знаннях про сутність професійної відповідальності. В рамках професійної (навчальної) діяльності знання фахівцем своєї професійної ролі та відповідальності є уявленням суб'єкта про те, що він повинен робити для організації, що від нього й очікується. Виконання ж професійної ролі є ступенем її прийняття, усвідомлення професійної відповідальності. Отже, яким чином суб'єкт визначає професійну роль та відповідальність для себе, приймає і привласнює, або виконує цю роль в поверхневій і неадекватній манері, – все це є суб'єктивними когнітивними процесами [7; 9; 10].

Таким чином, саме усвідомлення майбутнім фахівцем сукупності знань про сутність і зміст професійної відповідальності, ролей і обов'язків в ракетно-космічній галузі, осмислення цих знань з позиції необхідності, свободи та обов'язку, відповідальності перед собою, колегами, клієнтами, суспільством, виступає показником розвитку професійної відповідальності.

Для дослідження усвідомлення значущості професійної відповідальності ми використовували методику В.П. Прядеїна «Багатомірно-функціональна діагностика відповідальності (ОТВ-70)» [14]. Методика спрямована на дослідження відповідальності як виконання обіцяного на основі самостійно прийнятого рішення, совісті та обов'язку. На думку автора, відповідальність, як якість, має складний інтегративний характер розглядається з позиції єдності операціональної (природно-заданої) і змістовної (прижиттєво-придбаних) сфер.

Перейдемо до обґрунтування методик вивчення мотиваційно-афективного компоненту, зміст якого представлений індивідуальною системою мотивів і смислів соціально-відповідальної поведінки на ракетному виробництві; професійно-важливими якостями фахівця ракетно-космічної галузі; емоційними переживаннями, які регулюють професійну відповідальність особистості.

Мотиваційний компонент професійної відповідальності, на думку багатьох авторів [9; 11; 13], представляє собою сукупність мотивів соціально відповідальної поведінки, моральних вподобань в її реалізації, спонукань свідомої регуляції власної діяльності у соціально-професійному суспільстві.

Соціальна відповідальність може визначатися як інтегральна генералізована характеристика особистості спеціаліста, яка є способом психологічної регуляції діяльності, що здійснюється свідомо та добровільно і проявляється у дотриманні норм, законів та інтересів суспільства, добросовісності, сумлінності, етичній поведінці [5].

Для дослідження розвиненості мотивів соціально-відповідальної поведінки ми використовували «Опитувальник для виміру соціальної відповідальності інженера (SRS-37)», О.С. Ковальчук, Ю.В. Проскури [5]. Методика складається з шести шкал: загального показника соціальної відповідальності, громадянської свідомості, законсвідомості, рефлексії наслідків своїх дій, моральної свідомості та альтруїзму.

Професійна діяльність фахівців ракетно-космічної галузі вимагає особливого підходу до

розвитку системи професійно важливих якостей майбутнього фахівця як психологічно обумовлених якостей особистості, які визначаються специфікою праці та виступають у вигляді професійних вимог до особистості майбутнього фахівця. Аналіз праць дослідників [2; 5; 10; 16] дозволив встановити, що серед індивідуально-психологічних якостей, які забезпечують успішність діяльності та професійно-особистісний розвиток фахівця технічної спеціальності, зокрема в ракетно-космічній галузі, відзначаються характеристики вольової сфери. Зіставлення цих характеристик з ключовими особистісними компетенціями (ОКХ) дозволило виділити такі важливі вольові характеристики особистості, які необхідні саме для успішної діяльності у ракетно-космічній галузі: витримка, самостійність, рішучість, наполегливість, енергійність, уважність, цілеспрямованість.

Для дослідження вольових якостей особистості майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі ми використовували «Опитувальник вольових якостей особистості» М. В. Чумакова [15]. Методика містить 9 шкал та спрямована на загальну оцінку ступеня розвитку емоційно-вольової регуляції, яка забезпечує свідому, навмисну, здійснювану на основі власного рішення, поведінку.

Однією з найважливіших особистісних передумов професійної відповідальності є настановлення суб'єкта на те, що він буде відповідальним ще до початку здійснення діяльності, свого роду готовність до відповідальності, прагнення взяти її на себе [3; 13]. У низці зарубіжних досліджень [18; 19] виявлено, що інтернальний локус контролю прямо пропорційно пов'язаний з позитивними результатами роботи, більшою трудовою мотивацією, робочою продуктивністю і відповідальністю. Таким чином, інтернальність суб'єктивного контролю в професійній діяльності може виступати показником розвитку професійної відповідальності фахівців ракетно-космічної галузі.

Для діагностики суб'єктивного контролю студентів ми застосовували методику «Локус контролю» О.Г. Ксенофонтової [6], шкали якої дозволяють оцінити загальну інтернальність, інтернальність в сфері досягнень, невдач, у сімейних відносинах, в сфері виробничих відносин, в сфері міжособистісних відносин, у випадку охорони здоров'я.

Перейдемо до обґрунтування психодіагностичного інструментарію вивчення емоційних регуляторів відповідальності, які входять до змісту мотиваційно-афективного компоненту професійної відповідальності фахівців ракетно-космічної галузі.

Становлення сучасного фахівця технічної галузі передбачає такий розвиток компетентності у сфері його професійної діяльності, який дозволяє результати цієї діяльності прирівнювати до рівня основних життєвих цінностей. Зазначене можливо завдяки розвитку моральних якостей та моральних імперативів діяльності майбутнього фахівця, провідне місце серед яких займає почуття совісті. Почуття совісті є одним з найважливіших моральних критеріїв, які характеризують ставлення майбутнього фахівця до праці, до соціального оточення, до природи та всього суспільства, проявляється як почуття моральної відповідальності за свою поведінку.

Для дослідження вираженості совісності респондентів ми застосували «Шкалу совісності» В.М. Мельнікова, Л.Т. Ямпольського [4]. Усвідомлення майбутнім фахівцем ракетно-космічної галузі об'єктивних критеріїв морального сенсу суспільного блага створює правильні світоглядні орієнтири, які виступають підґрунтям оцінювального ставлення до своїх вчинків, зокрема в професійній діяльності.

Перейдемо до обґрунтування методик дослідження діяльнісно-поведінкового компонента професійної відповідальності фахівців ракетно-космічної галузі, який проявляється у реалізації певної поведінки у професійних ситуаціях. Специфіка професійної відповідальності проявляє себе в особливостях її діяльнісного компоненту як внутрішньої детермінанти діяльності фахівця, що визначає його поведінку на основі усвідомленості, прийняття об'єктивного факту залежності життєдіяльності індивіда від суспільних цілей та цінностей. Реалізація певної поведінки у професійних ситуаціях неможлива без участі механізмів саморегуляції, що забезпечують підвищення рівня самоконтролю і самоорганізації особистості, самообілізацію внутрішніх зусиль, спрямованих на розвиток професійної відповідальності [1; 17].

Отже, саморегуляція є значущою складовою професійної поведінки фахівця, спрямованого на особистісний та професійний ріст. Усвідомлення фахівцем того факту, що він сам регулює власну професійну діяльність означає усвідомлення ним своєї відповідальності та ролі в постановці завдань, у формуванні цілей, у виборі засобів виконання діяльності, в отриманні кінцевого продукту.

З метою діагностики ступеня усвідомлення саморегуляції поведінки у професійній діяльності,

ми використовували опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» В.І. Моросанової [8]. Мета методики – діагностика розвитку індивідуальної саморегуляції та її персонального профіля, що включає показники планування, моделювання, програмування, оцінки результатів, а також показники розвитку регуляторно-особистісних властивостей – гнучкості і самостійності.

Інструментарій дослідження професійної відповідальності (ПВ) майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі представлено в таблиці 1.

Таблиця 1

Психодіагностичний інструментарій дослідження професійної відповідальності майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі

Компоненти ПВ	Зміст компонентів	Показники розвитку	Методики дослідження
Когнітивний	Знання про сутність і зміст ПВ	Усвідомлення відповідальності як професійно значущої якості фахівця ракетно-космічної галузі	Багатомірно-функціональна діагностика відповідальності (ОТВ-70) В.П. Прядеїн
Мотиваційно-афективний	Мотиви соціально-відповідальної поведінки	Розвиненість мотивів соціально-відповідальної поведінки	Опитувальник для виміру соціальної відповідальності інженера, О.С. Ковальчук, Ю.В. Проскура
	Психологічні якості фахівця	Вираженість вольових якостей особистості	Опитувальник вольових якостей особистості, М. В. Чумаков
		Інтернальність суб'єктивного контролю в професійній діяльності	Методика «Локус контролю», О.Г. Ксенофонтова
Емоційні переживання, які регулюють ПВ	Вираженість совісності	«Шкала совісності», В.В. Мельніков, Л.Т. Ямпольський	
Діяльнісно-поведінковий	Реалізація поведінки у професійних ситуаціях	Усвідомлення саморегуляції поведінки у професійній діяльності	Опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки», В.І. Моросанова

На нашу думку, визначені методики є надійним та валідним діагностичним інструментарієм, який дає можливість дослідити компоненти професійної відповідальності майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі і може бути використаний у констатувальному експерименті.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Теоретичний аналіз наукових джерел дав можливість обґрунтувати комплекс психодіагностичних методик дослідження професійної відповідальності майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі. Зокрема, визначено інструментарій дослідження когнітивного, мотиваційно-афективного та діяльнісно-поведінкового компонентів професійної відповідальності, який дозволить провести кількісний і якісний аналіз специфіки розвитку професійної відповідальності студентів та розробити на цій основі психологічні методи оптимізації її розвитку.

Перспективним напрямом розвитку наукової проблематики надалі вбачається отримання та аналіз емпіричних даних щодо специфіки розвитку професійної відповідальності майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі.

Список використаних джерел

1. Баранова С.В. Соціально-психологічні механізми формування професійної відповідальності колективних суб'єктів управління : дис... канд. психол. наук : 19.00.05 / Баранова Світлана Вячеславівна : Східноукраїнський нац. ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2004. – 224 с.
2. Гаврилушкин С.А. Ответственность как профессиональное качество личности / С.А. Гаврилушкин // Вектор науки ТГУ. – 2011. – № 1 (15). – С. 15–17.
3. Дементий Л.И. Ответственность как ресурс личности / Л.И. Дементий. – Омск : Омский госуниверситет, 2005. – 189 с.
4. Ильин Е.П. Психология совести: вина, стыд, раскаяние / Е.П. Ильин – СПб. : Питер, 2016. – 288с.
5. Ковальчук О.С. Розробка опитувальника для виміру соціальної відповідальності інженера / О.С. Ковальчук, Ю.В. Проскура // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, 2010. – Т.1. – Ч. 25/26. – С. 282–288.

6. Ксенофонтова Е.Г. Исследование локуса контроля личности – новая версия методики "УСК" / Е.Г. Ксенофонтова // Психологический журнал. – 1999. – №2. – С.18-26.
7. Makeeva N.Yu. Психологическая структура профессиональной ответственности специалистов пенсионного обеспечения (на примере Пенсионного фонда РФ): дис. ... канд. пед. наук : 19.00.03 / Makeeva Наталья Юрьевна ; Тверской государственной университет. – Тверь, 2014. – 232 с.
8. Моросанова В.И. Самосознание и саморегуляция поведения / В.И. Моросанова, Е.А. Аронова – М. : Институт психологии РАН, 2007. – 214 с.
9. Муздыбаев К.К. Психология ответственности / К.К. Муздыбаев. – Л. : Наука, 1983. – 240 с.
10. Муконина М.В. Типы профессионально ответственного отношения работников опасного производства в разных организационно-экономических условиях : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Муконина Марина Викторовна; Московская гуманитарно-социальная академия : Москва, 2002. – 185 с.
11. Патинок О.П. Відповідальність як компонент професійно-етичної поведінки практичного психолога / О.П. Патинок // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова: До 170-річного ювілею. Серія 11. Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління. – К. : НПУ, 2004. - Вип. 1 (23) . - С. 139-145.
12. Патинок О.П. Становлення відповідальності як професійно значущої якості соціального працівника : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Патинок Оксана Петрівна ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2008. – 20 с.
13. Прядеин В.П. Комплексное исследование ответственности как системного качества личности : дисс. ... д. психол. наук : 19.00.01 / Валерий Павлович Прядеин ; Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 1999. – 299 с.
14. Прядеин В.П. Психодиагностика личности : Избранные психологические тесты : Практикум / В.П. Прядеин – Сургут : Сургутский гос. пед. ун-т, 2014. – 215 с.
15. Чумаков М.В. Диагностика волевых свойств личности / М.В. Чумаков // Вопр. психологии. – 2006. – № 1. – С. 169–178.
16. Шевченко Н.Ф. Характеристика професійної відповідальності фахівця авіаційної та ракетно-космічної техніки / Н.Ф. Шевченко, Н.П. Крошка / Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Запорізького національного університету та Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Н.Ф. Шевченко, М.Г. Ткалич. – Запоріжжя: ЗНУ, 2016. – № 2 (10) – С.137-144.
17. Щербан Т.Д. Відповідальність особистості як чинник до професійної діяльності / Т.Д. Щербан, В.В. Райко // Збірник наукових праць Психологічні науки Том 2 Випуск 10(91) 2013 С.235-341.
18. Boone C. Team locus-of-control composition, leadership structure, information acquisition, and financial performance: A business simulation study / C. Boone, W. Van Olffen, A. van Witteloostuijn // Academy of Management Journal, Vol. 48. – No. 5 (Oct., 2005). – pp. 889–909.
19. Jackson S. E. A meta-analysis and conceptual critique of research on role ambiguity and role conflict in work settings / S.E. Jackson, R.S. Schuler // Organizational Behavior & Human Decision Processes, 1985. – №36. – pp. 16–78.

References translated and transliterated

1. Baranova S.V. Sotsial'no-psykholohichni mekhanizmy formuvannya profesijnoyi vidpovidal'nosti kolektyvnykh sub'yektiv upravlinnya [Socio-psychological mechanisms of collective professional liability of business management]: dys... kand. psykhol. nauk : 19.00.05 / Baranova Svitlana Vyacheslavivna : Skhidnoukrayins'kyy nats. un-t im. Volodymyra Dalya. – Luhans'k, 2004. – 224 p.
2. Gavrilyushkin S. A. Otvetstvennost' kak professional'noe kachestvo lichnosti [Responsibility as a professional quality of personality] / S. A. Gavrilyushkin // Vektor nauki TGU. – 2011. – № 1 (15). – P. 15–17.
3. Dementij L.I. Otvetstvennost' kak resurs lichnosti [Responsibility as a resource of personality] / L.I. Dementij. – Omsk : Omskij gosuniversitet, 2005. – 189 p.
4. Il'in E.P. . Psihologija sovesti: vina, styd, raskajanie [The psychology of conscience: guilt, shame, remorse] / E.P. Il'in – SPb. : Piter, 2016. – 288 p.
5. Koval'chuk O.S. Rozrobka opytuval'nyka dlya vymiru sotsial'noyi vidpovidal'nosti inzhenera [Development of a questionnaire for measuring CR of an Engineer] / O.S. Koval'chuk, Yu.V. Proskura // Aktual'ni problemy psykholohiyi : zb. nauk. pr. Instytutu psykholohiyi im. H.S. Kostyuka NAPN Ukrayiny, 2010. – T.1. – Ch. 25/26. – P. 282–288.
6. Ksenofontova E.G. Issledovanie lokusa kontrolja lichnosti – novaja versija metodiki "USK" [Investigation of the locus control of a personality – a new version of the "USK"] / E.G. Ksenofontova // Psihologicheskij zhurnal. – 1999. – №2. – P.18-26.
7. Makeeva N.Ju. Psihologicheskaja struktura professional'noj otvetstvennosti specialistov pensionnogo obespechenija (na primere Pensionnogo fonda RF):dis ... kand.ped.nauk [Psychological structure of the professional responsibility of the pension foundation specialists] : 19.00.03 / Makeeva N. Ju.; Tverskoj gosudarstvennyj universitet. – Tver', 2014. – 232 p.
8. Morosanova V.I. Samosoznanie i samoreguljacija povedenija [Self-awareness and self-regulation of behavior] / V.I. Morosanova, E.A. Aronova – M. : Institut psihologii RAN, 2007. – 214 p.
9. Muzdybaev K.K. Psihologija otvetstvennosti [Psychology of responsibility] / K.K. Muzdybaev. – L. : Nauka, 1983. – 240 p.
10. Mukonina M.V. Tipy professional'no otvetstvennogo otnoshenija rabotnikov opasnogo proizvodstva v raznyh organizacionno-jekonomicheskijh uslovijah : dis. ... kand. psihol. nauk : 19.00.05 [Types of the professionally responsible attitude of workers of hazardous production in different organizational and economic conditions] / Mukonina Marina Viktorovna; Moskovskaja gumanitarno-social'naja akademija : Moskva, 2002. – 185 p.
11. Patynok O.P. Vidpovidal'nist' yak komponent profesijno-etychnoyi povedinky praktychnoho psykholoha [Responsibility as a component of professional and ethical conduct of a practical psychologist] / O.P. Patynok // Naukovyy chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova: Do 170-richnogo yuvileju. Seriya 11. Sotsiolohiya. Sotsial'na robota. Sotsial'na pedahohika. Upravlinnya. – K. : NPU, 2004. – Vyp. 1 (23) . - P. 139-145.

12. Patynok O.P. Stanovlennya vidpovidal'nosti yak profesiyno znachushchoyi yakosti sotsial'noho pratsivnyka [Formation of responsibility as a professional significant quality of social worker] : avtoref. dys. ... kand. psykhol. nauk: 19.00.07 / Patynok Oksana Petrivna ; Nats. ped. un-t im. M.P. Drahomanova. – K., 2008. – 20p.
13. Prjadein V.P. Kompleksnoe issledovanie otvetstvennosti kak sistemnogo kachestva lichnosti : diss. ... d. psihol. nauk : 19.00.01 [Integrated Study of responsibility as systemic qualities of a personality] / Valerij Pavlovich Prjadein ; Ural. gos. ped. un-t. – Ekaterinburg, 1999. – 299 p.
14. Prjadein V.P. Psihodiagnostika lichnosti : Izbrannye psihologicheskie testy : Praktikum [Psychodiagnosics of personality] / V. P. Prjadein. – Surgut : Surgutskij gos. ped. un-t, 2014. – 215 p.
15. Chumakov M.V. Diagnostika volevyh svojstv lichnosti [Diagnosis of volitional personality traits] / M.V. Chumakov // Vopr. psihologii. – 2006. – № 1. – P. 169–178.
16. Shevchenko N.F. Kharakterystyka profesiynoyi vidpovidal'nosti fakhivtsya aviatsiynoyi ta raketno-kosmichnoyi tekhnikiy [Characteristics of the professional responsibility of a specialist of the aviation and rocket-and-space machinery] / N.F. Shevchenko, N.P. Kroshka / Problemy suchasnoyi psykholohiyi: zbirnyk naukovykh prats' Zaporiz'koho natsional'noho universytetu ta Instytutu psykholohiyi imeni H.S. Kostyuka NAPN Ukrainy / Za red. S.D. Maksymenka, N.F. Shevchenko, M.H. Tkalych. – Zaporizhzhya: ZNU, 2016. – # 2 (10) – P.137-144.
17. Shcherban T.D. Vidpovidal'nist' osobystosti yak chynnyk do profesiynoyi diyal'nosti [The responsibility of the individual as a factor to the professional activity] / T.D. Shcherban, V.V. Rayko // Zbirnyk naukovykh prats' Psykholohichni nauky. – Tom 2. – Vypusk 10(91), 2013 – P.235-341.
18. Boone C. Team locus-of-control composition, leadership structure, information acquisition, and financial performance: A business simulation study / C. Boone, W. Van Olffen, A. van Witteloostuijn // Academy of Management Journal, Vol. 48. – No. 5 (Oct., 2005). – pp. 889–909.
19. Jackson S. E. A meta-analysis and conceptual critique of research on role ambiguity and role conflict in work settings / S.E. Jackson, R.S. Schuler // Organizational Behavior & Human Decision Processes, 1985. – №36. – pp. 16–78.

УДК 159.922.736.4

ФАКТОРИ АТРАКЦІЇ У МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ

О.А. Лукасевич

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології

Запорізького національного університету

galitskayao@ukr.net

Лукасевич О.А. Фактори атракції у міжособистісній взаємодії: гендерний аспект. У статті представлено результати дослідження гендерно-специфічних факторів атракції у ситуації міжособистісної взаємодії. Встановлено в якості критеріїв дослідження такі особливості партнера як факторів атракції: зовнішність партнеру, соціально-демографічні характеристики, особистісні риси, особливості поведінки. Виявлено значимість фактору зовнішньої привабливості партнера для представників обох статей. Найбільш значимим для дівчат визначено фактор атракції – соціально-демографічні характеристики партнера. Особистісні риси партнера подано як фактор атракції однаково значимий як для дівчат, так і для юнаків. Більшість юнаків і дівчат надають перевагу андрогінним характеристикам особистості з тенденцією у дівчат до маскулітних рис партнеру, а у юнаків – до фемінних. Особливості поведінки і ставлення партнера до оточуючих має важливе значення для оцінки його привабливості. Найбільш привабливим для обох статей виділено доброзичливий і альтруїстичний типи ставлення до оточуючих, а також гнучкість патернів поведінки партнера. На основі встановлених закономірностей продемонстровано значимість різних факторів атракції та їх гендерно-специфічних особливостей у міжособистісній взаємодії.

Ключові слова: атракція, фактори атракції, механізми атракції, взаємодія.

Lukasevych, O.A. The determinants of attraction in interpersonal interaction: the gender aspect. The paper highlighted the results of the study of gender-specific factors of attraction in situations of interpersonal interaction. As a criterion of the study such features of partner's attraction have been analyzed in the study: exterior of a partner, socio-demographic characteristics, personality traits, peculiarities of his behavior. The importance of factors of attractiveness of partner for both genders has been revealed. In general, images of attractive girls and boys are close to common stereotypes in society – masculine and feminine. Most significant determinants of attractions for girls are socio-demographic characteristics of a partner. Girls prefer men older than themselves, with the presence and status of professional activities and tangible achievements in it. Personality traits of a partner have been presented as equally significant factor of attraction both for girls and for boys. Most young people prefer androgynous personality characteristics with a tendency for girls to masculine traits of a partner and for boys – to the feminine traits. The youths appreciate feminine traits and some androgynous traits, including self-confidence, independence and self-sufficiency. Girls appreciate typically masculine traits and some androgynous traits, including steadiness, tenderness, fidelity. The behavior features and attitude of a partner to others are essential to evaluate his / her attractiveness. Altruistic and friendly types of relationship to others are the most attractive to both sexes as well as flexible patterns of partner's behavior. On the basis of these results, the importance of various determinants of attractiveness and their gender-specific features of interpersonal interaction have been demonstrated

Keywords: attraction, attraction determinants, mechanisms of attraction, interaction.

Постановка проблеми. Останнім часом у психології в якості терміну, що поєднав широкий клас явищ і розкриває емоційне відношення від симпатії до кохання, закріпився термін «міжособистісної атракції». В силу складності позначаємого даним терміном явища досі не існує його однозначного й точного визначення. Більшість спеціальних психологічних словників та енциклопедій взагалі не згадують його, інші – дають суперечливі визначення, які кардинально відрізняються один від одного.

Між тим, знання механізмів атракції відкриває можливості якісного аналізу взаємодії, сприяє підвищенню її ефективності. Врахування індивідуальних особливостей учасників в контексті конкретної соціальної взаємодії, системи їх міжособистісних відносин має велике значення для прогнозування і організації спілкування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Виникнення на початку ХХ ст. інтересу до явища атракції слугувало причиною цілої хвилі досліджень у цьому напрямку, які пізніше трансформувались у самостійну сферу соціально-психологічних досліджень.

У 60-ті рр. розроблено ряд авторських концепцій, що пояснюють феномен атракції, серед них когнітивний підхід Т. Ліккона, соціальний підхід А. Керкофа, екологічний підхід І. Алтмана, триступеневий підхід Д. Левінгера, біхевіоральний підхід Д. Бірна [1; 3; 7]. Значний теоретичний потенціал для системного вивчення атракції закладений у працях Т. Ньюкома, Д. Клора, Т. Хьюстона, Г. Келлі, П. Райта, Е. Аронсона, З. Рабіна, П. Розенבלата та ін. [2; 3; 5].

Існує багато робіт, спрямованих на вивчення факторів атракції, серед яких схожість цінностей (Д. Бірн, Д. Тоуї, А. Тесер, С. Дак), фізична привабливість (К. Дайон, Т. Сільверман, М. Кук, Н. Лівсон), ситуаційний контекст (Д. Даттон, С. Арон, Р. Вітч, Г. Сігал, Р. Шарабані), особливості сприйняття і оцінки (Дж. Казьєр, І. Кемпер, М. Лернер, М. Мартін) [1; 2; 3; 5; 7; 8].

Слід зазначити, що для зарубіжної соціальної психології властивий розгляд атракції як установки, яка диктує певну систему і методологію дослідження, що не завжди охоплює феномен атракції. Крім того, спільним недоліком зарубіжних досліджень є надмірне спрощення розгляду властивостей сприйнятого людиною як детермінант атракції, які, в цілому, зводяться до зовнішньої привабливості. Незважаючи на окремі дослідження про вплив рівня самоприйняття на рівень атракції, можна констатувати, що дана сфера фактично не досліджена. Між тим, зрозуміло, що весь обсяг існуючих факторів, детермінуючих виникнення атракції, неможливо звести лише до зовнішньої привабливості, оскільки в процесі міжособистісної взаємодії вже проявляється безліч інших, важливих для подальшого спілкування характеристик партнерів.

У вітчизняній психології здійснено спробу аналізу феномену атракції у контексті більш широких міжособистісних відносин. Першим фундаментальним дослідженням проблеми атракції, що має теоретико-методологічний характер, є праця Л. Гозмана, яка і досі залишається найбільш повним висвітленням питань визначення, структури і розвитку атракції [4].

Часткове відношення до проблеми атракції мають роботи Ю. Альошиної (методика дослідження симпатії), Г. Бреслава (емоційна регуляція спілкування), О. Бодальова (механізми формування першого враження, фактори привабливості), І. Кона (розвиток і становлення дружби), Д. Кемпбела (установка сприйняття), В. Лабунської (невербальний аспект атракції) [3; 9].

У наведених роботах багато цінного, однак недостатня розробленість проблеми у вітчизняній психології призводить до значних прогалин у даній сфері. В першу чергу це пов'язано з недостатнім обсягом досліджень, оскільки проведені роботи поодинокі і включені у більш широкий контекст вивчення емоційних відносин. Тому феномен атракції розглядається опосередковано і не виділяється в окремий об'єкт дослідження.

Таким чином, незважаючи на велику кількість досліджень, які стосуються різних аспектів феномену атракції, відсутній єдиний погляд на проблему, немає чіткого визначення атракції і загальної теоретичної основи дослідження. Це призводить до протиріччя між необхідністю теоретико-методологічного обґрунтування досліджень атракції, з одного боку, і відсутністю єдності і розуміння проблеми серед дослідників, з іншого боку.

Тому, поряд із значним обсягом розробок у цій сфері, існує і відчутна нестача знань у таких питаннях як місце атракції у системі міжособистісних відносин, соціально-психологічна структура атракції, вплив факторів атракції на процес взаємодії, співставлення атракції індивіда до його статусу у групі тощо.

Тому головною **метою** дослідження є визначення гендерних особливостей факторів атракції у ситуації міжособистісної взаємодії. Дана мета конкретизувалась у завданнях, спрямованих на вивчення таких особливостей партнеру як факторів атракції: зовнішність партнера, соціально-демографічні характеристики, особистісні риси, особливості поведінки.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Вирішення завдань дослідження здійснювалось із використанням авторського опитувальника, розробленого на основі підходу Л.Я. Гозмана [4]. Вибірку дослідження факторів атракції склали 72 особи – студенти вищих навчальних закладів віком від 17 до 25 років. З них – 30 юнаків, 32 – дівчат.

В результаті обробки первинних даних було визначено найбільш і найменш пріоритетні фактори атракції в ситуації міжособистісної взаємодії для сучасних молодих людей. Відтак, юнаки найбільшу увагу приділяють зовнішності потенційної партнерші (90%), в той час як серед дівчат даний фактор відзначили 70%. Наступним за пріоритетністю фактором для молодих чоловіків є конативний – 87% зазначають вплив особливостей поведінки дівчини на прийняття рішення щодо продовження відносин з нею. З незначним відривом далі слідує фактор «особистісні особливості», який є важливим для 83% юнаків. Соціально-демографічні характеристики дівчини мають значення для 53% юнаків, виступаючи менш значимим фактором.

Для дівчат, навпаки, соціальний критерій є одним з пріоритетних при оцінці партнеру протилежної статі (80%). Однак головне значення все ж таки мають поведінкові особливості молодої людини та її особистісні риси, на чому роблять акцент більшість опитаних дівчат (97% та 87% відповідно).

Як бачимо, учасники дослідження в цілому підтвердили стереотипні уявлення про те, що у чоловіків, незважаючи на соціально-психологічні, етнічні та інші критерії, зовнішні дані дівчини пов'язані із ступеню її привабливості. Тоді як для дівчат зовнішність чоловіка не відіграє вирішального значення, поступаючись його особистісним особливостям, стилю поведінки, соціальному статусу.

Великий інтерес у дослідженні викликає безпосередня оцінка особами протилежної статі змісту того чи іншого фактору, а саме впливу зовнішніх ознак, особливостей поведінки, особистісних рис і соціально-демографічних характеристик на формування атракції у ситуації міжособистісної взаємодії.

Результати опитування дали змогу скласти візуальний портрет привабливого партнеру різної статі. Дівчина, яка здатна викликати симпатію юнаків, повина мати виразні очі (67%), чуттєві губи (53%), легкий макіяж (80%), що підкреслює миловидність обличчя з правильними рисами (83%). При цьому приваблива дівчина, на думку юнаків, повина бути швидше блондинкою (70%) з довгим волоссям (77%).

Дівчата, навпаки, віддають перевагу брюнетам (87%) з короткою стрижкою (47%) або волоссям середньої довжини (53%), з виразними очима (100%) та пухкими губами (73%), а також мужніми рисами обличчя (53%) та гладко поголеним підборіддям (77%). Як додатковий мімічний критерій і дівчата (20%), і хлопці (30%) виділяють красиву посмішку як ознаку привабливості партнеру.

Таким чином, можна констатувати, що чоловіки в ситуації першої зустрічі переважно орієнтуються на яскраве вираження фемінних ознак жінки, в той час як образ привабливого юнака у свідомості дівчат має як маскулінні, так і фемінні риси, що свідчить про його емоційність, здатність до співчуття.

Ще одним фактором, який впливає на формування першого враження про людину протилежної статі, є її зовнішній вигляд, а саме стиль одягу. Слід відмітити, що більша частина опитаних (77% юнаків і 50% дівчат) відмічають наявність смаку при виборі одягу як важливий фактор, здатний викликати симпатію. При цьому, юнаки надають перевагу жіночному романтичному стилю одягу партнерші (67%). Відтак, більшість молодих людей при першій зустрічі більш схильні до спілкування з дівчиною, яка дотримується жіночного стилю із всіма характерними атрибутами.

Дівчата також вважають спортивний стиль одягу молодої людини недоречними для ситуації першої зустрічі (40%), тоді як класичний або діловий стиль (60%) сприяє продовженню знайомства. Можливо, така стилістика асоціативно пов'язується жінками зі статусними характеристиками партнера, що опосередковано підтверджується підкресленням ними бажаності дорогого взуття (20%) і парфюма (23%).

Що стосується безпосередньо соціально-демографічних характеристик партнера, то найбільш

привабливим діапазоном для юнаків є вік дівчини від 19 до 24 років, тоді як дівчата віддають перевагу юнакам віком від 22 до 28 років. Іншими словами, респонденти підтверджують негласні норми про вікові вподобання, згідно з якими дівчата орієнтуються на молодих людей старше себе, а молоді люди – на дівчат молодше за віком.

Схожість було виявлено при оцінці таких параметрів як національність і рівень освіти потенційно привабливого партнера. Більшість молодих людей, а саме 73% юнаків і 87% дівчат надають перевагу гомогенним стосункам, і лише для 10% юнаків і 7% дівчат національність не має значення. Така тенденція виявляється і при оцінці рівня освіти: більшість респондентів обирають партнера з вищою освітою і лише 27% юнаків і 10% дівчат підкреслюють, що рівень освіти не має для них значення. Можливо, високий рівень освіти у свідомості молодих людей асоціюється з культурою, інтелектом, світоглядом, вихованістю людини, що підтверджується їх відповідями при опитуванні.

Проте, відносно привабливого роду діяльності партнеру, думки юнаків і дівчат відрізняються: 80% дівчат бажають щоб молодий чоловік працював, і лише 10% юнаків підтримують цю відповідь відносно дівчат. При цьому дівчатам властива конкретизація сфери професійної зайнятості потенційно привабливого партнера: 27% дівчат називають як таку діяльність – підприємництво, власний бізнес, 17% дівчат відмічають бажаність високої керівної посади. Таким чином, гендерна специфічність відповідей підтверджує, що дівчата поділяють стереотипні уявлення про високий соціально-економічний статус чоловіка, що панує у суспільстві.

Важливим фактором у прийнятті рішення про розвиток відносин з конкретним партнером є його психологічний портрет або ті риси особистості, які були проявлені у ситуації першої взаємодії. В цілому, молодими людьми були вказані якості, що відносяться до різних сфер особистості – цілеспрямованість, впевненість у собі, відповідальність, комунікабельність, врівноваженість, доброта, інтелектуальні здібності, оптимізм, сексуальність тощо. Так, у свідомості юнаків приваблива дівчина володіє яскраво вираженою сексуальністю (50%), жіночністю (57%), скромністю (23%), але при цьому є самостійною, самодостатньою (23%). Отже, дівчина, яка викликає симпатію юнака повина володіти як фемінними рисами, так і властивостями андрогінного характеру.

В свою чергу, психологічний портрет привабливого юнака у ситуації взаємодії включає швидше маскулітні риси, ніж андрогінні: впевненість у собі (50%), цілеспрямованість (63%), мужність (53%), надійність (33%), сміливість (27%), щедрість (27%), активність (23%), ініціатива (23%), рішучість (23%). Однак 17% дівчат вказують на прояв порядності і романтичності як ознаки, що сприяє виникненню симпатії.

Серед особистісних рис, що перешкоджають формуванню атракції, виділяють: грубість, агресивність, ворожість, нещирість потенційного партнера. Статистично значимі відмінності виявлені щодо таких якостей як злість (10% юнаків і 33% дівчат), лицемірство і брехливість (10% юнаків і 27% дівчат), які відштовхують і юнаків, і дівчат, але останніх особливо сильно.

Крім того, для юнаків непривабливою є дівчина, яка володіє наступними рисами: корисливість (33%), примхливість (30%), стервозність (20%), егоїстичність (17%), недовірливість (17%) і безвідповідальність (13%). Тому надто самозакохана дівчина, яка шукає у всьому вигоду – антогоністичний типаж для молодої людини.

Для дівчат відштовхуючими виступають самозакоханість, нарцисизм (67%), трусливість (50%), жіночність (37%), скупість (30%), нахабство (27%), легковажність (27%), ревність (17%) і лінощі (17%). Тобто, дівчат не влаштовують як яскраво виражені негативні риси, так і риси, що не відповідають уявленням про справжнього чоловіка. Також слід відзначити логічну закономірність: названі відштовхуючими якості є антонімами тих, що були вказані як привабливі.

Останнє завдання нашого дослідження стосувалось визначення патернів поведінки, що сприяють формуванню атракції в ситуації міжособистісної взаємодії. Узагальнений портрет поведінкових реакцій включає здатність до гумористичної оцінки подій, гнучкість, поважне ставлення до оточуючих, природність, зосередженість, турботливість, тактичність, грамотність.

Так, почуття гумору потенційного партнера виявилось більш значущим для жіночої статі – даний параметр атракції виділяють 67% дівчат і 40% юнаків. Такій гендерній групі як дівчата властиво помічати ознаки поважного ставлення до інших людей, в першу чергу жінок (50% відповідно). Більш важливим для юнаків, ніж для дівчат є природність, щирість партнера у спілкуванні (37% юнаків і лише 10% дівчат).

Крім того, було виявлено гендерно специфічні відповіді, властиві лише дівчатам і лише юнакам. Останні наголошували, що симпатичнішою дівчиною є винахідлива (33%), відкрита (17%), небагатослівна (17%) особа. Відтак, в черговий раз виявляємо суперечливі вимоги, що висувуються до дівчат, які за умови зацікавленості у партнері шукають певні компромісні рішення. Зокрема, демонстрація доброзичливості, ерудованості, відкритості, комунікабельності супроводжується контролем рівня вербальної активності, надмірність якої викликає у чоловіків відтогнення.

Дівчата, в свою чергу, серед привабливих патернів виділили такі особливості поведінки юнаків: галантність (47%), доброзичливість у спілкуванні (40%), вихованість (27%), вміння поступатися, компромісність (20%). Дівчата бажають щоб у спілкуванні з ними юнаки виявляли турботу, добрі манери, вміння поступатися у спорних моментах, тобто демонстрували як андрогінні, так і фемінні риси.

Статистично значимі відмінності встановлені за такими параметрами, як пихатість, зарозумілість і хамство. Вони відштовхують і юнаків, і дівчат, але останніх особливо сильно. Так, було виявлено гендерно специфічні відповіді: юнаків відштовхує вульгарна, зухвала поведінка дівчини (83%), а також демонстрація їх доступності (50%). В той час як дівчат не влаштовує у поведінці юнака ворожість до оточуючих (50%), незадоволеність всім і всіма (50%), вживання ненормативної лексики (40%), невідповідність слів і вчинків (30%), безтактність (27%).

Слід зазначити, що названі поведінкові реакції у більшості випадків є антонімами патернів, які досліджувані відмічали як привабливі і цілком гармонійно поєднуються з іншими результатами дослідження. Одним із проявів поведінки є наявність шкідливих звичок і залежність від них. На нашу думку, виявлення таких звичок у партнера в ситуації першої зустрічі здатне значний чином вплинути на прийняття рішення щодо продовження чи припинення спілкування з ним. Враховуючи важливість цього параметра, окремим питанням опитувальника було встановлення особливостей сучасних молодих людей до шкідливих звичок. Як і передбачалось, більшість (83% юнаків і 80% дівчат) вважають шкідливі звички партнера значимим фактором, що має негативну ознаку. І лише 17% юнаків і 20% дівчат не надають їм значення, оскільки зазначають, що їх можна позбавитися. Одностайно молоді люди вважають категорично неприйнятним вживання наркотичних засобів (100%), надмірне вживання алкоголю (77%). Паління є неприйнятним для 77% юнаків і лише 40% дівчат, тобто дівчата у цьому питанні демонструють більшу лояльність.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. На основі проведеного дослідження гендерних особливостей факторів атракції у ситуації міжособистісної взаємодії можна зробити такі висновки, що молоді люди, незалежно від статі, обирають партнера здатного до співпраці, кооперації, компромісу при вирішенні проблем і конфліктів, відповідального, комунікабельного, доброго, чуйного, здатного допомогти і заспокоїти, тобто доброзичливий та альтруїстичний тип особистості.

Непривабливим для юнаків і дівчат є підозрілий тип особистості. На думку молодих людей, демонстрація критичності, скептичності, замкнутості, негативізму партнером здатні різко знизити рівень атракції. Також малопривабливим як для чоловічої, так і для жіночої статі є егоїстичний тип особистості: самозакоханий, зарозумілий, самовдоволенний, хвалькуватий.

Таким чином, результати, отримані за допомогою опитування, дали змогу встановити пріоритетні фактори атракції сучасної молоді в ситуації міжособистісної взаємодії.

Список використаних джерел

1. Андреева Г.С. Методы исследования межличностного восприятия / Г.С. Андреева, В.С. Агеев. – М.: МГУ. – 178 с.
2. Аронсон Э. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме / Э. Аронсон, Т. Уилсон, Р. Эйкерт. – СПб: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 560 с.
3. Белинская Е.П. Социальная психология / Е.П. Белинская, О.А. Тихомандриская. – М.: Аспект-Пресс, 2000. – 475 с.
4. Гозман Л.Я. Психология эмоциональных отношений / Л.Я. Гозман. – М.: МГУ, 1987. – 176 с.
5. Грива О.В. Межличностная аттракция и ее детерминирующие факторы / О.В. Грива // Современная психология: материалы Международ. науч. конф. – Пермь: Меркурий, 2014. – С.23-25.
6. Зливков В.Л. Атракція як чинник єдності процесів виховання, розвитку й навчання у гармонізації спільно розподільної діяльності / В.Л. Зливков, Ю.А. Агачева // Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка, 2010. – С. 105-108.
7. Сердюк Н.І. Вплив психологічних умов формування атракції на міжособистісні стосунки підлітків / Н.І. Сердюк // Молодий вчений, 2015. - №2. – С.431-434.
8. Хромов В.В. Влияние характера взаимодействия на межличностную аттракцию / В.В. Хромов // Вестник Череповецкого государственного университета, 2012. - №3. – Т.2. – С.178-180.
9. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений / Л.Б. Шнейдер. – М.: Эксмо-Пресс, 2000. – 640 с.

References translated and transliterated

1. Andreeva G.S. Metody issledovaniya mezhlichnostnogo vospriyatija [Methods for investigating interpersonal perception] / G.S. Andreeva, V.S. Ageev. – M.: MGU. – 178 s.
2. Aronson Je. Social'naja psihologija. Psihologicheskie zakony povedenija cheloveka v sociume [Social Psychology. Psychological laws of human behavior in society] / Je. Aronson, T. Uilson, R. Jejkert. – SPb: Prajm-EVROZNAK, 2004. – 560 s.
3. Belinskaja E.P. Social'naja psihologija [Social Psychology] / E.P. Belinskaja, O.A. Tihomandriskaja. – M.: Aspekt-Press, 2000. – 475s.
4. Gozman L.Ja. Psihologija jemocional'nyh otnoshenij [Psychology of emotional relationships] / L.Ja. Gozman. – M.: MGU, 1987. – 176 s.
5. Griva O.V. Mezhlichnostnaja atrakcija i ee determinirujushhie faktory [Interpersonal attraction and its determinants] / O.V. Griva // Sovremennaja psihologija: materialy Mezhdunar. nauch. konf. – Perm': Merkurij, 2014. – S.23-25.
6. Zlivkov V.L. Atrakcija jak chinnik ednosti procesiv vihovannja, rozvitku j navchannja u garmonizacii spil'no rozpodil'noї dijal'nosti [Attractions unity as a factor in processes of education, development and training in harmonizing cooperation distribution activities] / V.L. Zlivkov, Ju.A. Agacheva // Visnik NTUU «KPI». Filosofija. Psihologija. Pedagogika, 2010. – S. 105-108.
7. Serdjuk N.I. Vpliv psihologichnih umov formuvannja atrakcii na mizhosobistisni stosunki pidlitkiv [The impact of psychological conditions of formation attractions in interpersonal relationships teens] / N.I. Serdjuk // Molodij vchenij, 2015. - №2. – S.431-434.
8. Hromov V.V. Vlijanie haraktera vzaimodejstvija na mezhlichnostnuju atrakciju [The influence of the nature of the interaction on interpersonal attraction] / V.V. Hromov // Vestnik Cherepoveckogo gosudarstvennogo universiteta, 2012. - №3. – T.2. – S.178-180.
9. Shnejder L.B. Psihologija semejnyh otnoshenij [Psychology of family relations] / L.B. Shnejder. – M.: Jeksmo-Press, 2000. – 640 s.

УДК 159.923.2

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНО-ЦІННІСНОГО КОМПОНЕНТУ В СТРУКТУРІ САМОПОВАГИ СТУДЕНТІВ

О.А. Малихіна

аспірантка кафедри психології

Бердянського державного педагогічного університету

moart1902@gmail.com

Малихіна О.А. Дослідження емоційно-ціннісного компонента в структурі самоповаги студентів. У статті розглянуто особливості емоційно-ціннісного компонента самоповаги у студентської молоді. Розкрито феномен самоповаги особистості в контексті дослідження свідомості та самосвідомості як центральних утворень у психічному житті особистості. Проаналізовано підходи до визначення самоствалення особистості як родового поняття стосовно провідного поняття дослідження – самоповаги. На основі теоретичного аналізу запропоновано структурну модель самоповаги в студентському віці, що включила в себе наступні компоненти: когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий. В якості дослідницького завдання була зроблена спроба оцінити емоційно-ціннісний компонент самоповаги в студентському віці, показниками якого стали: ціннісне ставлення студентів до самих себе; позитивні емоції та почуття, смислоутворювальні мотиви, що стають основою загальної життєвої установки щодо себе. Було визначено рівні прояву цього компонента.

Ключові слова: свідомість, самосвідомість, ставлення, самоствалення, самоповага, студентський вік, емоційно-ціннісний компонент самоповаги, смислоутворюючи мотиви.

Malykhina, O.A. Research of emotional-value component within the structure of the students' self-respect. Article deals with the peculiarities of the emotional-value component of the self-respect of the students' youth. It is described the phenomenon of self-respect of the personality within the context of the consciousness's and self-consciousness's researches as the central formations of the personality's mental life. There approaches of the determination of the self-stating of the personality as the typical (class) term in the context of the research – self-respect have been analyzed. It has been marked, that the attitude to the personality to himself determines the level of accepting or not-accepting of the individual by himself. The emotional-value attitude of the personality to itself has been determined and described as the most productive for the understanding and realization of the self-respect's essence due to such characteristics: generality, selectivity, mindfulness at certain level, emotional fullness which includes the feeling of the own dignity, self-value, self-acceptance. Due to the theoretical analysis it has been proposed the structural model of the self-respect at student's age. This model includes such components: cognitive, which is characterized by the self-image and by the self-esteem, which is based on the self-cognition during different activity and interaction with other people; emotional-value, which includes positive emotions, feeling and sense-creating motives, which become the basis of the future vital attitude to himself; behavioral, which is determined by actions or by the plans, which are oriented on the personality. The student's age is important within the conditions of formation of the new type of attitude to itself by the young personality. This is based on the transfer from the certain self-assessments to the general assessment, which has taken place at the previous stages of the development. It was made an effort to esteem the emotional-value component of the self-respect at the students' age. There were such indexes of this phenomenon: evaluative attitude of students to themselves; positive emotions and feeling, sense-creating motives, which become the basis for the general life attitude to himself. The certain levels of manifestation of this component have been determined.

Keywords: consciousness, self-consciousness, attitude, self-attitude, self-respect, students'age, emotional-value component, sense-creating motives.

Постановка проблеми. Зміни, що відбуваються в Україні, обумовлюють перегляд життєвих принципів та цінностей кожної людини, що в свою чергу не може не впливати на формування та становлення Я-образу підростаючого покоління. У зв'язку із цим, освітянська спільнота повинна приділяти значну увагу виявленню соціальних та психологічних умов, які детермінують прояви впевненої позитивної поведінки серед студентів вищих навчальних закладів. Особливу увагу у студентському віці приділяють самоповазі, яка є складним особистісним утворенням і впливає на багато аспектів життєдіяльності людини

Ставлення до себе розглядається в загальному контексті психологічного вивчення особистості, як питання про її самосвідомість, «про особистість як «Я», яке в якості суб'єкта свідомо присвоює собі все, що робить людина, відносить до себе всі похідні від неї справи і вчинки і свідомо бере на себе за них відповідальність як їх автор і творець» [6, с.635]. При цьому будь-яка думка особистості про себе супроводжується тим чи іншим емоційно-ціннісним ставленням до себе, самооцінкою своїх особливостей і проявів або загальною оцінкою свого «Я» як деякої узагальненої цілісності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Визначаючи зміст самоповаги як провідного поняття дослідження, нами були взяті до уваги позиції вчених щодо свідомості та самосвідомості як центральних утворень у психічному житті особистості (К. Абульханова–Славська, Л. Анциферова, Н. Анкудінова, Б. Ананьев, Д. Ельконін, І. Кон, Г. Костюк, О. Леонтьєв, В. М'ясищев, С. Рубінштейн, О. Спіркін, В. Столін, Є. Суботський, П. Чамата). Названі автори розглядають самосвідомість як складний психічний процес сприйняття особистістю самої себе в різноманітних ситуаціях предметно-практичної діяльності та спілкування. У процесі розвитку самосвідомості збільшується кількість образів власного «Я», ускладнюється їх зміст, відбувається інтеграція уявлень та переживань і складається узагальнений самообраз.

Найчастіше виділення самоствавлення в самостійний об'єкт психологічного аналізу автори (Бернс Р., Захарова А., Столін В., L.Wells, R. Wylie) здійснюють шляхом розмежування двох аспектів в єдиному процесі самосвідомості: процесу отримання знань про себе (і самих цих знань) та процесу самоствавлення (разом з більш-менш стійкою самоповагою як деякою стабільною характеристикою суб'єкта). Звідси обидва ці аспекти складають цілісну Я-концепцію, яка визначається як сукупність усіх уявлень індивіда про себе, що сполучена з їхньою оцінкою. Описову складову Я-концепції найчастіше називають образом «Я» або уявленням про себе.

Такі науковці, як Г. Абрамова, М. Боришевський, С. Пантілеев, В. Семиченко, Т. Титаренко, І. Чеснокова, Р. Шакуров розглядають питання, що пов'язані з особливостями формування Я-образу, емоційно-ціннісного компонента в його структурі та окремими складовими самоствавлення; досліджують рушійні чинники процесів самопізнання та вироблення ставлення до себе.

У дослідженнях учених Р. Ануфрієвої, Г. Балла, І. Беха, Є. Головахи, О. Донченка, О. Злобіної, І. Кона, Е. Помиткіна, Л. Сохань, В. Татенка, Т. Титаренко самоповага, як ціннісне ставлення особистості до себе розглядається крізь призму проблеми життєвих смислів, особистісних виборів, особистої відповідальності та суб'єктності особистості.

Різноманітністю підходів до розв'язання проблем, що мають відношення до самосвідомості, самоствавлення та самоповаги, відрізняються зарубіжні дослідження А. Адлера, У. Джемса, Г. Каплана, С. Коперсмита А. Маслоу, Дж. Марвела, Р. Мейлі, К. Роджерса, М. Розенберга, Л. Уелса.

Метою статті є висвітлення результатів теоретико-емпіричного дослідження емоційно-ціннісного компонента структури самоповаги в студентському віці.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Процеси вироблення ставлення до себе І. Чеснокова називає емоційно-ціннісним або емоційно-оцінним ставленням і класифікує їх як узагальнене оцінне ставлення особистості до самої себе, а в якості його основних форм виділяє самоповагу, гордість, самолюбність, совісливість, марнославство [8].

Прояви самоствавлення Р. Шакуров [9] визначає як стійкі почуття, що вміщують у своєму складі почуття честі, почуття власної гідності та самоповагу, а С. Тищенко відносить гордість, почуття власної гідності, самоповагу, впевненість чи невпевненість до емоційно-ціннісного ставлення [7]. За умови відмінності в підходах зазначених авторів до трактування змісту родового поняття стосовно провідного поняття дослідження, спільним є включення до його складу самоповаги як обов'язкового.

У своєму дослідженні для з'ясування суті феномену самоповаги ми скористалися категорією

ставлення, вважаючи її найбільш продуктивною завдяки таким характеристикам, як цілісність, вибірковість, у більшій чи меншій мірі усвідомленість, емоційна наповненість. А така здатність ставлень, як набування яскравої вираженості, значущості й перетворення в стійку якість дає підставу вважати шанобливе ставлення до себе властивістю особистості.

С. Братченко й М. Міронова, розглядаючи ставлення особистості до себе, уводять поняття «прийняття себе», що означає визнання себе й безумовну любов до себе такого, який ти є, як до людини гідної поваги, здатної до самостійного вибору, віру в себе й свої можливості [1].

Узагальнюючи уявлення про самоповагу, І. Кон стверджує, що вона виражає рівень прийняття чи неприйняття індивідом самого себе, позитивне чи негативне ставлення до себе і є похідною від сукупності окремих самооцінок [3, с.71].

Найпростішим вирішенням цих питань є те, що система самовідносин є конгломератом окремих самооцінок. Відповідно до цього глобальна самооцінка (самоповага) може бути зрозуміла й операціоналізована як проста сума окремих самооцінок [10].

Певний дослідницький інтерес становлять погляди А. Петровського, згідно з якими, ставлення особистості до себе побудовано за принципом динамічної ієрархії (а не адитивності, як у В. Столина), коли та чи інша модальність емоційного ставлення може виступати в якості ядерної структури, фактично визначаючи зміст і витриманість узагальненої сталої самоповаги [4]. Причому зміст ядерної структури визначається соціальним середовищем, «соціальною ситуацією розвитку» [2], яка впливає на ієрархію провідних діяльностей і мотивів. Таким чином, співвідношення і ступінь значущості компонентів залежать насамперед від ієрархії діяльностей, в яких індивід вбачає переважну сферу самореалізації.

С. Панталеєв виділяє оцінну та емоційно-ціннісну підсистему самоставлення. Оцінна підсистема включає почуття компетентності, почуття ефективності; емоційно-ціннісна підсистема – почуття власної гідності, самоцінність, самоприйняття. Обидві підсистеми постійно взаємодіють і взаємовпливають одна на одну, по-різному пов'язані з особистісними характеристиками і займають особливе місце в системі саморегуляції особистості.

Становлення молодого людини як особистості відбувається саме в юності, коли вона, пройшовши складний шлях онтогенетичної ідентифікації, уподібнення іншим людям, засвоїла від них соціально значущі властивості особистості: здатність до співпереживання, до активного етичного ставлення до людей, до самої себе і до природи; здатність до засвоєння конвенціональних ролей, норм, правил поведінки в суспільстві, які мають великий вплив на формування самоповаги. Розпочавши своє інтенсивне формування в юності емоційно-ціннісне ставлення до себе переходить в студентстві на новий рівень, коли загальна самооцінка складається з відповідності поведінки, власних поглядів і мінливих переконань, і нарешті, результатів діяльності.

Ґрунтуючись на теоретичному аналізі проблеми нами було запропоновано структурну модель самоповаги в студентському віці, що включила в себе наступні компоненти: когнітивний – характеризується уявленням про самого себе та самооцінкою заснованою на самопізнанні в процесі різноманітної діяльності та взаємодії з іншими людьми; емоційно-ціннісний – включає позитивні емоції, почуття та сенсоутворювальні мотиви, що стають основою загальної життєвої установки щодо себе; поведінковий – визначається діями або планами дій щодо самого себе.

В межах даної статті ми більш детально зупинимось на емоційно-ціннісному компоненті самоповаги, що відображає переживання ставлення до себе через систему морально-етичних цінностей. Він включає вісі симпатії, поваги і близькості та проявляється у вигляді внутрішнього діалогу між схожим і відмінним від самого суб'єкта.

Емоційно-ціннісний компонент виступає як емоційне ставлення до себе як до іншого та виступає стилем ставлення до себе, загальною життєвою установкою, що формується в процесі становлення особистості [5; 11]. В основі емоційно-ціннісної підсистеми самоповаги лежить життєвий досвід емоційних стосунків зі значущими людьми, насамперед з батьками. Ця підсистема формується на інтрасуб'єктивному рівні оцінки в рамках порівняння «Я-Я» і відображає ступінь відповідності особистісних якостей тим вимогам, які особистість висуває до себе. Емоційна компонента принципово не має зовнішніх, по відношенню до особистості, оціночних підстав і мало залежить від її реальних успіхів і невдач. Вона індивідуалізована та залежна від суб'єктивних критеріїв оцінки, в результаті чого є досить стабільним особистісним утворенням, відносно мало схильним до впливу

актуального, поточного досвіду. Вона виражає узагальнену, правдиву оцінку особистістю свого «Я» як умови самореалізації і тісно пов'язано з її сенсоутворювальними мотивами.

До емоційно-ціннісного компоненту ми включили ціннісне ставлення студентів до самих себе, позитивні емоції, почуття та смислоутворювальні мотиви, що стають основою загальної життєвої установки щодо себе.

Експериментальне дослідження проводилось серед студентів 1-4 курсів вищих навчальних закладів Півдня та Центру України.

Для діагностики рівня сформованості емоційно-ціннісного компоненту самоповаги нами було використано наступні методики: «Методика особистісного диференціалу» (авт. Ч.Е. Осгуд, адапт. Т.Л. Федорова і О.М. Еткінда,) для встановлення рівня ціннісного ставлення до самого себе та однолітків; шкала самоповаги Р. Розенберга, за допомогою якої з'ясовувався рівень емоційно-афективного компонента образу «Я» – позитивних емоцій та почуттів стосовно себе.

Рівень сформованості емоційно-ціннісного компоненту самоповаги студентів визначався за такими показниками: ціннісне ставлення студентів до самих себе; позитивні емоції та почуття, смислоутворюючі мотиви, що стають основою загальної життєвої установки щодо себе. Результати емпіричного дослідження подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Рівні розвитку показників емоційно-ціннісного компоненту самоповаги в студентському віці (у %, n = 350)

Показники	Рівні		
	Високий	Середній	Низький
Ціннісне ставлення до самих себе	19,2	73,1	7,7
Позитивні емоції та почуття стосовно себе	14,6	84,3	1,1
Смислоутворюючі мотиви, як основа загальної життєвої установки щодо себе	2,6	37,1	60,3

За показниками «Ціннісне ставлення до самих себе» і «Позитивні емоції та почуття стосовно себе» більшість студентів мають середній рівень розвитку 73,1% і 84,3% відповідно.

Рівні ціннісного ставлення до самих себе визначався наступним чином: високий свідчать про те, що респонденти приймають себе, як особистість, усвідомлюють себе як носіїв позитивних, соціально бажаних характеристик та відчувають задоволеність собою; середній рівень характеризується критичним ставленням студентів до самих себе, спрямоване, переважно, на виявлення недоліків, відсутністю відчуття задоволеності собою при беззаперечному прийнятті себе, як особистості; низький рівень вказує на недостатній рівень прийняття самого себе, на незадоволеність власними рисами, власною поведінкою, рівнем досягнень, а також характеризується відчуттям малої цінності своєї особистості.

Позитивні емоції та почуття стосовно себе описуються наступними рівнями: високий – випробувані переважно відчувають позитивні емоції та почуття стосовно себе і в ситуаціях успіху і при невдачах, оскільки адекватно оцінюють свої достоїнства і недоліки, та іноді схильні до «самобичуванням» в ситуаціях де не змогли швидко відреагувати або щось не передбачили та, в загалом, можуть робити уроки з помилок; середній рівень характеризується хитким балансуванням між негативними та позитивними почуттями щодо себе, успіхи піднімають настрій, емоції зашкалюють, невдачі підживлюють негативні емоції стосовно себе, думка про себе коливається між самоповагою і самознищенням; низький – випробувані переважно відчувають негативні емоції відносно себе, схильні у всьому звинувачувати себе, бачать лише свої недоліки і акцентують увагу тільки на своїх слабких сторонах, на своїй нікчемності, що виражається в самоприниженні.

Показник «Смислоутворювальні мотиви, як основа загальної життєвої установки щодо себе» передбачав визначення рівня смислоутворюючих мотивів особистості, які визначають внутрішнє ставлення індивіда до власної поведінки та діяльності як до особисто значущої та визначають загальну спрямованість поведінки та діяльності особистості, її місце в системі особистісних відносин і цінностей. Рівні цього показника характеризуються наступним чином: високий рівень, який виявлено

у 2.6% студентів, передбачав усвідомлення самими досліджуваними розвитку своїх сильних сторін, впевненість в собі, незалежність в поведінці та діяльності, схильність розраховувати на власні сили у важких ситуаціях, гармонійне поєднання суб'єктивних особистісних смислів поведінки та діяльності з зовнішніми суспільними смислами; середній рівень мають 37.1% студентів, що засвідчує узгодженість ієрархічної структури спрямованості особистості з різними зовнішніми явищами й факторами, умовами й обставинами життя та діяльності людини; більшість студентів (60.3%) мають низький рівень розвитку цього показника, що свідчить про нездатність триматися прийнятої лінії поведінки, залежність від зовнішніх обставин і оцінок у взаємовідносинах та поведінці, схильність до підпорядкування, недостатній самоконтроль. Такі високі результати за низьким рівнем показника, на наш погляд, можна пояснити тим, що студенти не мають цілісного сприйняття свого життя, як зв'язку між минулим, сьогоденням і майбутнім, вони не здатні моделювати і прогнозувати свою майбутню поведінку, нести відповідальність за процес і результат своєї життєдіяльності.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Дослідження емоційно-ціннісного компоненту в структурі самоповаги студентів дало можливість визначити рівні прояву його показників: ціннісне ставлення студентів до самих себе; позитивні емоції та почуття, смислоутворюючі мотиви, що стають основою загальної життєвої установки щодо себе. Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми формування самоповаги в студентському віці, тому подальші наші зусилля будуть спрямовані на вивчення показників поведінкового компоненту явища, що вивчається.

Список використаних джерел

1. Братченко С.Л. Личностный рост и его критерии / С.Л. Братченко, М. Р. Миронова // Психологические проблемы самореализации личности: Сб. / Под ред. А.А.Крылова, Л.А.Коростелевой. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1997. – С.3 – 14.
2. Выготский Л.С. Психология развития человека / Л.С. Выготский – М.: Смысл, Эксмо, 2005. – 1136с.
3. Кон И. С. В поисках себя: Личность и ее самосознание / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 335 с.
4. Петровский А.В. Развитие личности и проблема ведущей деятельности / А. В. Петровский // Вопросы психологии. – 1987. – № 1. – С. 15-26.
5. Роджерс К. Творчество как усиление себя / К. Роджерс // Вопросы психологии. – 1990. – №1. – С. 164-168.
6. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн – СПб.: Издательский дом "Питер", 1999. – 720 с.
7. Тищенко С. П. Емоційно-ціннісне ставлення до себе як структурний компонент образу Я / С. П. Тищенко // Психологія: Респ. наук.-метод. збірн. – К. : Рад.школа, 1983. – Вип. 22. – С. 3-19.
8. Чеснокова И. И. Проблемы самосознания в психологии / И. И. Чеснокова. – М. : Наука, 1977. – 144 с.
9. Шакуров Р. Х. Самолюбие детей / Р. Х. Шакуров. – М. : Просвещение, 1969. – 176 с.
10. Butler H., Haigh M. Psychotherapy and personality change / Eds. Rogers C., Pymond H. Chicago, 1954
11. Wylie R. C. The Self-Concept./ Wylie R.C. V.1. – Lincoln, 1974.

References translated and transliterated

1. Bratchenko S.L. Lichnostnyj rost i ego kriterii [Personal growth and its criteria] / S.L. Bratchenko, M. R. Mironova // Psihologicheskie problemy samorealizacii lichnosti: Sb. / Pod red. A.A.Krylova, L.A.Korostelevoj. – SPb. : Izd-vo Sankt-Peterburgskogo universiteta, 1997. – S.3 – 14.
2. Vygotskij L.S. Psihologija razvitija cheloveka [Psychology of Human Development] / L.S. Vygotskij – M.: Smysl, Jeksmo, 2005. – 1136s.
3. Kon I. S. V poiskah sebja: Lichnost' i ee samosoznanie [In Search of Yourself: Personality and Self-Consciousness] / I. S. Kon. – М. : Politizdat, 1984. – 335 s.
4. Petrovskij A.V. Razvitie lichnosti i problema vedushhej dejatel'nosti [Personality development and the problem of leading activity] / A. V. Petrovskij // Voprosy psihologii. – 1987. – № 1. – S. 15-26.
5. Rodzhers K. Tvorchestvo kak usilenie sebja [Creativity as strengthening yourself] / K. Rodzhers // Voprosy psihologii. – 1990. – №1. – S. 164-168.
6. Rubinshtejn S. L. Osnovy obshej psihologii [The Basics of General Psychologists] / Sergej Leonidovich Rubinshtejn – SPb.: Izdatel'skij dom "Piter", 1999. – 720 s.
7. Tishchenko S. P. Emocijno-cinnisne stavlennja do sebe jak strukturnij komponent obrazu Ja [Emotionally-valuable attitude to yourself as a structural component of image of self] / S. P. Tishhenko // Psihologija: Resp. nauk.-metod. zbirn. – K. : Rad.shkola, 1983. – Vip. 22. – S. 3-19.
8. Chesnokova I. I. Problemy samosoznaniya v psihologii [Problems of self-awareness in psychology] / I. I. Chesnokova. – М. : Nauka, 1977. – 144 s.
9. Shakurov R. H. Samoljubie detej [Self-love of children] / R. H. Shakurov. – М. : Prosveshhenie, 1969. – 176 s.
10. Vutler N., Naigh M. Psychotherapy and rersona1ity change / Eds. Rogers S., Pymond N. Chicago, 1954
11. Wulie R. C. The Self-Concept./ Wulie R.C. V.1. – Lincoln, 1974.

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАГІСТРІВ-ПСИХОЛОГІВ ЗАСОБАМИ ІНТЕРАКТИВНОГО НАВЧАННЯ

Н.О. Мосол

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології
Запорізький національний університет
nmosol@yahoo.com

О.В. Філь

кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності
Запорізький національний університет
filhelena@yandex.ru

Мосол Н.О., Філь О.В. Формування професійної компетентності магістрів-психологів засобами інтерактивного навчання. У статті розглядаються питання професійного становлення психологів. Визначено специфіку підготовки магістрів психологічної професії, надано характеристику інтерактивного навчання та його конкретних методів. Авторами були визначені та проаналізовані базові принципи формування професійної компетентності магістрів-психологів. Навчання майбутніх психологів з використанням інтерактивних технологій передбачає формування нового досвіду та його теоретичне осмислення через застосування практичних форм роботи. Реалізацію концепції інтерактивного навчання запропоновано на прикладі викладання дисципліни «Педагогіка та психологія вищої школи», зміст якої дозволяє активно використовувати широкий арсенал інтерактивних методів, а саме: дискусійні методи, ситуаційні вправи, методи розв'язування проблем, ділові та рольові ігри, арт-терапевтичні методики.

Ключові слова: професійне становлення, професійна компетентність, інтерактивне навчання, магістри-психологи, суб'єктність.

Mosol, N.O., Fil', O.V. Formation of professional competence of masters-psychologists by means of interactive education. The article addresses the issue of professional development of psychologists. The authors analyzed the specifics of professional training of psychologists within the interactive education concept. The basic principles of formation of masters-psychologists' professional competence were identified, among those subjectivity principle, activity of personality, building a dialogue, importance of personal experience and meaningful educational context. Interactive education is defined as a special form of the cognitive activity that promotes subjectivity and activity of students. The learning process is realized through active interaction; both student and teacher are equal participants of the process, they can exchange experiences and take time to reflect. Interactive education is characterized as an important condition for improving the efficiency of professional education. The implementation of the interactive education concept is described based on practical experience of teaching the course "Pedagogy and Psychology of Higher Education" for masters. The topics of this discipline give the possibility to use a wide set of interactive methods: discussions, methods of solving problems, situational exercises, case-study, role-playing, art-therapy techniques and others. The implementation of interactive technology in the educational process of master's students is crucial to develop professionally important qualities such as an ability to cooperate, collaboration, reflection, creativity. Interactive education enables personal involvement in the learning process on the basis of student's own educational trajectory, creates the situation of personal success. So far, interactive education promotes the personally-centered value of professional development and professional competence.

Keywords: professional development, professional competence, interactive education, masters-psychologists, subjectivity.

Постановка проблеми. Вища школа є етапом професійної підготовки майбутніх фахівців. Сьогодні в системі освіти відбуваються значні зміни. Підвищення якісної підготовки спеціалістів здійснюється шляхом впровадження сучасних психолого-педагогічних концепцій навчання, оптимізації навчально-виховного процесу за рахунок його гуманізації, підвищення психологічної культури спеціалістів, переосмислення на цих засадах закономірностей навчальної діяльності, принципів і методів навчання, умов професійного становлення особистості. Завдання освіти – готувати кваліфіковані кадри, здатні до творчої праці, професійного розвитку, самоосвіти – обумовлюють створення ефективного освітнього простору.

Мета статті – вивчення питання формування професійної компетентності майбутніх психологів засобами інтерактивного навчання.

Необхідність переходу в навчальному процесі від підходу, заснованого на знаннях, до практико-орієнтованого підходу актуалізує проблему технологій та методів навчання. Навчання магістрів-психологів з використанням інтерактивних освітніх технологій передбачає відмінну від

звичної логіки освітнього процесу: не від теорії до практики, а від формування нового досвіду до його теоретичного осмислення через застосування практичних форм роботи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вимоги суспільства до кваліфікованої підготовки спеціалістів різних галузей, і психологів зокрема, визначають напрям роботи щодо покращення підготовки майбутніх психологів. Різні аспекти цієї проблеми розглядають О. Бондаренко, П. Горностаї, Л. Долинська, В. Панок, Н. Пов'якель, Н. Чепелева, Т. Яценко. Теоретико-методичні засади інтерактивного навчання обґрунтовані в роботах О. Пометун, Г. Селевко, О. Сікарчук, Н. Суворової та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Звернемося до специфіки підготовки психологів. Відомо, що особливістю психологічної професії виступає високий рівень вимог не лише до професійних знань, умінь та навичок, але й до особистості психолога. Предметом професійної діяльності психолога є робота безпосередньо з особистістю іншої людини, а це вимагає наявності комунікабельності, емпатійності, певного рівня інтуїції, здатності до самоаналізу та рефлексії, які є складовими професійної компетентності фахівця. Розвиток професійно важливих якостей психолога напряму пов'язаний з особистісним зростанням. Магістратура – це рівень освіти, який надає можливості здійснювати педагогічну діяльність, а отже, до професійної компетентності студентів-психологів включено також педагогічну компетентність як інтегральну професійно-особистісну характеристику, що визначає готовність і спроможність виконувати педагогічні функції.

Не зважаючи на те, що поняття «професійна компетентність» набуло широкого дослідження, єдиного визначення цього терміну до сьогодні не запропоновано. На нашу думку, це цілком закономірно з огляду на те, що зміст професійної компетентності варіюється залежно від специфіки того чи іншого фаху. У нашій статті ми визначаємо професійну компетентність психолога як складне структурне професійно-особистісне утворення, що забезпечує успішність його професійної діяльності та характеризується сформованістю системи знань, професійних умінь та особистісних професійно-важливих якостей особистості фахівця.

Поняття «інтерактивні технології» розглядається як сучасний етап розвитку активних методів навчання. Інтерактивне навчання – це спеціальна форма організації пізнавальної діяльності, яка сприяє розвитку активності та самостійності студентів. Суть інтерактивного підходу полягає в тому, що навчальний процес відбувається завдяки організації активної взаємодії всіх учасників навчального процесу. При цьому студенти й педагог є рівноправними суб'єктами навчання, вони обмінюються досвідом та рефлексують із приводу того, що вони знають, уміють і роблять. Інтерактивне навчання виступає важливою умовою підвищення ефективності професійного становлення. Завдяки включеності та активності всіх учасників освітнього процесу відпрацьовується вміння працювати у групі, команді, розвиваються навички толерантного спілкування. Використання інтерактивних форм і методів навчання надає можливості створення ефективного освітнього простору, сприяє розвитку творчих здібностей та ініціативності студентів. У процесі інтерактивного навчання магістр виступає суб'єктом навчання – активним учасником процесу, відповідальним за власну траєкторію освіти, що забезпечує внутрішню мотивацію навчання та сприяє його ефективності.

Проте підвищення якості підготовки магістрів та формування професійної компетентності психологів не може бути забезпечене лише зміною змісту курсів та методів навчання. Необхідно організувати ефективний освітній простір, спираючись на певні психолого-педагогічні принципи. У ході дослідження були визначені охарактеризовані нижче принципи формування професійної компетентності магістрів-психологів.

Принцип суб'єкт-суб'єктності. Традиційна освіта переважно спрямована на формування певних знань, умінь та навичок, орієнтується на функціонально освічену людину. Метою особистісно-зорієнтованого навчання виступає розвиток суб'єктності. Це передбачає входження суб'єкта в специфічну особистісно-розвиваючу навчальну ситуацію, її учасниками виступають викладач і студент. Необхідно спроектувати таку навчальну ситуацію, яка сприяє розвитку особистих та професійних якостей магістрів, формуванню позитивного особистого досвіду. При цьому важливими є не лише складові педагогічного процесу (мета, зміст, форми та методи), але й особистість викладача. Викладач виступає носієм особистісного досвіду як специфічного змісту освіти. Таким чином, важливим завданням викладача є організація навчального процесу як простору

самоствердження та рефлексивного змістовно-пошукового діалогу [6].

Принцип активності особистості. У процесі навчання важливо задіяти власну активність учасників. Для того, щоб людина стала суб'єктом певного виду діяльності, вона має усвідомлювати особистісно-значущу ціль цієї діяльності. Важливо створити умови не для орієнтування, а для самоорієнтування та особистісного саморозвитку учасників навчального процесу. Для цього необхідними є вміння ставити перед собою певні цілі, знаходити й вибирати необхідні шляхи їх досягнення, усвідомлено та обґрунтовано приймати рішення, бути відповідальними за їхню реалізацію, оцінювати результати й закріплювати їх у власному досвіді. За формою це можуть бути розвивальні або ділові ігри, дискусійні методи, але за змістом вони мають бути спрямовані на розгортання процесів становлення суб'єктності особистості. Саме активні методи навчання підвищують рівень професійної спрямованості, сприяють розкриттю творчого потенціалу завдяки орієнтації суб'єкта професійного самовизначення на самопізнання та особистісне зростання.

Принцип значущості особистісного досвіду. Провідним завданням навчання виступає особистісний розвиток його учасників з урахуванням досвіду пізнання. При цьому склад і структура такого досвіду повинні визначатися не вивченим навчальним матеріалом, а бути обумовленими внутрішніми чинниками розвитку особистості. Лише за умови такого поєднання навчання з рефлексивними процесам воно може бути ефективним. Важливо підкреслити, що інтерактивні методи навчання необхідно реалізовувати як складову особистісно-орієнтованого навчання. Головною його метою виступає особистість та її потреби, а отже, важливо використовувати всі умови для найповнішого розкриття особистісного потенціалу. Процесуальними компонентами навчальної ситуації виступають певні завдання з особистісним контекстом, ігрова діяльність, в умовах якої можлива самореалізація особистості, система діалогів як умова розвитку рефлексивної функції. Важливим є не засвоєння певних знань, а побудова власного особистісного досвіду, власної системи оцінювання, вироблення індивідуального способу діяльності та самовираження.

Принцип діалогізації навчання. Професійне становлення магістрів включає формування компетентностей, що характеризують особистість як суб'єкта діалогічного спілкування. Результативність навчально-виховного процесу залежить від характеру організації взаємодії між його суб'єктами. Важливою є «готовність викладача в кожній конкретній навчальній ситуації конструювати спільну інтелектуально-комунікативну діяльність зі студентами, що веде до їх більш високого рівня самоорганізації навчання, взаємодії та ціннісних позицій» [4, с.8]. Саме наявність діалогу «студент-викладач» виступає важливою умовою професійного становлення студентів. Діалог – це найбільш динамічний спосіб одержання інформації, який надає можливість зворотного зв'язку, що в цілому, веде до взаємопорозуміння викладача і студента. Діяльність, організована у формі реального діалогу, реалізує принцип суб'єкт-суб'єктних відносин і спрямована на активізацію особистості.

Принцип насичення освітнього змісту значущою інформацією. Для реалізації освітньої програми важливо враховувати вікову специфіку психічного розвитку та індивідуальні особливості її учасників, навчальний досвід студентів. Як правило, магістри успішно залучаються до складних форм інтерактивного навчання (ділові ігри, аналіз випадків), адже таке активне навчання відповідає їх потребам у практико-орієнтованій діяльності. У процесі підготовки магістрів-психологів необхідно не тільки формувати певні знання, вміння та навички, але скоріше створювати необхідні умови для проблемно-пошукового поля та знаходження особистісних смислів суб'єктів навчання. Також у процесі професійного навчання психологів необхідно враховувати та використовувати власний особистісно-розвивальний потенціал психології. Сама психологічна освіта є важливим чинником особистісного зростання, життєвого самовизначення. Психологічна освіта сприяє розвитку суб'єктності, досягненню конструктивності у вирішенні особистісних проблем, є основою професійно-особистісного самовизначення, важливою умовою саморозкриття та самореалізації особистості, активізує сукупність установок людини щодо цінностей життя, праці, інших людей, самої себе (Р. Бернс, Б. Бадмаєв, І. Димитров, В. Панок, М. Попова, С. Панченко).

Необхідність інтенсифікації та оптимізації процесу підготовки магістрів-психологів обумовили розробку та впровадження в навчальний процес інтерактивних освітніх технологій. Розглянемо прикладні аспекти впровадження концепції інтерактивного навчання на основі досвіду викладання дисципліни «Педагогіка та психологія вищої школи» у Запорізькому національному університеті. Зміст дисциплін «Педагогіка та психологія вищої школи» дозволяє активно використовувати широкий

арсенал інтерактивних методів: дискусійні методи, ситуаційні вправи, методи розв'язування проблем, імітації, рольові ігри тощо.

У процесі підготовки студентів лекція є одним із основних джерел інформації. Вона має багато різновидів – лекція-бесіда, лекція-дискусія, проблемна лекція, бінарна лекція тощо. У лекції розкривається основний понятійний апарат із досліджуваної теми, у сконденсованому вигляді міститься найбільш актуальна та важлива для засвоєння інформація. За умов особистісно орієнтованого навчання використання монологічних лекцій ми вважаємо недоцільним. Заняття з дисципліни «Педагогіка та психологія вищої школи» проводилися переважно у формі інтерактивних лекцій. Інтерактивна лекція має не тільки інформаційний, але й проблемно-пошуковий характер. Використання таких лекцій сприяє активізації самостійної роботи магістрів, створює умови для обговорення проблемних питань, визначення та формування власної позиції. Такі методи передавання інформації, як коло думок, ажурна пилка, навчальні партнери, дають можливість за короткий час опрацювати великий обсяг нового матеріалу. Важливу роль відіграють також *методи ведення дискусії*. Поряд із добре відомим форматом дискусії та дебатів цікавими є такі методи, як парний вербальний потік, керована розмова. Так, при обговоренні теми «Болонський процес як засіб інтеграції та демократизації вищої освіти» використовується метод «шкала думок». Магістри займають певне місце в аудиторії, що відповідає їх відповіді «Так» або «Ні» на певне запитання («Чи впроваджується в Україні Болонська система?», «Чи є реформа вищої освіти ефективною?» та ін.) та обґрунтовують свою позицію. Такий формат роботи надає можливість обговорити різні погляди на проблему, кожен магістр може висловити свою думку; що формує навички толерантного спілкування.

Використання в процесі викладання дисципліни *методу роботи в малих групах і парах* дає можливість студентам набутти необхідних навичок для творчого спілкування та взаємодії в команді. Серед *методів розв'язування проблем* у навчальному процесі активно використовуються мозковий штурм у його різних варіаціях (наприклад, як пошук відповіді на питання «Як вирішити проблему корупції у вищій школі?», «Як викладач може впливати на соціально-психологічний клімат у студентській групі?»).

Ситуаційні вправи, імітації, рольові ігри, сценарії проблем відносяться до *імітаційних інтерактивних методів* та передбачають моделювання життєвих обставин і професійних ситуацій, спільне вирішення проблеми на основі аналізу обставин та запропонованої ситуації. Так, при вивченні теми «Етика та психологія педагогічної діяльності викладача вищої школи» кожен магістр отримує картку з описом ситуації та повинен запропонувати її розв'язання (наприклад, «Студент критикує наукові погляди викладача», «Студент розповідає, що у нього серйозні проблеми у особистому житті, які можуть спричинити трагедію» тощо).

Під час вивчення курсу «Педагогіка та психологія вищої школи» використовуються також нетрадиційні арт-терапевтичні підходи, методики й техніки, зокрема ізотерапія та казкотерапія. Останнім часом з'являються дослідження щодо використання арт-терапії в системі вищої освіти. Так, О. Вознесенська доводить доцільність використання таких арт-терапевтичних технологій, як перфоманс, хеппенінг та інсталяція з метою самопізнання та особистісного розвитку студентів. «Арт-терапія в системі вищої освіти може використовуватися як у формі соціально-психологічного тренінгу для розвитку соціальних навичок, так й як терапевтична допомога (психокорекція), й засіб розвитку креативності, творчості студентів» [1, с.269].

Використання казкотерапевтичних методик і технік у підготовці майбутніх психологів є доцільним для досягнення навчальної, розвивальної та виховної мети підготовки. Зокрема, використання технік «Карта казкової країни», «Казкові фігурки», «Острів скарбів» сприяє активізації творчого потенціалу студентів, розвитку в них індивідуальних особливостей, важливих для майбутньої професійної діяльності. Використання арт-терапії в підготовці майбутніх психологів сприяє також активізації творчого мислення майбутніх фахівців, пробудження в них стану «внутрішньої дитини», що включає в себе розвиток творчого потенціалу майбутнього фахівця, його внутрішнього творчого середовища та спонтанності, які є необхідними для ефективної професійної діяльності. Поняття «внутрішня дитина» («дитина в нас») не нове, воно бере свої витoki з архетипу дитини, виділеного К.Г. Юнгом. За його твердженням, цей архетип втілює життєві сили, шляхи та можливості розвитку, які поки що не усвідомлюються особистістю, і виражає найбільш сильне прагнення людини – прагнення до самореалізації [7]. За словами Дж. Міллс та Р. Кроулі, повернення до «дитини в нас»

відбувається тоді, коли «ми оживляємо свої щасливі дитячі спогади і кумедні фантазії або спостерігаємо за дітьми, які грають у парку, на пляжі чи шкільному подвір'ї» [5, с.28], і дає можливість активізувати власну дитячу безпосередність сприйняття і творчість, необхідну для життя та професійної діяльності. Таким чином, у поняття «внутрішньої дитини», або «дитини в нас», ми вкладаємо такі характеристики, як наявність творчого потенціалу, розвиненість внутрішнього творчого середовища, спонтанність тощо. У контексті професійної підготовки активізація «внутрішньої дитини» майбутніх психологів має відбуватися шляхом залучення їх у творчу діяльність зі створення та розповідання казок, їх малювання і драматизації, тобто через те, що людина майже не робить у дорослому житті.

Ми також пропонуємо використання такої арт-терапевтичної техніки, як колаж. Поняття «колаж» походить від французького слова «наклеювати». Використання техніки колажу слугує гарним способом узагальнення теоретичного матеріалу та здобутого досвіду роботи. Безумовною її перевагою є, на думку В. Кокоренко, те, що вона дає можливість кожному учаснику досягти успішного кінцевого результату, підвищуючи тим самим самооцінку та сприяючи формуванню установки на подальшу діяльність. Ця техніка також вчить особистість вільно виражати власні думки, ідеї та погляди на певну тематику [3]. Крім цього, створення групового колажу сприяє розвитку згуртованості групи, толерантності до відмінностей, розвитку творчого потенціалу, підвищення самооцінки тощо. У підготовці майбутніх психологів до використання методу казкотерапії ми пропонуємо використовувати техніку колажу з метою підбиття підсумків певного виду роботи, а також для надання майбутнім фахівцям можливості вільного вираження власних думок та почуттів. Прикладами використання цієї техніки є створення колажів на тему «Ідеальний викладач», «Моя професія», «Моя Я» тощо.

Реформування системи освіти на всіх її рівнях вимагає поступової та цілеспрямованої модернізації й оптимізації навчального процесу. У контексті модернізації вищої освіти особлива увага у вищому навчальному закладі приділяється організації самостійної роботи студентів, формуванню в них уміння орієнтуватися в потоці інформації, що безперервно оновлюється, підвищувати свою професійну кваліфікацію.

Виходячи з цього, важливим завданням виступає збагачення форм самостійної роботи та посилення зв'язку навчання із практикою. Саме тому поряд із аудиторними лекційними та практичними заняттями значна роль відводиться самостійній роботі студентів, основна увага при організації якої приділяється підготовці студентів до науково-дослідної роботи та використання здобутих знань під час проходження навчальної та виробничої практики, оскільки виконання саме цих видів роботи найбільш ефективно готує студентів до самостійного вирішення професійних завдань.

У процесі професійної підготовки студенти можуть залучаються до таких видів самостійної роботи: самостійна робота під час основних аудиторних занять (реалізується у вигляді підготовки студентів до лекцій, практичних занять, самостійна робота на семінарах); самостійна робота під контролем викладача у формі індивідуальних консультацій; позааудиторна самостійна робота (при виконанні домашніх завдань, проведенні дослідної роботи). Цей вид самостійної роботи передбачає найбільш повну реалізацію творчого потенціалу студентів у рамках самостійної організації професійної діяльності.

У процесі вивчення курсу «Педагогіка та психологія вищої школи» можна виділити три етапи організації самостійної роботи студентів: мотивація студентів до виконання самостійної роботи; власне самостійна робота; поточний і підсумковий контроль за виконанням. Успішне виконання самостійної роботи студентами передбачає якомога більш повне забезпечення їх усіма необхідними ресурсами: інформаційними (банки індивідуальних завдань, додаткова література та ін); методичними матеріалами (вказівки, керівництво, методичні рекомендації); контролюючими матеріалами (тести); часовими ресурсами; консультаціями; можливістю вибору завдань для самостійного виконання; можливістю обговорення теоретичних і практичних результатів самостійної роботи студентів у групі.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Інтерактивне навчання – це передовсім активне діалогове навчання. Проведений аналіз результатів підготовки магістрів-психологів у контексті застосування сучасних інноваційних технологій навчання засвідчив, що використання

інтерактивних форм та методів навчання створює умови для підготовки компетентного фахівця та розвитку творчих здібностей психологів. Використання інтерактивної технології в процесі підготовки психологів є засобом реалізації важливих професійно значущих якостей, таких як здатність до активної співпраці, взаємодії, рефлексії, креативності. Завдяки впровадженню інтерактивного навчання майбутній фахівець бере участь у процесі навчання на засадах власної освітньої траєкторії, відчуває особисту успішність, а отже, хід і результат його професійної підготовки набуває особистісно-орієнтованого значення.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо в розробці та впровадженні психолого-педагогічних умов формування професійної компетентності майбутніх психологів.

Список використаних джерел

1. Вознесенська О. Арт-терапія в роботі практичного психолога: використання арт-технологій в освіті / Олена Вознесенська, Людмила Мова // Шкільний світ. – К., 2007. – 120 с.
2. Інтерактивні методи навчання: Навч. посібник. / За ред. П.Шевчука і П.Фенриха. – Щецин: Вид-во WSAP, 2005. – 170 с.
3. Кокоренко В. Л. Арт-технологии в подготовке специалистов помогающих профессий / Виктория Леонидовна Кокоренко. – СПб. : Речь, 2005. – 101 с.
4. Ляудис В.Я. Методика преподавания психологи: Учебное пособие. 3-е изд., испр. и доп. – М., 2000. – 128 с
5. Миллс Дж. Терапевтические метафоры для детей и для «внутреннего ребенка»/ Дж. Миллс, Р. Кроули; пер. с англ. Т. К. Кругловой. – М. : Класс, 2005. – 144 с.
6. Сериков В. В. Образование и личность. Теория и практика проектирования педагогических систем. – М.: Издательская корпорация «Логос», 1999.–272с.
7. Юнг К.-Г. Душа и миф. Шесть архетипов / Карл Густав Юнг. – Мн. : Харвест, 2004. – 400 с.

References transliterated

1. Voznesens'ka O. Art-terapija v roboti praktichnogo psihologa: vikoristannja art-tehnologij v osviti / Olena Voznesens'ka, Ljudmila Mova // Shkil'nij svit. – K., 2007. – 120 s.
2. Interaktivni metodi navchannja: Navch. posibnik. / Za red. P.Shevchuka i P.Fenriha. – Shhecin: Vid-vo WSAP, 2005. – 170 s.
3. Kokorenko V. L. Art-tehnologii v podgotovke specialistov pomagajushih professij / Viktorija Leonidovna Kokorenko. – SPb. : Rech', 2005. – 101 s.
4. Ljaudis V.Ja. Metodika prepodavanija psihologi: Uchebnoeposobie. 3-e izd., ispr. i dop. – M.,2000. – 128 s
5. Mills Dzh. Terapevticheskie metafory dlja detej i dlja "vnutrennego rebenka" / Dzh. Mills, R. Krouli; per. s angl. T. K. Kruglovoj. – M. : Klass, 2005. – 144 s.
6. Serikov V.V. Obrazovanie i lichnost'. Teorija i praktika proektirovanija pedagogicheskijh sistem. – M.:Izdatel'skaja korporacija «Logos», 1999.–272s.
7. Jung K.-G. Dusha i mif. Shest' arhetipov / Karl Gustav Jung. – Mn. : Harvest, 2004. – 400 s.

УДК: 811.521:003.32:159.9.07 (045)

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСВОЄННЯ ІЕРОГЛІФІЧНОЇ ПИСЕМНОСТІ СТУДЕНТАМИ

Ю.С. Наумова

аспірант кафедри психології

НПУ імені М.Драгоманова

ulanau@gmail.com

Наумова Ю.С. Психологічні особливості засвоєння ієрогліфічної писемності студентами. Стаття представлена оглядом наукового доробку щодо особливостей засвоєння ієрогліфічної писемності суб'єктами навчання. Описані основні підходи, що пропонувались та пропонуються дослідниками як ефективні, а саме: академічний (традиційний), цілісний, структурний, етимологічний, комунікативно-діяльнісний. Указані їх переваги та недоліки. Перелічено умови ефективного засвоєння ієрогліфічної писемності, якими є: поетапність введення ієрогліфічного матеріалу; впровадження спеціалізованих систем подачі ієрогліфічного матеріалу; оволодіння студентами структурним аналізом ієрогліфічних знаків; застосування мнемотехнічних, асоціативних прийомів запам'ятовування; опора на етимологічний зміст ієрогліфу; використання наочності; врахування психологічних аспектів засвоєння ієрогліфічної мови. Пропонується впровадження у навчальний процес підготовки майбутніх перекладачів та викладачів східних мов власної стратегії ефективного засвоєння ієрогліфічної писемності з опорою на візуально-семантичний образ.

Ключові слова: ієрогліф, ієрогліфічна писемність, засвоєння іноземних мов, академічний підхід, цілісний підхід, структурний підхід, етимологічний підхід, комунікативно-діяльнісний підхід.

Naumova, Y.S. Psychological peculiarities of students' acquisition of hieroglyphic writing. The review article summarizes the current situation of understanding the problem of the specifics students' acquisition of hieroglyphic writing. It has been shown, that the difficulty of mastering oriental languages is determined by the specific character of the hieroglyphic writing; a large number of characters – basic graphic elements that must be learned by pupil/ student; unusual form of written characters and, accordingly, difficulties of their perception (recognition, reading) and writing; differences between shape and sound; the need to develop by students the skill of establishing a direct association "written character-meaning", in contradistinction to the usual link "written character – sound-meaning" in native language; availability of full and abbreviated forms of writing. The following approaches, which are considered to be effective, have been outlined: academic approach, holistic approach, structural approach, etymological approach, communicative-activity approach. In these approaches considerable attention are paid to the peculiarities of perception of hieroglyphic images, recognizing their meanings, remembering, motivated and adequate usage in reading and writing. The advantages and disadvantages of each of these approaches have been pointed out. The following conditions for effective teaching hieroglyphic writing were determined by researchers: adherence to principle of step-by-step introduction of hieroglyphic material; the introduction of specialized systems for the submission of hieroglyphic material (e.g. «cluster» method); students' acquisition of structural analysis of hieroglyph; applying memorization techniques (associative memorizing etc.); students' mastering etymological analysis of hieroglyphic material; adherence to principle of arbitrariness and awareness in acquisition process; use of visual aids; considering the psychological aspects of mastering the hieroglyphic language; avoiding collective, unified forms of teaching and reliance on individual strategies for mastering the language material by students. It has been proposed to introduce into the educational process of training of future specialists – teachers and translators – (in particular-Japanese) the own strategy of effective hieroglyphic writing acquisition based on a visual-semantic image.

Keywords: hieroglyphics, hieroglyphic writing, mastering of foreign languages, academic approach, holistic approach, structural approach, etymological approach, communicative-activity approach.

Постановка проблеми. Тривалий час у сучасній освітній парадигмі вищої школи впроваджується ідея фахової підготовки конкурентноздатних спеціалістів, які володіють можливостями реалізовувати особистісний та професійний потенціал в умовах швидкозростаючого інформаційного та технічного простору. Емпірично досліджуються ефективні умови реалізації цього завдання, йде пошук загальних та унікальних (для кожної конкретної спеціалізації) методів формування професійної компетентності майбутніх фахівців з урахуванням не тільки професійно значущих, але й індивідуальних якостей особистості студентів, впроваджуються нові форми взаємодії суб'єктів навчального процесу (викладачів та студентів) з метою оптимізації успішності засвоєння знань, формування професійних компетенцій.

Наші дослідницькі інтереси зумовлені виявленням у власній професійній практиці та практиці колег недостатнім рівнем ефективності освоєння ієрогліфічної писемності у процесі підготовки майбутніх перекладачів та викладачів японської мови і прагненням віднайти та запровадити у навчальний процес методи оптимізації її засвоєння.

Мета статті: огляд наукових підходів щодо засвоєння студентами ієрогліфічної писемності у процесі їх професійної мовної підготовки та обґрунтування обраного нами шляху вирішення цього питання.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Вивченню методики, специфіки, психологічних особливостей опанування іноземною мовою присвячена численна кількість досліджень. Ці питання розробляються сучасною прикладною лінгвістикою, психолінгвістикою, педагогікою, педагогічною психологією тощо.

Зупинимось на огляді особливостей засвоєння студентами ієрогліфічної писемності, представлених науковими доробками. За своєю суттю цей процес мало чим відрізняється від процесу опанування фонематичним письмом. У методичному плані він відповідає тим основним вимогам, які існують і у вивченні західноєвропейських мов: у студента повинні бути сформовані графічні та моторні навички письма, знання лексики, навички зорового сприйняття інформації (читання) тощо (Д. Задорожних, І. Кочергін та ін.).

У той же час, ієрогліфіка має свою специфіку, що суттєво ускладнює процес її засвоєння, особливо для носіїв абеткових мов, які вивчають східні мови як іноземні. Дослідженню специфіки ієрогліфічної писемності присвячена ціла низка наукових робіт (В. Алпатов, Н. Арутюнова, І. Головін, О. Зав'ялова, Т. Задоев, В. Істрін, В. Колоколов, Н. Коротков, А. Кондрашевський, І. Кочергін, Є. Маєвський, Н. Мартиненко, І. Ошанін, О. Проваторова, А. Семенов, В. Солнцев, М. Софронов, А. Шер та ін.). В Україні цій темі присвячені роботи О. Асадчих, В. Пірогова, В. Резаненка, Е. Циганкової та ін.

І. Кочергін [3], а також й інші сучасні дослідники (Ю. Молоткова [6], О. Проваторова [9],

А. Стрижак [11]) відмічають, що складність оволодіння східними мовами зумовлена специфікою ієрогліфічного письма, а саме: кількість знаків – базових графічних елементів, які потрібно засвоїти учню/студентові, набагато більше числа букв у будь-якому алфавіті; незвична форма письмових знаків; труднощі, пов'язані з їх написанням (нарисом); практично необмежена варіативність основних графічних елементів у складі ієрогліфа; численність самих ієрогліфів, що складають лексичний мінімум (приблизно 3 тисяч ієрогліфів для середньої освіти і 5-7 тисяч ієрогліфів для вищої освіти); існуючі розбіжності між формою і звучанням; потреба долати труднощі розірваного звичного зв'язку «знак – звучання – значення» і прагнути до встановлення прямої асоціації «знак – значення»; незначна кількість опорних закономірностей; наявність повних та скорочених написань; незавершена стандартизація письма тощо. Також науковці вказують і на суб'єктивні причини ускладнень засвоєння: необхідність включення максимального числа психічних механізмів, інтенсивне використання різних видів пам'яті, наявність високої мотивації, застосування адекватних специфіці мови когнітивних стратегій навчання тощо. Усе вищезазначене дозволило І. Корчергіну зробити висновок (і ми з ним погоджуємося), що колективне навчання ієрогліфічній писемності, засноване на універсальних прийомах, не приносить ефективних результатів, оскільки індивідуальні можливості засвоєння у кожного різні [3].

Як показав аналіз підходів до викладання іноземних мов із ієрогліфічною писемністю, тривалий час і у західній, і у вітчизняній практиці застосовувались методи, які були версіями тих, що використовувались для навчання китайських та японських учнів та студентів (М. Ногуті, У. Стрижак). Однак, подібне механічне перенесення способів викладання ієрогліфіки для людей з фонематичними системами письма, показало їх низьку ефективність (С. Мацубара, Д.Кесс і Ю. Міямото, Дж. Нейсіг та ін.).

Існуючі на сьогоднішній день підходи у практиці навчання ієрогліфіці У.Стрижак умовно поділяє на три групи: академічний підхід, цілісний та структурний. Кожен з них представлений тією чи іншою авторською методикою, має свої позитивні ресурси, а також обмеження.

Так, академічний (або традиційний) підхід робить опору на теоретичний аспект. У радянській навчальній практиці такий підхід переважав приблизно до 60-х рр. ХХ ст. і залишався провідним навіть із поширенням різних комунікативних методик [11]. Ефективність його забезпечувалась послідовним багаторазовим повторенням ієрогліфічного матеріалу з метою вироблення навичок, проте, потребувала великих затрат часу та наполегливості з боку учнів/студентів.

Так званий «цілісний» підхід до опанування ієрогліфічними знаками з'явився на початку 80-х років ХХ ст. у зв'язку з розвитком мнемотехніки – сукупності прийомів і способів, що збільшують обсяг пам'яті шляхом утворення штучних асоціацій. Основою даного підходу стало цілісне сприйняття і запам'ятовування ієрогліфу як неподільного знаку без аналізу складової його структури. Прихильники даного підходу (С. Гарибян, Н. Єрофеева, М. Роулі) підкреслюють перевагу одночасного використання декількох каналів сприйняття при введенні нового ієрогліфічного матеріалу.

Прикладом реалізації цілісного підходу є методика американського дослідника М. Роулі, яка заснована на «Піктографічному методі» запам'ятовування ієрогліфів [16]. При презентації ієрогліфічних знаків автор використовує різноманітні мнемонічні асоціації, групує ієрогліфи за тематичним принципом. Кожен знак ілюструється візуальним образом і текстовим супроводом, що сприяє сприйняттю і запам'ятовуванню ієрогліфа. Н. Єрофеева в рамках цього підходу пропонує використовувати метод активізації ейдетичної (образної) пам'яті, А. Талишханов також використовує даний метод при формуванні асоціативних образів ієрогліфів [12]. Частково цей підхід, а саме його ідею засвоєння ієрогліфічної писемності через використання образно-мнемонічних прийомів, застосовують П. Катишев та Е. Мартем'янов з метою оптимізації навчання [2]. Ними пропонується запам'ятовувати ієрогліфічний матеріал за допомогою заміни абстрактних понять, занадто складних для зберігання у пам'яті, на образи, підкріплені органами почуттів, а головне – за допомогою створення зв'язків між цими образами. Зокрема, П. Катишев та Е. Мартем'янов зробили висновок, що ієрогліф, як занадто складне і абсолютно чуже російськомовній (як і україномовній – *примітка наша*) свідомості явище, не може сприйматися мозком як повноцінна мовна одиниця, а сприймається лише як схематичне зображення. Саме тому «класична» механічна техніка запам'ятовування для вивчення ієрогліфів вважається ними малоефективною, а у якості альтернативи пропонується мнемоніка, яка дозволяє замінювати абстрактні поняття, занадто складні для сприйняття та запам'ятовування, на

образи, підкріплені органами почуттів. Ефективність мнемонічних прийомів при вивченні китайських ієрогліфів залежить від практики і на початковому етапі їх використання може виявитись дуже трудомістким процесом. Проте надалі, запевняють автори, використання образно-мнемонічних прийомів робить процес запам'ятовування та зберігання ієрогліфів більш надійним. Недоліком даного методу вважається перш за все те, що авторами методик пропонуються власні трактування ієрогліфів як цілісних образів і «готові» асоціації ієрогліфічних знаків (наприклад, книга А. Талишханова [12]), що позбавляє суб'єктів навчання можливості напрацювати навик складання власних асоціативних ланцюжків. У результаті в учнів формуються навички цілісного сприйняття ієрогліфу без аналізу його складових частин, що не дозволяє використовувати вже знайомі елементи на наступному етапі ознайомлення з ієрогліфічним матеріалом через відсутню можливість перенесення знань (Н. Лагер [4]).

Таких недоліків позбавлений структурний підхід, впровадження якого, на думку його прихильників (В. Луся та С. Старостіна [5], В. Резаненко [10] та ін.), сприяє виробленню учнями та студентами умінь виділяти об'єкти з контексту, аналізувати, зіставляти їх, використовуючи наділі ці навички при роботі з новим ієрогліфічним матеріалом.

Більш глибокого наукового обґрунтування даний підхід набув у методиці опанування японською ієрогліфічною писемністю, запропонованої В. Резаненком і впровадженою у Київському університеті ім. Т. Шевченка, де головною метою ставиться системне формування навичок свідомого сприйняття та засвоєння ієрогліфічних знаків. При викладанні ієрогліфічної писемності науковець наголошує на потребі формування у студентів умінь виділяти диференціальні ознаки та властивості формальної структури ієрогліфічних знаків, тобто ідентифікувати (розпізнавати) їх графічну форму, при опорі на повну орієнтувальну основу цих дій. Проведене наукове дослідження ефективності даної методики показало, що її впровадження забезпечує: 1) системне формування у студентів навичок свідомого сприйняття та засвоєння ієрогліфів, що представляють лексику китайської та/або японської мов; 2) на цій основі – поглиблене осмислення семантичних парадигм лексичних одиниць, представлених окремими ієрогліфами та їх поєднанням; 3) ефективне навчання читанню ієрогліфічних текстів при найменших витратах часу у порівнянні із традиційними методами; 4) ознайомлення студентів (через тлумачення ієрогліфів) з елементами побуту, звичаїв, культури давніх китайців [10]. Головним фактором засвоєння ієрогліфічної писемності В. Резаненко називає автоматизовані навички сприйняття та розкриття змісту ієрогліфів та інших графічних елементів цієї писемності.

Окрім перелічених підходів у освоєнні ієрогліфічної писемності, можна назвати й ряд інших, у яких спостерігається поєднання вищеназваних, або описана специфіка вивчення ієрогліфу, що не вписується у запропоновану У. Стрижак класифікацію. Одним з таких ми вважаємо етимологічний підхід, який вперше був теоретично обґрунтований радянським вченим Н. Паюсовим [7] у 50-х роках ХХ ст. У його роботах проведено порівняльний аналіз наочно-інтуїтивного (підсвідомого) та академічного аналітичного (свідомого) підходів у вивченні та засвоєнні ієрогліфічного письма; описані методи пояснення і закріплення ієрогліфів; детально розглянуті правила написання японських письмових знаків тощо. Етимологічний підхід передбачає оволодіння формою написання ієрогліфу і його семантичним значенням за допомогою вивчення походження ієрогліфічного знаку. Цей метод представлений також в роботах Янь Кая [14], де ієрогліфічні знаки розглядаються через малюнки, що схематично зображують предмет або явище, і показується зв'язок переходу зображуваного образу у знак. Вважається, що даний метод сприяє здобуванню студентами знань про історію та давню культуру Китаю і ефективний при вивченні знаків зображувальної та ідеографічної категорій. У той же час, даний підхід має ряд обмежень, а саме: деякі ієрогліфи втратили своє первісне значення, ряд ключів-детермінативів перестали бути смисловими показниками, неодноразово проводилися реформи зі спрощення і уніфікації письмових знаків (як у Китаї, так і в Японії), з'явилася велика кількість нових ієрогліфів, значення яких важко пояснити за допомогою складових ієрогліфів тощо (Н. Лагер [4], О. Проваторова [9]).

У даний час у навчальному процесі отримав практичну реалізацію комунікативно-діяльнісний підхід до навчання ієрогліфіці, який передбачає практичну спрямованість процесу навчання, де об'єктом навчання виступає мовна діяльність. Наприклад, комунікативні можливості китайської ієрогліфіки представлено роботами М. Гуріна [1]. Ще далі у цьому напрямку пішов американський

лінгвіст Дж. Аллен, який вважає, що формування навичок ієрогліфічного письма є нераціональним використанням навчального часу, а тому пропонує у процесі опанування мовою обмежитись уміннями розпізнавати ієрогліфи у тексті і мовними навичками, а навички письма перенести в область клавіатурного письма за допомогою комп'ютера й інших електронних пристроїв [16]. Однак, даний підхід, який себе досить добре зарекомендував у вивченні західноєвропейських мов як іноземних, у навчанні ієрогліфічному письму має свої суттєві обмеження, оскільки у навчанні ієрогліфіці розвиток графічних, орфографічних і каліграфічних навичок є важливою культурологічною складовою писемності, яку ігнорувати було б помилковим.

І. Кочергін ефективність методології вивчення китайської ієрогліфіки вбачає у поєднанні вищеперерахованих підходів, де враховані недоліки та переваги кожного. Так, ним сформульовано ряд положень, зумовлених специфікою вивчення китайської мови як іноземної: 1) поетапність організації навчальної діяльності у засвоєнні ієрогліфічних знаків; 2) усвідомленість навчання; 3) структурованість подачі лексичного (ієрогліфічного) матеріалу; 4) постійне стимулювання (мотивування) учнів/студентів до самостійного читання, розширення досвіду володіння мовою [3].

Автор рекомендує приділяти особливу увагу так званим «ключам» – графемам, що входять до складу ієрогліфів у якості основного носія смислу, і є свого роду класифікаторами ідеограм (структурний аналіз ієрогліфу). У той же час, у процесі формування лексичних навичок І. Кочергін пропонує чергувати подачу готових класифікацій лексичних одиниць з можливістю побудови кожним студентом своїх ланцюгів («гнізд») асоціативно пов'язаних ієрогліфів з опорою на індивідуальний досвід. Вивчення ключів пропонується ним здійснювати із залученням усього можливого ілюстративного матеріалу, що дозволяє суб'єкту вивчення уявити історію виникнення ключа і його еволюцію (цілісний, етимологічний підходи). Крім того, науковець звертає увагу на потребу постійного розширення студентами індивідуального досвіду сприйняття ієрогліфічного матеріалу, шляхом стимулювання їх до самостійного читання текстів, в яких забезпечувалася би необхідна повторюваність знаків, що підлягають засвоєнню, в оточенні вже відомих знаків і у комунікативному контексті, що полегшувало б їх смислове сприйняття (традиційний підхід).

А. Халімова [13] у засвоєнні ієрогліфічної писемності звертає увагу на легке забування вже вивченого ієрогліфічного матеріалу, а тому вважає необхідним у методиці її опанування робити акцент на способах організації і пред'явлення навчальної інформації особливо на початкових етапах. Повне засвоєння ієрогліфічної одиниці, на її думку, повинно включати: значення ієрогліфа в цілому; значення ключів; засвоєння вимови і тону; розрізнення кількості рис і порядок їх написання у ієрогліфічному знаку; розташування складових елементів ієрогліфу відносно один одного; визначення фонетичного і детермінативного компонентів; розуміння відтінків значень, які виявляються у складних словах тощо. Автором пропонується вирішення проблеми запам'ятовування усіх цих складових через порядок закріплення у пам'яті, з опорою на образ перекладу (значення графем).

Серед сучасних наукових розробок методики засвоєння ієрогліфічної писемності студентів мовного вищого навчального закладу варто відмітити дослідження Ю. Молоткової (на прикладі китайської мови, 2014) та У. Стрижак (на прикладі японської мови, 2005).

Так, Ю. Молотковою [6] пропонується використовувати у навчанні когнітивний підхід, який за визначенням автора, ґрунтується на використанні ієрогліфічних гнізд в якості основи навчання, когнітивній візуалізації пред'являемого матеріалу, на методичній типології ієрогліфів та передбачає застосування комплексу вправ для формування і вдосконалення графічних, каліграфічних і орфографічних навичок. На наш погляд, цей метод частково відтворює ідеї цілісного та структурного підходів, описаних вище.

У. Стрижак [11] у своїх роботах доводить, що успішність опанування студентами мовного навчального закладу японською ієрогліфікою забезпечується за умов поетапного формування ієрогліфічних умінь і навичок; врахування типу пам'яті студентів (моторної, образної, словесно-логічної), їх віку і рівню навченості; введення у навчальний процес комплексу вправ, завдяки яким відбувається засвоєння трьох аспектів ієрогліфічного знака: накреслення, розуміння сенсу, прочитання.

Отже, проведений аналіз підходів та методів до освоєння ієрогліфічної писемності показав, що цей науковий доробок значно поступається у порівнянні із методологією вивчення фонематичних

іноземних мов. Кожен із існуючих підходів в області теорії і практики вивчення ієрогліфіки охоплює навчання окремим складовими ієрогліфічного знака, часто не забезпечуючи системності у опануванні ієрогліфічною писемністю. Вирішення цих недоліків відбувається на практиці комбінаторним поєднанням ефективних методів з урахуванням психолінгвістичних аспектів засвоєння мови, віку тих, хто вивчає мову, їх індивідуальних психологічних властивостей тощо.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Процес опанування іноземних мов є досить трудомістким, а його ефективність прописана цілою низкою прийомів та методів, які мають свої переваги та недоліки. Ієрогліфічні мови, серед яких у нашій країні та на пострадянському просторі вивчаються переважно китайська та японська, представляють значні складності у їх засвоєнні для носіїв фонематичного мовлення через незвичну знакову структуру ієрогліфічного письма та взаємозв'язки його графічних та фонематичних компонентів. Аналіз ієрогліфічних знаків щодо їх інтерпретаційних можливостей показав, що вони докорінно відрізняються від звичного для європейського мислення способу мовної кодифікації дійсності.

Науковцями, зокрема, рекомендується у процесі засвоєння ієрогліфічної писемності дотримуватись принципу поетапності; впроваджувати спеціалізовані системи подачі ієрогліфічного матеріалу; вести структурний аналіз ієрогліфічних знаків; застосовувати мнемотехнічні, асоціативні прийоми запам'ятовування; проводити етимологічний аналіз ієрогліфічного матеріалу; дотримуватись принципу довільності та усвідомленості процесу засвоєння; використовувати наочність. Значущою умовою в опануванні ієрогліфіки вітчизняні науковці називають також врахування психологічних аспектів її засвоєння, відхід від колективних, уніфікованих форм викладання, для чого пропонується викладачам мови знати і пропонувати студентам/учням різні прийоми освоєння мовного матеріалу.

Підсумовуючи коротко вищесказане щодо методики опанування ієрогліфічною писемністю, зазначимо, що значна увага приділяється сприйняттю ієрогліфічних образів, розпізнаванню їх смислів (значень), запам'ятовуванню та мотивованому адекватному використанню на письмі та при читанні. Ми, слідом за І. Кочергіним, Ю. Молотковою, В. Резаненком, У.Стрижак та іншими, розділяємо позицію, згідно якої ефективність засвоєння суб'єктами навчання ієрогліфічної писемності значною мірою залежить від врахування психологічного компоненту, зокрема – індивідуальних особливостей пам'яті, мисленнєвої діяльності, мотивації, навченості тих, хто вивчає мову. У той же час, у наукових дослідженнях, на наш погляд, мало уваги приділено вивченню більш широкого формату когнітивних процесів, що беруть участь у опрацюванні та засвоєнні цього виду писемності суб'єктами навчання. З урахуванням цього, нами вважається перспективним дослідження тих когнітивних процесів, що задіяні у формуванні образу ієрогліфу як базової одиниці писемності східних мов, та індивідуальних когнітивних стратегій засвоєння студентами усїєї сукупності системи ієрогліфічної писемності. Універсальним форматом засвоєння ієрогліфічної писемності студентами мовного вишу, нами був обраний візуально-семантичний образ графічних одиниць японської писемності, структурний аналіз якого та методи дослідження буде представлено у наступних наших публікаціях.

Список використаних джерел

1. Гурин М.В. Особенности методологии социально-философского анализа коммуникативных возможностей китайской иероглифики // Общество и право / М.В. Гурин. – 2013. № 2 (44). – С. 264-268.
2. Катышев П.А. Мнемотехнические приемы в изучении китайской иероглифики [Электронный ресурс] / П.А. Катышев, Е.А. Мартемьянов. – Режим доступа до статті: <http://cyberleninka.ru/article/n/mnemotekhnicheskie-priemy-v-izuchenii-kitayskoy-ieroglifiki>
3. Кочергин И.В. Очерки лингводидактики китайского языка. / И.В. Кочергин. – Издание второе, испр. и доп. серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация: золотая серия. – М. : АСТ. Восток-Запад. 2006. – 192 с.
4. Лагер Н.Б. Структурные особенности китайского иероглифического письма как объекта обучения студентов языкового вуза. [Электронный ресурс] / Н.Б. Лагер. – Режим доступа до статті: <http://www.vestnik-mgou.ru/Articles/Doc/8419>
5. Луся Ван, Старостина С.П. Китайско-русский учебный словарь иероглифов. Изд. 2-е, испр. и доп. / Ван Луся, С. П. Старостина. – М. : Восточная книга, 2013. – 368 с.
6. Молоткова Ю.В. Обучение иероглифическому письму студентов языкового вуза (китайский язык): автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения и воспитания (иностранные языки)» / Ю.В. Молоткова. – Минск, 2014. – 27с.
7. Паюсов Е.И. Методика обучения иероглифике. /Е.И. Паюсов. Дисс. канд. филол. наук. – М., 1954. – 241с.
8. Пирогов В.Л. Роль ієрогліфів у концептуалізації мовної картини світу японців/ Мовні і концептуальні картини світу. Сб. статей (вип. 45). / В.Л. Пирогов. – К. : КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2013. – С. 90-94.

9. Проваторова О.Н. Проблема образа и семантики ранних китайских иероглифов. [Электронный ресурс] / О.Н. Проваторова. – Режим доступа до статті: <https://elibrary.ru/item.asp?id=21451538>.
10. Резаненко В.Ф. Психолінгвістическіе механизмы восприятия иероглифических знаков : дисс. канд. филол. наук / КГУ ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1978. – 162 с.
11. Стрижак У.П. Система обучения иероглифической письменности : Японский язык : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Ульяна Петровна Стрижак. – М., 2005. – 155с.
12. Талышханов А. Путь бесхвостой птицы, или эффективный метод запоминания знаков японской письменности / А.Талышханов. – [Электронна версія] – Доступ: <http://padaread.com/?book=37875>
13. Халимова А.В. Обучение иероглифике китайского языка с использованием методов эффективного запоминания информации / А.В. Халимова // Современные концепции научных исследований. №4 (13). Часть 6. – М. : Евразийский союз ученых, 2015. – С. 16-18.
14. Янь Кай. Отражение образа мира во внутренней форме иероглифического письма // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей / Отв. ред. В.В. Красных, А.И. Изотов / Кай Янь. – М. : МАКС Пресс, 2012. – Вып. 45. – С.77-86.
15. Allen J.R. Why Learning To Write Chinese Is a Waste of Time: A Modest Proposal / Foreign Language Annals Univ. of Minnesota, 2008. Vol. 41. №. 2. – P. 237–251.
16. Rowley M. Kanji. Pictographix. – Berkeley, California, 1992. – 216 p.

References translated and transliterated

1. Gurin M.V. (2013). Osobennosti metodologii social'no-filosofskogo analiza kommunikativnyh vozmozhnostej kitajskoj ieroglifiki [Peculiarities of the methodology of socio-philosophical analysis of the communicative capabilities of Chinese hieroglyphics]. Obshchestvo i pravo – Society and Law, № 2 (44), 264-268.
2. Katyshev P.A. (2015). Mnemotekhnicheskie priemy v izuchenii kitajskoj ieroglifiki [Mnemotechnical techniques in the study of Chinese hieroglyphics]. Retrieved from: <http://cyberleninka.ru/article/n/mnemotekhnicheskie-priemy-v-izuchenii-kitajskoj-ieroglifiki>
3. Kochergin I. V. (2006) Oчерки lingvodidaktiki kitajskogo jazyka. / [Essays on the linguodidactics of the Chinese language]. Moscow: AST. East-West
4. Lager N. B. Strukturnye osobennosti kitajskogo ieroglificheskogo pis'ma kak ob'ekta obuchenija studentov jazykovogo vuza. [Structural features of Chinese hieroglyphic writing as an object of teaching students of a language university]. Retrieved from: <http://www.vestnik-mgou.ru/Articles/Doc/8419>
5. Lusja Van, Starostina S.P. (2013). Kitajsko-russkij uchebnyj slovar' ieroglifov. [Sino-Russian dictionary of hieroglyphs]. Moscow: The Oriental Book. 368
6. Molotkova Ju.V. (2014). Obuchenie ieroglificheskomu pis'mu studentov jazykovogo vuza (kitajskij jazyk) [Training hieroglyphic writing of students of a language high school (Chinese)]. Candidate's thesis. Minsk
7. Pajusov E.I. (1954). Metodika obuchenija ieroglifike. [Methods of teaching hieroglyphics]. Candidate's thesis. Moscow
8. Pirogov V.L. (2013). Rol' ieroglifiv u konceptualizacii movnoї kartini svitu japoncev [Rol' ieroglifov v konceptualizacii jazykovoj kartiny mira japoncev]. Jazykovye i konceptual'nye kartiny mira. Sb. statej (vip. 45) – Sat. Articles (v. 45), 90-94
9. Provatorova O.N. (2014). Problema obraza i semantiki rannih kitajskih ieroglifov. [The problem of the image and semantics of the early Chinese characters]. Retrieved from: <https://elibrary.ru/item.asp?id=21451538>
10. Rezanenko V.F. (1978). Psiholingvisticheskie mehanizmy vosprijatija ieroglificheskikh znakov [Psycholinguistic mechanisms of perception of hieroglyphic signs]: Candidate's thesis. Kiev : KGU im. T.G.Shevchenka
11. Strizhak U.P. (2005). Sistema obuchenija ieroglificheskoi pis'mennosti : Japonskij jazyk [Learning system for hieroglyphic writing: Japanese]: Candidate's thesis. Moscow
12. Talyshhanov A. (2003). Put' beshvostoj ptichki, ili jeffektivnyj metod zapominanija znakov japonskoj pis'mennosti. [The path of the tailless bird, or an effective method of memorizing the signs of Japanese writing]. Retrieved from: <http://padaread.com/?book=37875>
13. Halimova A.V. (2015). Obuchenie ieroglifike kitajskogo jazyka s ispol'zovaniem metodov jeffektivnogo zapominanija informacii [Teaching the hieroglyphics of the Chinese language using methods of effective information storage]. Sovremennye koncepcii nauchnyh issledovanij. – Modern concepts of scientific research, №4 (13), chast' 6, 16-18
14. Jan' Kaj. (2012). Otrazhenie obraza mira vo vnutrennej forme ieroglificheskogo pis'ma [Reflection of the image of the world in the internal form of a hieroglyphic writing]. Jazyk, soznanie, kommunikacija – Language, consciousness, communication, vyp. 45, 77-86
15. Allen J.R. Why Learning To Write Chinese Is a Waste of Time: A Modest Proposal / Foreign Language Annals Univ. of Minnesota, 2008. Vol. 41. №. 2. – P. 237–251.
16. Rowley M. Kanji. Pictographix. – Berkeley, California, 1992. – 216 p.

УДК 159.922

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ ТА ЕФЕКТИВНОСТІ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МЕНЕДЖЕРІВ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ

А.П. Поплавська

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Запорізького національного університету
poplavskalika@gmail.com

Поплавська А.П. Взаємозв'язок лідерських якостей та ефективності управлінської діяльності менеджерів промислових підприємств. В статті за допомогою теоретичного аналізу психологічних підходів до виникнення лідерства та підходів до визначення ефективної управлінської діяльності виявлено, що існує взаємозв'язок між наявністю лідерських якостей у менеджерів промислових підприємств та ефективністю їх управлінської діяльності. У статті проаналізовано теорію особистісних рис, ситуаційний підхід, системний підхід, теорію взаємозалежних чинників Д. МакГрегора, а також праці Д. Хелфріза, Р. Стогділла і виявлено, що існує певний взаємозв'язок між лідерськими якостями менеджерів та ефективністю управлінської діяльності. Доведено, що визначну роль у ефективності управлінської діяльності все ж таки відіграють уміння співіснувати з персоналом, встановлювати ділові відносини, поєднувати як професійні, так і людські якості в робочому середовищі. Тобто ефективна робота менеджера залежить від здатності створити збалансований колектив однодумців, який зможе ефективно працювати.

Ключові слова: менеджери промислових підприємств, ефективна управлінська діяльність, теорії лідерства, лідерські якості менеджера, ефективність організації.

Poplavska, A.P. The interconnection between the leadership values and the efficiency of administrative activity of managers of industrial enterprises. It revealed in this article that using the theoretical analysis of psychological approaches to leadership emergence and those to defining the effective administrative activity it has been determined that there is a connection between possessing leadership qualities by industrial enterprise managers and their actual administrative efficiency. The posture of a manager became the subject of intense psychological studies in 70-s. It was a period of drastic changes in administration theory and practice which allowed for bringing this question beyond economic and industrial research. The psychoanalytic, personological, situational and systematic approaches have been analyzed in the article. (By D.Macgregor, D.Helfriz, R.Stogdill.). R.Stogdill himself was the one to identify the ten "main management skills": dominance, confidence, emotional stability, stress resistance, creativity, desire for achievement, entrepreneurship, responsibility and reliability in task accomplishment, independence and sociability, which, in his opinion are indicators of effective performance of a manager. Modern approaches study the problem of leadership in terms of its performance in a particular field, so the manager is no longer seen as a separate gifted person with significant personal and professional traits, but is a part of a systematic interaction with staff in terms of his or her ability to build professional relationships, which would contribute to boosting the efficiency of any facility. Through theoretical analysis it is revealed that there is a relationship between the leadership qualities of managers and managing performance. It is proven that abilities to coexist with staff to establish business relationships and combine both professional and personal qualities still play an important role in the efficiency of administrative activities. Thus, a manager's effective performance depends on his or her ability to create a balanced team of like-minded people who can work effectively.

Keywords: managers of industrial enterprises, effective administrative activity, leadership theories, leadership qualities of managers, organization efficiency.

Постановка проблеми. Проблема впливу лідерських якостей менеджерів на ефективність роботи організацій привертала увагу багатьох дослідників. Вивчались психологічні теорії, які пояснюють виникнення лідерства, його залежність від особистісних рис та ситуації. Однак, залежність ефективної управлінської діяльності від наявності певних лідерських якостей вивчена ще недостатньо. Тому виникає потреба ще раз проаналізувати теорії виникнення лідерства та співвіднести їх з науковими підходами, які висвітлюють сучасний погляд на ефективність управлінської діяльності в організації.

Мета статті полягає у теоретичному аналізі проблеми взаємозв'язку лідерських якостей та ефективності управлінської діяльності менеджерів промислових підприємств.

Виклад основного матеріалу дослідження з аналізом останніх досліджень та публікацій. Необхідно зазначити, що об'єктом інтенсивного дослідження психологів постать менеджера стала у 70-ті роки ХХ ст. Це був період революційних змін у теорії та практиці управління, що дозволило винести дане питання за межі економічних досліджень та функціонування промислових підприємств. В свою чергу це спричинило появу нових вимог до менеджерів та їх управлінської діяльності.

Що стосується психологічних досліджень даної проблематики, то вони розпочались в соціальній психології, організаційній психології та психології праці. Але передумовою появи

психологічних досліджень ще на початку ХХ-го ст. були розроблені наукові концепції, огляд яких представлено далі [6].

У *психоаналітичному підході* лідерство розглядається як явище емоційного підпорядкування однієї людини іншій в результаті ідентифікації її «я-ідеалу» з об'єктом симпатій, любові, страху та ін. Саме поклоніння людей певній особистості робить цю особистість їх лідером [5].

У *персоналогічному підході* основний акцент робиться на обґрунтуванні особистісних якостей, необхідних менеджеру для успішної діяльності. Певний набір характеристик, рис характеру (сила волі, розум, енергійність, почуття гумору), які необхідні для виконання функцій управління будь-якою групою в різних умовах робить людину лідером, звісно за умови наявності і демонстрації даних особистісних рис [7].

Згідно *харизматичної теорії*, людина народжується із задатками менеджера (лідера), якими вона наділена вищими силами. Таких людей одиниці і вони володіють благодаттю – «харизмою» (грец. charisma – дар, милість Божа).

Теорія інстинкту влади базується на спробі пояснити особистість керівника за допомогою інстинкту влади, який розвинений у деяких людей сильніше, ніж у інших.

Теорія рис особистості керується тим, що зовнішнє середовище є незмінним, а можливості розвитку особистості керівника в діяльності обмежені. Представники цих підходів розробляють ідеальні, еталонні моделі керівника, проте, за своєю суттю, вони статичні, негнучкі, містять абсолютизовані, а інколи й недостатньо аргументовані формулювання. Крім того, у практиці здійснення керівництва було немало випадків, коли особистості, що не володіють «найважливішими рисами», успішно справлялись зі всіма функціями лідера. Навпаки, наявність цих рис не завжди перетворювала людину на ефективного лідера.

На невдачі *теорії особистісних рис* звернули увагу в кінці 1940-х рр. В цей час Р. Стогділл встановив низький ступінь згоди між результатами існуючих в межах теорії особистісних рис досліджень особистості керівника: всього 15% [11].

Спроби об'єднати різні уявлення про особистість керівника виявились невдалими. Психологи втратили віру в можливість дати задовільну відповідь на питання про особливості особистості менеджера. Матеріали на цю тему набули поверхневого характеру. Найчастіше вони є узагальнення того, що думають про особистість керівника самі ж керівники.

Аналіз якостей керівника, які наводяться в тих чи інших дослідженнях, показує, що більшість з них далекі від адекватного опису особистості керівника. Значна кількість якостей не є специфічно управлінською і корисною будь-якому працівникові, який навіть не має відношення до управління. Крім того усім їм властиві: емпіризм; безсистемність; недиференційованість, що не дозволяє відрізнити одну якість від іншої.

Такі висновки дали поштовх виникненню іншого, *ситуаційного підходу* до проблеми лідерства. Засновником теорії *ситуаційного лідерства* вважається Р. Стогділл. Проаналізувавши дослідження представників «теорії особистісних рис», він знайшов, що особистість стає лідером не завдяки своїм особливим рисам, а завдяки вимогам виникаючої ситуації.

Теорія лідерства як функції групи. Засновник цієї теорії, Дж. Хоманс, визначає феномен лідерства як результат внутрішньогрупового розвитку. Всі члени групи – учасники цього процесу, де лідер постає як член групи з найвищим статусом, який послідовно підтримує норми й цінності групи. Така група обирає лідера, здатного задовольнити її потреби, поставити перед нею мету, вирішити завдання [8].

Ситуаційні теорії не заперечують теорії рис повністю, однак стверджують, що лідерство є продуктом ситуації. «Лідерство в більшій мірі залежить від ситуації, ніж від особистих якостей людей» [9]. Риси розглядаються лише як одна з «ситуаційних» змінних. До інших належать: розмір і структура організації, вид виконуваної діяльності, індивідуальні особливості членів організації (зокрема, їх очікування), час ухвалення рішень, психологічний клімат організації та ін.

Ситуаційний підхід зробив значний внесок в розвиток теорії та практики проблеми лідерства. Однак, при спробах його застосування на практиці виникає ряд проблем. Це викликано, по-перше, тим, що часто зустрічаються люди, які володіють професійними знаннями та абсолютно нездатні до управлінської діяльності, а по-друге – групові цілі на практиці рідко бувають і в просторі, і в часі ізольованими одна від іншої. Відповідно ж до цієї концепції для кожної нової ситуації має з'являтися

новий лідер, чого в реальності не відбувається. Позиція лідера в групі достатньо стійка, і заміна одного лідера іншим – це психологічно складний і найчастіше конфліктний процес [4].

Тому, ситуаційні теорії, як і теорії рис особистості, не дають вичерпних пояснень феномена лідерства. Це стало причиною виникнення системних (синтетичних) теорій лідерства.

Сутність *системного підходу* до психології управлінського розвитку особистості керівника полягає у вивченні досліджуваного феномена як цілісної системи, як сукупності окремих компонентів, взаємодія яких дає змогу виявити нові якості й нові стани, а їх урахування і використання забезпечує ефективне функціонування всієї системи. Так, на характер здійснення лідерської ролі впливає взаємозв'язок трьох змінних: якостей лідера; якостей персоналу, який обирає лідера; характеру ситуації, в якій здійснюється лідерство. Системний підхід до психології управлінського розвитку особистості керівника потребує аналізу розвитку пізнавальної активності особистості, шляхів реалізації її психофізіологічного, морального, соціального, професійного потенціалу, механізмів переходу зовнішніх впливів у внутрішні регулятори поведінки тощо.

Сучасна організаційна психологія іде шляхом пошуку інтегрального підходу до лідерства, узагальнюючи всі фактори, що впливають на процеси лідерства у групі. Однією із таких спроб є *теорія взаємозалежних чинників*. Так, відомий американський соціолог і психолог Д. МакГрегор вважає, що лідерство залежить від чотирьох взаємозалежних факторів [3]: характеристик особистості лідера; відносин, потреб, інтересів, особистісних характеристик підлеглих; особливостей організації (її структури, природи задач, які вона вирішує); специфіки політичного, економічного та соціального середовища.

Особистісний підхід у психології менеджменту виходить з того, що за всіх обставин ключовою ланкою системи управління організацією є особистість керівника. Саме від нього, значною мірою, залежить успішний розвиток організації [5]. Саме тому, проблема підбору керівників з відповідним для успішної управлінської діяльності набором якостей, незважаючи на критику *теорії особистісних рис*, є завжди актуальною. Відповіді на запитання: хто стає керівником, менеджером; яку роль відіграють при цьому особистісні якості; кому не слід займатись управлінням; що треба знати про особистість менеджера, щоб не помилитись з призначенням його на посаду та ін. – дуже важливі для ефективної діяльності організації.

Обґрунтування професійно та інтелектуально важливих, психологічно і соціально необхідних якостей особистості керівника є однією з найактуальніших проблем організаційної психології.

Виходячи з того, що *якості особистості керівника* – найстійкіші характеристики, що мають вирішальний вплив на управлінську діяльність. У психологічному аспекті вони залежать від характеру, структури, спрямованості, досвіду, здібностей особистості, умов праці. Це складні феномени, конкретні вияви яких залежать від структури особистості і від дії різних чинників [10].

Як ми вже зазначали, в контексті існуючих теорій лідерства, особистість керівника як об'єкт пізнання, представляє значні труднощі. З цієї причини *теорії вивчення особистості керівника* не можна назвати цілком успішними. Відображенням теоретичних і практичних складнощів в пізнанні особистості лідера якраз і стали ситуаційні теорії. Але, як вважають психологи, справа не в тому, що таких якостей, які прийнято називати лідерськими, не існує взагалі. Вони, безумовно, є, але їх багато і вони різноманітні, тому що керівник в різних групах і на різних етапах їх розвитку має реалізувати безліч функцій.

Дж. Хоманс, Дж. Хемфілл, Р. Стогділл, С. Еванс та інші зробили спробу створення операційної моделі лідерства [8; 10; 11]. Так, Дж. Хоманс розвинув теорію ролі лідера, використовуючи три основних змінних: дію, взаємодію і почуття (настрій). Він дійшов висновку, що чим активніше роль індивіда всередині групи, чим більше його дії приведені у відповідність з груповими нормами, тим ширше розмах його взаємодії з іншими членами групи, що породжує відчуття взаємного розташування, тобто лідерство визначається в як необхідна складова взаємодії. Дж. Хемфілл також вважав, що будь-які лідерські дії ініціюють структурування *відносин взаємодії*; відповідно, лідерство визначається ним як дія по створенню такої структури [6].

До групи теорій «очікування-взаємодії» відноситься *теорія випадковостей* Ф. Фідлера. На початку 60-х рр. Ф. Фідлер і його колеги прийшли до висновку, що в різних умовах ефективними є різні типи лідерства. Наприклад, в більшості випадків демократичний лідер, який дбав про людину, сприяв підвищенню загальної культури групи, поліпшенню морального клімату в ній, а також

продуктивності поведінки і діяльності членів групи. Однак в деяких групах підвищення продуктивності роботи зміг домогтися тільки авторитарний, діяльний, орієнтований на виконання завдання лідер [10].

В ході подальших досліджень з'ясувалося, що не можна передбачити хід дій групи на основі лише особистих якостей лідера, але цілком можливо це зробити, якщо відома та особлива ситуація, в якій лідер здійснює свою функцію. Ф. Фідлер спробував виміряти основні на його думку, складові ефективності лідера: «можливу схожість між протилежностями» і «ступінь поваги до найменш кращого з колег». Незважаючи на деяку специфічність цих критеріїв, вони разом з тим несуть певне смислове навантаження і пов'язані з такими поняттями, як «терпимість» і «орієнтованість на виконання завдання» [10].

Модель Ф. Фідлера розрізняє два стилі лідерства: орієнтований на завдання і орієнтований на спілкування. Ці два стилі виявляються в результаті використання тесту на визначення складових ефективності лідера. Індивіди, які різко розмежовують своїх колег на кращих і гірших, частіше бувають орієнтовані на виконання завдання і більш вимогливі до самих себе і до членів своєї групи. Ті ж, хто терпимо ставиться до найменш здатних зі своїх колег, як правило, поважають інших і їх бажання, а також менш схильні віддавати накази в категоричній формі.

Ф. Фідлер запропонував оцінювати кожен конкретну ситуацію за трьома параметрами: 1) емоційністю взаємовідносин «лідер – група»; 2) структурою і сутністю поставленого завдання; 3) позиційною владою лідера. Під емоційністю відносин «лідер – група» розуміється те, наскільки лояльно, тепло або доброзичливо група приймає свого лідера, наскільки він привабливий для послідовників. Сутність завдання, що стоїть перед групою, визначається за чотирма ознаками: наскільки в уявленнях членів групи здається правильним обране рішення; наскільки ясно група розуміє всі вимоги, що пред'являються до даного рішення (чіткість формулювання завдання); які існують обмеження, що стосуються дій, пов'язаних з виконанням завдання; чи є це рішення єдиним, або можливі альтернативні варіанти. Під позиційною владою лідера розуміється та ступінь, до якої він може заохочувати і карати своїх послідовників, тобто використовувати санкції щодо них. Навколо цієї теорії, яка до цих пір викликає до себе великий інтерес, не згасає полеміка [10].

Якості менеджера стали об'єктом дослідження вчених, коли на початку ХХ ст. вперше застосували до вивчення процесу управління науковий підхід. Перші дослідження ставили собі за мету виявлення властивостей або особистісних характеристик ефективних керівників. Які ж саме риси повинні бути в наявності у менеджера для того, щоб він став ефективним? Наведемо деякі відомі переліки якостей та рис ефективного менеджера. Так, Р. Стогділл визначив десять «головних менеджерських якостей» [95]: домінантність, впевненість в собі, емоційна стабільність, стресостійкість, креативність, прагнення до досягнень, підприємливість, відповідальність, надійність у виконанні завдань, незалежність і товарицькість [11].

У вітчизняній науковій літературі найчастіше виокремлюють такі обов'язкові для менеджера якості [9]: компетентність; висока відповідальність, особиста гідність; відчуття нового та вміння йти на розумний ризик, творчо розв'язувати проблеми, сміливість у прийнятті рішень; гнучкість, розуміння ситуації, гостре сприйняття нових потреб, відчуття часу, подій; висока працездатність, постійне прагнення бути кращим і робити все якнайдосконаліше; комунікабельність; увага до підлеглих.

Так, Д. Хелфріз, узагальнюючи виділені різними дослідниками 50 важливих для ефективного керівника якостей, виокремлює з них 10 найбільш значущих:

- 1) забезпечення керівництва шляхом встановлення чітких цілей і норм, повідомлення групових завдань, залучення персоналу до визначення завдань, ясного і ретельного пояснення делегованих завдань;
- 2) підтримка відкритого двобічного спілкування шляхом відкритості і щирості, чесності, прямота і діловитість, створення атмосфери відкритості і довіри у роботі з персоналом;
- 3) готовність навчати на практиці і підтримувати людей, допомагати і бути їм корисним, допускати тільки конструктивну критику, підтримувати просування кадрів вгору по службових сходах;
- 4) забезпечення об'єктивного визнання та схвалення хорошої роботи персоналу частіше, ніж критичних зауважень, призначення відповідної винагороди за якість виконаної роботи;
- 5) встановлення регуляторів поведінки, щоб доводити до кінця дії і рішення важливих проблем, надання персоналу зворотної інформації щодо виконаної роботи;

- б) вибір саме того персоналу, який потрібен у штаті організації;
- 7) розуміння фінансових наслідків управлінських рішень;
- 8) підтримка нововведень та інноваційних ідей;
- 9) за необхідності оголошення зрозумілих коротких директив;
- 10) постійний доказ високого рівня порядності [8].

У дослідженні М. Вудкока і Д. Френсіса також були названі якості, якими, на їхню думку, повинен володіти сучасний менеджер [1].

По-перше, це здатність управляти собою. Керівник, який бажає керувати іншими, спочатку повинен навчитися керувати собою. Він не повинен повністю присвятити себе тільки роботі, віддати їй всю свою творчу силу і позбутися багатьох радостей життя. Тому кожен менеджер повинен навчитися поводитися з самим собою як з унікальним і безцінним ресурсом, постійно підтримуючи свою продуктивність. Про це уміння свідчать: підтримка власного фізичного здоров'я (основний легко контрольований показник – стабільна вага); підтримання власного психічного здоров'я, для чого необхідно вивчати і знати свій внутрішній світ, визнавати і виражати свої почуття, не пригнічуючи власних емоцій, домагатися встановлення коректних відносин з оточуючими і одночасно терпляче переносити нелюбов до себе з боку підлеглих, спокійно сприймати невдачі, розглядаючи їх як щось неминуче і навіть корисне, що дозволяє вчитися, прагнути до створення таких умов, які б досить гостро стимулювали активність, але не пред'являли надмірних вимог, що веде до стресів; ефективно планувати і використовувати власний час для праці і відпочинку.

По-друге, це наявність розумних особистих цінностей. Якщо керівникові недостатньо зрозумілі його особисті цінності, у нього не буде твердих підстав для прийняття рішень, які, в зв'язку з цим, можуть сприйматися оточуючими як необґрунтовані. Важливий вплив на формування особистих цінностей має життєва позиція, яка також істотно впливає на поведінку. Життєві цінності і особиста життєва позиція виробляються на етапі становлення людини і в довгостроковій перспективі можуть виявитися непридатними і навіть руйнівними. Тому необхідно час від часу брати під сумнів, аналізувати і переглядати свої цінності. Новий досвід і самоосвіта впливають на людей, проте суттєві зрушення відбуваються лише тоді, коли колишні особисті цінності стають неадекватними ситуації, або призводять до небажаних результатів. Отже, менеджер повинен серйозно підходити до питання про свої цінності, змінювати їх з урахуванням накопичення даних. До основних життєвих цінностей відносяться власне життя і здоров'я, життя і здоров'я рідних і близьких, незалежність, багатство, можливість самовдосконалюватись і розвиватись, вільний час, безпека, достатній соціальний статус.

По-третє, це чіткі особисті цілі. Керівник повинен усвідомлювати власні довгострокові і короткострокові цілі, знати способи їх досягнення і прагнути до їх досягнення. При цьому важливо, щоб цілі були реально досяжні. Керівник, який має чіткі особисті цілі, крім усього іншого, здатний планувати розвиток своєї кар'єри, вивчати свої можливості просування по службі, йти на розрахований ризик, вміти ефективно використовувати час і розподіляти свої сили.

По-четверте, прагнення до особистого зростання. Один з найбільш важливих аспектів розвитку особистості полягає в тому, що жодна зі зроблених в цьому напрямку дій не може отримати повного завершення. Саморозвиток особистості – швидше нескінченний безперервний процес, ніж мета, яку необхідно досягти. Менеджер повинен сам відповідати за своє навчання, управляти своїм професійним розвитком, вміти оцінювати свій досвід. Стримуючими факторами в цьому випадку часто стають: вплив сім'ї, в рамках якої формується уявлення людини про власні можливості; власна інерція або капітуляція перед успіхом; розчарування, пов'язані з невдачами; неолік підтримки і ворожість оточуючих; неолік ресурсів.

По-п'яте, вміння вирішувати проблеми, які складаються з вміння використовувати інформацію, ефективно планувати власну діяльність, встановлювати чіткі критерії визначення успіху і невдач, застосовувати відомі наукові методики рішення проблем.

По-шосте, винахідливість та здатність до інновацій. Винахідництво у всі часи було двигуном прогресу і завжди було пов'язано з ризиком, тому не завжди завершувалось успішно. Окрема особистість може впоратися з творчою роботою над обмеженим завданням, але коли проблема стає ширше і складніше, то виникає необхідність створення творчих колективів. Заохочуючи творчість своїх співробітників, керівник повинен прагнути створити збалансовану групу, учасники якої матимуть всілякими здібностями і схильностями до винахідництва. Це дозволить домогтися видатних

результатів, так як члени групи найбільшою мірою будуть готові повністю присвятити себе виконанню саме тих рішень, які вони самі запропонували і прийняли.

По-сьоме, здатність впливати на оточуючих. Успіх керівника багато в чому залежить від його здатності створювати сприятливий соціально-психологічний клімат в колективі та від уміння переконувати підлеглих у тому, що їх особистий успіх залежить від досягнутих цілей, що стоять перед організацією. Щоб домогтися успіху, впливаючи на підлеглих, необхідно дотримуватись таких принципів: чітко і ясно формулювати завдання; бути відкритим, доступним для спілкування зі співробітниками; бути рішучим і відповідальним; ставитися до людей з повагою, висловлювати своє схвалення з приводу їх діяльності, надавати їм знаки уваги; проявляти до співробітників щирий інтерес; не проявляти дратівливості, запеклості і неприязні по відношенню до підлеглих; використовувати систему заохочень. На багатьох людей справляє враження владність, те, як людина себе тримає, а також якість, відома як харизма (виняткова обдарованість). Важливе значення мають зовнішній вигляд, постава, поведінка і володіння мистецтвом невербального спілкування, а також впевненість у собі.

По-восьме, знання сучасних управлінських теорій. Розуміння теорії і практики менеджменту необхідно всім керівникам. Особливо важливо це в ситуаціях, коли через неефективність організації менеджера доводиться створювати більш досконалі підходи до управління. При цьому кожна теорія має бути оцінена щодо її відповідності конкретній організації і конкретному часу. Хоча управління повинно залишатись відкритим до сучасних ідей, проте безсистемне експериментування загрожує загибеллю.

По-дев'яте, здатність керувати. Перш за все, менеджер повинен вміти справлятися з безліччю особистих впливів на нього і підходити до цього творчо. Незважаючи на труднощі, менеджер повинен: вміти здійснювати вибір навіть при відсутності чітких вказівок, як це робити; залучати і використовувати необхідні ресурси; розробляти механізми координації своїх зусиль; планувати і ініціювати зміни; розвивати здатність ефективної роботи протягом тривалого часу.

По-десяте, вміння навчати підлеглих. Зростаючі масштаби змін вимагають освоєння нових навичок і підходів в роботі з метою запобігання власного «старіння». В обов'язки керівника входить створення сприятливих умов для особистісного зростання персоналу, а також визначення можливостей кожного окремого працівника, пошук прийнятних засобів для їх розкриття та проведення постійних консультацій. Тому в певному сенсі кожен менеджер є за сумісництвом викладачем. Набуття досвіду в умінні висловлювати свою думку і вислуховувати думки підлеглих помітно підвищує цінність керівника як особистості, професійного працівника і колеги.

По-одинадцяте, здатність формувати і розвивати ефективні робочі групи. Менеджери, створюючи робочі групи-команди, переслідують наступні цілі: команда потенційно може добитись набагато більшого, ніж кожен з її членів окремо; колективне рішення проблеми зменшує стресові ситуації, що дозволяє виробляти більше ідей і збільшує інноваційні здібності; група здійснює на своїх членів конформістський тиск, що дозволяє уникнути непорозумінь в колективі і поліпшити взаєморозуміння між членами групи. Менеджеру необхідно дотримуватись наступних правил роботи з групою: ясно і чітко роз'яснювати цілі діяльності фірми; не допускати незрозумілих персоналу тактичних кроків; виділяти для себе основні інтереси підлеглих; висловлювати схвалення відкрито, а критику – наодинці. Менеджер, формуючи групу, прагне домогтися поєднання професійних та людських якостей, які дозволяють успішно впоратись з роботою, так як команда – це не просто сукупність індивідуальних здібностей, а збалансований колектив, члени якого можуть ефективно працювати [1].

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Завдяки проведеному теоретичному аналізу проблеми наявності взаємозв'язку між лідерськими якостями та ефективністю управлінської діяльності менеджерів, ми виявили наступне: ефективність управлінської діяльності менеджерів промислових підприємств дійсно залежить від наявності певних лідерських якостей. Але, крім впливу на ефективність управлінської діяльності цих якостей, необхідно враховувати: ситуативну складову; якісний склад персоналу, який підпорядковується менеджеру; стиль управління; зміст завдань, які вирішує менеджер та ступінь їх складності. Це далеко не всі складові ефективної управлінської діяльності. Перспективами подальшого дослідження є емпіричне підтвердження визначальної ролі лідерських якостей в управлінській діяльності менеджерів промислових підприємств.

Список використаних джерел

1. Вергилес Э.В. Теория лидерства / Э.В. Вергилес М.: Изд-во Моск. гос. ун-та экономики, статистики и информатики, 2001. – 42 с.
2. Виханский О.С. Менеджмент: учебник / О.С. Виханский, А. И. Наумов. – М.: Гардарики, 2001. – 528 с.
3. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект. Почему он может значить больше, чем IQ / Дэниел Гоулман; пер. с англ. А. П. Исаевой. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2013. – 560 с.
4. Грищенко І.М. Теоретико-методологічні засади лідерства / І.М. Грищенко // Наукові розвідки з державного та муніципального управління. – № 1. – 2015. – С. 111-122.
5. Колосков И.А. Современные подходы к теории лидерства / И.А. Колосков // Вестник РМАТ. – № 3. – 2015. – С. 51-57.
6. Крылова Т.А. Развитие теорий лидерства в экономической науке управления / Т.А. Крылова // Экономический журнал. – № 1(37). – 2015. – С. 53-70.
7. Логунова М.М. Соціально-психологічні аспекти управлінської діяльності / М.М. Логунова. – К.: Вид-во, 2006. – 256 с.
8. Лугова В.М. Напрями розвитку лідерської компетентності керівників українських підприємств / В.М.Лугова, О.А. Ермоленко // Проблеми економіки – 2012. – № 1. – С. 64-67.
9. Филонович С.Р. Теории лидерства в менеджменте: история и перспективы / С.Р. Филонович // Российский журнал менеджмента. – №– 2. – 2003. – С. 3-24.
10. Fiedler, F.E.(1995). Cognitive resources and leadership performance. Applied Psychology: An International Review, 44, 5-28.
11. Stogdill, R.M. (1974). Handbook of leadership: A survey of theory and research. New York: Free Press.

References transliterated

1. Vergiles E.H.V. Teoriya liderstva / E.H.V. Vergiles M.: Izd-vo Mosk. gos. un-ta ehkonomiki, statistiki i informatiki, 2001. – 42 s.
2. Vihanskij O.S. Menedzhment: uchebnik / O.S. Vihanskij, A. I. Naumov. – M.: Gardariki, 2001. – 528 s.
3. Goulman D. Ehmocional'nyj intellekt. Pochemu on mozhet znachit' bol'she, chem IQ / Dehniel Goulman; per. s angl. A. P. Isaevoy. – M.: Mann, Ivanov i Ferber, 2013. – 560 s.
4. Grishchenko I.M. Teoretiko-metodologichni zasadi liderstva / I.M. Grishchenko // Naukovi rozvidki z derzhavnogo ta municipal'nogo upravlinnya. – № 1. – 2015. – S. 111-122.
5. Koloskov I.A. Sovremennye podhody k teorii liderstva / I.A. Koloskov // Vestnik RMAT. – № 3. – 2015. – S. 51-57.
6. Krylova T.A. Razvitie teorij liderstva v ehkonomicheskoy nauke upravleniya / T.A. Krylova // Ehkonomicheskij zhurnal. – № 1 (37). – 2015. – S. 53-70.
7. Logunova M.M. Social'no-psihologichni aspekti upravlins'koї diyal'nosti / M.M. Logunova. – K.: Vid-vo, 2006. – 256 s.
8. Lugova V.M. Napryami rozvitku liders'koї kompetentnosti kerivnikov ukraїns'kih pidpriemstv / V.M. Lugova, O.A. Ermolenko // Problemi ekonomiki – 2012. – № 1. – S. 64-67.
9. Filonovich S.R. Teorii liderstva v menedzhmente: istoriya i perspektivy / S.R. Filonovich // Rossijskij zhurnal menedzhmenta. – № 2. – 2003. – S. 3-24.
10. Fiedler, F.E.(1995). Cognitive resources and leadership performance. Applied Psychology: An International Review, 44, 5-28.
11. Stogdill, R.M. (1974). Handbook of leadership: A survey of theory and research. New York: Free Press.

УДК 159.9.072.5

КОНТЕКСТУАЛЬНА ЗАЛЕЖНІСТЬ СПРИЙНЯТТЯ ЗОВНІШНІХ ОБ'ЄКТІВ ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ КОМУНІКАЦІЙ

М.Є. Пуляєвська

канд. психол. наук, ст. викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін

Міжрегіональна Академія управління персоналом

Всеукраїнський університет

aisa-41@inbox.ru

Пуляєвська М.Є. Контекстуальна залежність сприйняття зовнішніх об'єктів та ефективність комунікацій. У статті розглядаються питання невизначеності сприйняття індивідом зовнішніх об'єктів. Викладена аргументація на користь уявлення про те, що ідентифікація об'єктів, тобто привласнення їм певних значень реципієнтом інформації, залежить від контексту ситуації, в якій знаходиться реципієнт. Дано визначення контексту сприйняття як комплексу факторів, який включає зміст і умови життєдіяльності індивіда та пов'язаний з ними «вектор зацікавленості», тобто сукупність емоційних та оціночних ставлень до зовнішніх об'єктів. З цього розуміння контексту слідує, що для забезпечення можливості ефективної комунікації реципієнт комунікативного повідомлення повинен бути здібним усвідомити контекст сприйняття автора повідомлення та взагалі мати певну зацікавленість в будь-якій його інтерпретації. Відповідно, в цілях розробки ефективних комунікаційних стратегій потрібно дослідження контекстів сприйняття об'єктів індивідами та групами, що входять до складу цільових аудиторій. Перспективним підходом до аналізу контекстів сприйняття виглядає використання теорії планованої поведінки.

Ключові слова: контекст сприйняття, сприйняття об'єктів, психосемантика, простір значень, комунікації, теорія планованої поведінки.

Puliaievska, M.E. The context-dependent nature of the perception of external objects and the effectiveness of communications. This paper deals with the problems of indeterminacy of the individuals' perception of external objects. The case for the contextual dependence of object identification by the recipient has been laid out. The relevant assignment of meanings to the objects depends on the recipient's situational context. The definition of the perceptual context has been formulated. It has been understood as a complex of factors including the individual's activities and living conditions as well as the related "vector of perceived interest," i.e. the summation of emotional and evaluative attitudes towards external objects. This understanding of the context implies the necessity for the recipient of a communicative message to be able to capture the author's perceptive context and have some perceived interest in an interpretation of that context. Consequently, for the purposes of the development of effective communication strategies, it is necessary to research the contexts of perception by individual and groups being part of target audiences. The use of the planned behavior theory appears to be a promising approach to the analysis of perceptive contexts.

Keywords: perceptual context, object perception, psycho-semantics, space of meanings, communications, planned behavior theory.

Постановка проблеми. В сучасних умовах переходу до постіндустріального інформаційного суспільства постійно зростає значення та актуальність кола проблем, пов'язаних з забезпеченням ефективності комунікацій між особами, групами, організаціями тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оцінка ефективності комунікаційної дії потребує використання спеціальних методів опису та вимірювання змісту свідомості (а в окремих випадках, вірогідно, і підсвідомості) суб'єктів комунікаційних процесів. На думку В. Ф. Петренка, це є функцією спеціальної області психології – психосемантики, яка досліджує зміст і функціонування особистої та суспільної свідомості [2, с.58].

Психосемантичний підхід полягає в аналізі семантичного простору особистості, тобто наборів значень, які індивід привласнює об'єктам або явищам. Відповідно, оцінка ефективності комунікації може здійснюватися шляхом зіставлення станів семантичного простору учасників перед та після комунікаційного акту [2, с.330].

Однак, як вказує Б. Філіпс, використання на практиці психосемантичних методів стикається з низкою проблем системного характеру, які виникають в зв'язку з нездатністю подолати певні протиріччя та невизначеності, які існують в рамках психосемантичної теорії [9, с.v]. Вказані проблеми значною мірою пов'язані з труднощами інтерпретації співвідношення ментального контенту людини та зовнішніх об'єктів або процесів, які ця людина спостерігає та сприймає.

Згідно з думкою Б. Філіпса, дослідники процесів мислення суттєво недооцінюють (а) ступень, в якій контент ментального стану може бути невизначеним, та (б) здатність цього контенту виконувати пояснювальну роль, незважаючи на його невизначеність [9, с.vi].

Невизначеність сприйняття особою зовнішніх об'єктів Б. Філіпс розглядає на прикладі зорової перцепції шляхом аналізу питання «Якого роду об'єкти ми бачимо?» Серед дослідників поширені два припущення стосовно бачення оточуючих об'єктів: 1) стан бачення об'єктів є незалежним від інтересів суб'єкта та визначається певними відношеннями між зовнішнім середовищем та свідомістю суб'єкта; 2) стан бачення має певні детерміновані зв'язки з зовнішніми об'єктами.

Аргументація Б. Філіпса, яка буде докладніше розібрана нижче, полягає в тому, що обидва припущення є хибними, тобто: 1) бачення об'єктів є залежним від інтересів суб'єкта; 2) в загальному випадку неможливо точно визначити об'єкт, який бачить суб'єкт, та неможливо стверджувати, що сам контент стану бачення відповідає якимось конкретним зовнішнім об'єктам або їх властивостям [9, с.3-4].

Згадану аргументацію, яка стосується бачення, можливо поширити на будь-які способи сприйняття оточуючої реальності (див. зокрема, [4]). Якщо прийняти цю точку зору, що, як буде показано нижче, виглядає цілком логічним, треба признати, що контент стану сприйняття, тобто набір значень, привласнених його елементам, залежить від ситуативного контексту, який інтерпретується суб'єктом відповідно до власних інтересів та ставлень. Контекстуальна залежність сприйняття та осмислення досліджується зокрема в роботах [4; 5; 7; 8]. Дана теза має також наступний важливий наслідок: в загальному випадку не є гарантованою адекватна комунікація значень контенту стану сприйняття іншому суб'єкту. Як відзначив М.В. Меєвдеєв, традиційні теорії комунікації містять приховану хибність, оскільки вони трактують значення як те, що може бути передано від джерела реципієнту) [1, с.2].

Слід відзначити, що в українській літературі з питань психосемантики практично немає інформації про досліді стосовно контекстуальної залежності сприйняття та ідентифікації зовнішніх

об'єктів.

Метою дослідження є пошук концептуальних підходів до підвищення ефективності комунікацій в сучасному суспільстві. Дана робота присвячена аналізу логічних підстав для висновку про контекстну залежність сприйняття зовнішньої реальності, а також поясненню сутності впливу контексту на особистий простір значень.

Виклад основних матеріалів дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. В роботі [9] Б. Філіпс наводить детальну аргументацію щодо відсутності детермінованості сприйняття об'єктів. В теорії бачення існує широко відома проблема сприйняття трьохмірних об'єктів у випадках, коли спостерігач має спроможність бачити лише окремі, звернені до нього поверхні цих об'єктів. Чи можливо в загальному випадку визначити, що саме бачить спостерігач: лише окремі видимі поверхні або об'єкт в цілому? Інтуїтивно більш вірогідним виглядає останній варіант, оскільки зазвичай ми досить чітко розрізняємо випадки, коли ми розпізнаємо те чи інші об'єкти і коли не можемо визначити, до яких об'єктів відносяться поверхні, що спостерігаються. Однак не існує способів строгого доведення того, що визначеність об'єктів на рівні думок відповідає визначеності на рівні сприйняття. З точки зору Б. Філіпса цілком імовірно, що стани сприйняття можуть мати множину різних, але однаково припустимих інтерпретацій [9, с.4]. Серед цих інтерпретацій одна може з'явитися найбільш значущою та, відповідно, бути усвідомлюватися як «образ об'єкту», причому значущість визначається інтересами спостерігача в контексті конкретної ситуації, яка підлягає інтерпретації [9, с. 4].

Для ілюстрації даної тези можливо розглянути два контексти, в яких, стосовно однієї і тієї ж ситуації, будуть сприйматися як вірні протилежні висловлення «я бачу об'єкт» і «я не бачу об'єкт». Уявимо ситуацію, при якій знайома спостерігачеві людина А сховалася за деяким предметом, але спостерігач бачить її ніс. Якщо, ми запитаємо спостерігача, чи він бачить А, вірна відповідь буде: «Так». В той же час, якщо, поставити спостерігачеві запитання, чи він згідний з тим, що А останнім часом погладшав, він може відповісти, що він не може відповісти, оскільки не бачить А, а бачить лише його ніс (тобто видиму поверхню тіла А). Таким чином, визначеність візуального сприйняття або не сприйняття об'єкту (як і сприйняття зв'язку між об'єктом та його частиною, як і набір ознак, необхідних для сприйняття об'єкту як такого) залежить від зацікавленості спостерігача в поясненні тих чи інших аспектів ситуації, тобто від контексту, в який спостерігач є включеним [9, с.4]. Ще більш очевидна контекстуальна залежність сприйняття властивостей об'єктів. Якщо ми говоримо, що той чи інший хлопець високий, істинність цього висловлення для співрозмовника буде відрізнятися в залежності від контексту сприйняття останнього (наприклад, маючи на увазі «високий відносно росту тих чи інших осіб» або «високий для члена баскетбольної команди», відповідь може бути протилежною) [9, с.51]. Аналогічний приклад наводить Дж. Готорн стосовно висловлення спостерігача «це поле рівне» про футбольне поле [5, с.163]. В згаданій роботі Дж. Готорна розглядається можливе заперечення вказаного висловлення з точки зору його невідповідності уявленню про «ідеально рівне поле». Слід відмітити, що таке заперечення може свідчити про абсолютну незацікавленість учасника розмови в розумінні самого контексту висловлення, тобто про випадок «розриву комунікації» (в зв'язку з відсутністю спільних інтересів суб'єктів).

Фактично про таку ж контекстуальну залежність можливо стверджувати стосовно сприйняття будь-якої інформації, яку суб'єкт отримує в ході комунікацій, що визначають процес пізнання індивідом миру. Ця інформація взаємодіє з індивідуальним досвідом та попередніми знаннями особи, які є частиною контексту комунікацій, в які вона залучена. При цьому, як відзначає В.Ф. Петренко: «Суб'єкт не бере знання з деяких статичних сховищ, де вони складовані в незмінному вигляді. Досвід, минуле знання існують в контексті сучасності, мотивів, цілей, завдань, що стоять перед суб'єктом... Залежно від емоційних станів суб'єкта, його мотивів, особистісних установок і т. д. зовсім по-різному актуалізується система асоціативних зв'язків між окремими значеннями, які організують індивідуальний тезаурус» [2, с.79]. З вищезгаданою думкою Б. Філіпса збігається висновок Петренка про те, що психосемантика заснована на уявленні про плюралізм «картин світу», які залежать від пристрасного ставлення спостерігача [2, с.196].

Таким чином, оскільки комунікація передбачає передачу інформації про об'єкти в вигляді значень, а сприйняття об'єктів та індивідуальний простір значень реципієнта залежать від контексту бачення останнього, сформованого його інтересами, осмислена комунікація взагалі можлива

виключно в рамках існування спільного контексту та спільних інтересів джерела та реципієнта. Відповідно, автор комунікаційного повідомлення є повинним завжди усвідомлювати та враховувати вплив контекстів сприйняття інформації потенційними реципієнтами і, в першу чергу, коло їх інтересів в сфері, до якої відноситься інформація, що передається. Це стосується будь-яких видів повідомлень – комерційних, політичних, соціальних або суто інформаційних.

Слід відзначити, що вказаний аспект комунікацій досі не привертає належної уваги вітчизняних дослідників та практиків. Складається враження, що в багатьох випадках комунікації фактично ґрунтуються на уявленні про можливість загального розуміння тих чи інших фактів, подій, явищ та висновків їх аналізу авторами повідомлень, тобто на ігноруванні результатів сучасних досліджень в сфері прикладної психосемантики. В основі побудови комунікативних процесів залишаються уявлення про суб'єктно-об'єктну сутність комунікації, пов'язану з передачею попередньо встановлених («об'єктивних») значень [1, с.1]. В той же час психосемантичний підхід передбачає не опис «об'єктивної дійсності», а опосередкування діяльності, процесу побудови людського буття [1, с.194]. Відповідно, всі учасники комунікативного процесу виступають в якості його суб'єктів. При цьому зв'язок контексту сприйняття значень та людської діяльності Медведєв формулює наступним чином: «Комунікація передбачає необхідність прийняття перспективи учасника практичних дій, що відіграє важливу роль в побудові значення» [1, с.5].

Поділяючи в цілому цю точку зору, представляється доцільним розширити інтерпретацію поняття «діяльність» з включенням в нього всіх аспектів життєдіяльності людини, враховуючи, поряд з суто практичною діяльністю (яка, безумовно, є основою контексту сприйняття) також ментальні процеси - рефлексію, споглядання тощо.

Щодо впливу інтересів індивідів на формування значень, треба уточнити, що в загальному розумінні інтерес є фактично об'єктивним по відношенню до людини фактором, який теж має контекстуально-залежне відображення в її свідомості (просторі значень), причому знов пов'язане з її «інтересами» (тобто маємо «погану нескінченість» інтерпретацій). Тому, логічніше говорити про «зацікавленість» (тобто суб'єктивне сприйняття власних інтересів) реципієнтів комунікації, яка відображається їх емоційними та оціночними ставленнями до об'єктів, що сприймаються через різноманітні інформаційні канали.

Таким чином, контекст сприйняття зовнішніх по відношенню до індивіда об'єктів (речей, живих істот, в т.ч. інших осіб, процесів та явищ) в найбільш загальному виді можливо визначити як комплекс факторів, який включає зміст і умови життєдіяльності індивіда та пов'язаний з ними «вектор зацікавленості» (сукупність емоційних та оціночних ставлень до зовнішніх об'єктів). Для забезпечення можливості ефективної комунікації реципієнт комунікативного повідомлення повинен бути здібним усвідомити контекст сприйняття автора повідомлення та взагалі мати певну зацікавленість в будь-якої його інтерпретації.

Як представляється, однієї з головних причин поширеності традиційного розуміння комунікаційного процесу як передачі наборів об'єктивних значень, є імпліцитне уявлення про відносну спільність контекстів буття в рамках суспільства в цілому або, як мінімум, в межах великих соціальних груп. Це уявлення було підсилено в другій половині ХХ ст. процесами глобалізації та підвищенням ролі ЗМІ, особливо телебачення, що призвело до певної уніфікації контекстів сприйняття інформації та навіть до часткового «переформування» культурного простору та побутових уподобань в окремих країнах, виникненню зацікавленості широких мас людей в зміні способу життя відповідно до висвітлених в ЗМІ моделей. В таких умовах мала місце відносно висока передбачуваність впливу комунікаційних повідомлень на свідомість цільових аудиторій.

Останнім часом ситуація певною мірою змінилась. В умовах постіндустріальної економіки та швидкого розвитку альтернативних каналів спілкування та отримання інформації за допомогою мережі Інтернет набув значної динаміки процес фрагментації суспільства та системи знань (див., наприклад [10]). Відповідно, різні групи осіб можуть мати суттєво відмінні одна від однієї контексти сприйняття інформації.

Це призвело к значному ускладненню оцінки дієвості комунікаційних політик в різних областях. Зокрема, в політичній сфері в ряді випадків результати виборів та референдумів виявились протилежними тим, які передбачували провідні ЗМІ на основі оцінки дієвих в минулому способів інформаційного супроводження відповідних політичних кампаній (наприклад, обрання Дональда

Трампа Президентом США та вихід Великобританії з Євросоюзу). Також в сфері аналізу споживчих уподобань та соціальної поведінки виявилось, що традиційні моделі, які ґрунтуються на використанні універсальних чинників вибору тих чи інших товарів або моделей поведінки, в сучасних умовах не мають достатньої прогностичної спроможності. Те ж стосується методів сегментації цільових аудиторій на базі суто демографічних або соціально-економічних чинників. В зв'язку з цим, зростає роль психологічних чинників, зокрема ставлення до різних аспектів відповідних пропозицій.

Прикладом успішного використання психологічних чинників аналізу з метою визначення рекомендацій з питань соціальної та інформаційної політики на муніципальному рівні є дослідження чинників впливу на рішення мешканців Мадриду (Іспанія) використовувати велосипед як засіб пересування на роботу, виконане Б. Муньос та ін. [6]. Теоретичною основою дослідження була теорія планованої поведінки І. Айзена [3]. Згідно з теорією планованої поведінки індивідуальні наміри, які передують поведінці, як і саме поведінка, формуються під впливом ставлень щодо останньої, «суб'єктивних норм» (сприйняття впливу соціуму на поведінкові рішення), «описових (дескриптивних) норм» (сприйняття дій інших осіб) та сприйняття «поведінкового контролю» (оцінки власних здібностей в контексті даної поведінки) [6, с.1-2]. Метою дослідників було визначення впливу психологічних чинників на прийняття рішення про пересування на роботу на велосипеді. Значення незалежних змінних визначалися шляхом опитування громадян. В результаті була отримана інформація про статистично значимі відмінності в ставленнях респондентів, які належали до різних сегментів вибірки (сегментація здійснювалась по відношенню до використання велосипедів та інших транспортних засобів. Були також визначені основні психологічні бар'єри, які заважають різним групам людей користуватися велосипедами як засобом пересування на роботу. Результати дослідження були використані для розробки рекомендацій органам муніципальної влади щодо можливих заходів, які б сприяли розвитку велосипедного транспорту в Мадриді [6, с.7-8].

Дослідження Б. Муньос та ін. продемонструвало, зокрема, наявність суттєвого зв'язку контексту (тобто способу життя та особистих уподобань і ставлень, дані про які були структуровані згідно з теорією планованої поведінки), з одного боку, та, з другого боку, позитивного або негативного сприйняття велосипеда як транспортного засобу, яке, в свою чергу, визначає рішення щодо вибору способу пересування на роботу. Дослідження показало, проміж іншим, спроможність успішно застосовувати контекстуально-психологічні критерії сегментації цільових аудиторій.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Сучасні тенденції розвитку постіндустріального суспільства свідчать про суттєві зміни в характері комунікаційних процесів. З поширенням різноманітних форм спілкування за допомогою сучасних інформаційних технологій, зокрема Інтернету, має місце явища, що можуть вказувати на певну ступень руйнування, «розриву» єдиного інформаційного поля всередині традиційних мовно-культурних спільнот. Відповідно, спостерігається процес певної фрагментації суспільства. Цей процес негативно впливає на дієвість комунікацій між індивідами та між групами осіб. В даних умовах стає очевидним, що традиційне трактування комунікації як процесу передачі будь-яких «об'єктивних значень» від джерела до реципієнта, який при цьому виступає в якості пасивного об'єкта комунікаційного впливу, не відображає в повній мірі закономірності інформаційної взаємодії. В ході цієї взаємодії реципієнт є рівноправним суб'єктом процесу, оскільки, як доведено дослідженнями в сфері експериментальної психосемантики, його сприйняття отриманої інформації здійснюється в рамках індивідуального простору значень. Відповідно, передача тих чи інших значень при отриманні інформаційних повідомлень не гарантована, оскільки сприйняття будь-яких зовнішніх по відношенню до індивіду об'єктів є контекстуально залежним. На основі аналізу аргументації прихильників теорії контекстуальної залежності сприйняття було дано визначення контексту сприйняття в термінах умов життєдіяльності та зацікавленості спостерігача (реципієнта інформації), яка відображається оцінками та емоційними ставленнями до об'єктів оточуючого середовища.

Відповідно, вивчення впливу цих ставлень на сприйняття інформації цільовими аудиторіями та контексту сприйняття взагалі представляє собою перспективний напрям подальших досліджень. В якості приклада успішного досвіду в цієї сфері можливо навести використання теорії планованої поведінки для структурування психологічних чинників сприйняття певних аспектів суспільної поведінки.

Список використаних джерел

1. Медведев Н.В. Природа человеческой коммуникации / Н.В. Медведев. – Вестник ТГУ, №12 (140). – 2014. – С.1-5

2. Петренко В.Ф. Многомерное сознание: психосемантическая парадигма / В.Ф. Петренко. – М.: Новый хронограф, 2009. – 440 с.
3. Ajzen, I. & Fishbein, M. (2005). The influence of attitudes on behavior. In D. Albarracin, B. T. Johnson, and M. P. Zanna (eds.). Handbook of attitudes. Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, N.J., 173–221.
4. DeRose, K. (2009). The Case for Contextualism: Knowledge, Skepticism, and Context, Vol. 1, Oxford: Oxford University Press.
5. Hawthorne, J. (2004). Knowledge and Lotteries, Oxford: Oxford University Press.
6. Muñoz, B., Monzon, A. & Lois, D. (2013). Cycling Habits and Other Psychological Variables Affecting Commuting by Bicycle in Madrid, Spain. Transportation Research Record Journal of the Transportation Research Board, 2382(1):1-9, December 2013.
7. Nanay, B. (2015). The representationalism versus relationism debate: explanatory contextualism about perception. European Journal of Philosophy, 23(2): 32–36.
8. Neta, R. (2007). Contextualism and a puzzle about seeing. Philosophical Studies, 134(1): 53–63.
9. Phillips, Ben S. (2016). Seeing and Perceptual Content. CUNY Academic Works. Retrieved from http://academicworks.cuny.edu/gc_etds/1405
10. Weber, K. (2013). Access to information and fragmentation of knowledge and society, DOI: 10.2139/ssrn.2234477. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/256052865_Access_to_Information_and_Fragmentation_of_Knowledge_and_Society

References translated and transliterated

1. Medvedev N.V. (2014) Priroda chelovecheskoj kommunikacii [The nature of human communication]. Vestnik TGU – Bulletin of TSU, 12 (140), 1- 5.
2. Petrenko V.F. (2009) Mnogomernoe soznanie: psihosemanticheskaja paradihma [Multidimensional consciousness: a psychosemantic paradigm]. V.F. Petrenko. – Moskva: Novyj hronograf.
3. Ajzen, I. & Fishbein, M. (2005). The influence of attitudes on behavior. In D. Albarracin, B. T. Johnson, and M. P. Zanna (eds.). Handbook of attitudes. Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, N.J., 173–221.
4. DeRose, K. (2009). The Case for Contextualism: Knowledge, Skepticism, and Context, Vol. 1, Oxford: Oxford University Press.
5. Hawthorne, J. (2004). Knowledge and Lotteries, Oxford: Oxford University Press.
6. Muñoz, B., Monzon, A. & Lois, D. (2013). Cycling Habits and Other Psychological Variables Affecting Commuting by Bicycle in Madrid, Spain. Transportation Research Record Journal of the Transportation Research Board, 2382(1):1-9, December 2013.
7. Nanay, B. (2015). The representationalism versus relationism debate: explanatory contextualism about perception. European Journal of Philosophy, 23(2): 32–36.
8. Neta, R. (2007). Contextualism and a puzzle about seeing. Philosophical Studies, 134(1): 53–63.
9. Phillips, Ben S. (2016). Seeing and Perceptual Content. CUNY Academic Works. Retrieved from http://academicworks.cuny.edu/gc_etds/1405
10. Weber, K. (2013). Access to information and fragmentation of knowledge and society, DOI: 10.2139/ssrn.2234477. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/256052865_Access_to_Information_and_Fragmentation_of_Knowledge_and_Society

ЧАС КУЛЬТУРИ І ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧАС ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ОГЛЯД ЗВ'ЯЗКІВ МІЖ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЄЮ ЧАСУ В КОНКРЕТНІЙ КУЛЬТУРІ ТА ІНДИВІДУАЛЬНОЮ ЧАСОВОЮ ПЕРСПЕКТИВОЮ

О.М. Сенік

кандидат психологічних наук,
асистент кафедри психології філософського факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка
oksana.senyk@lnu.edu.ua

В.В. Абрамов

кандидат психологічних наук,
асистент кафедри загальної психології факультету психології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
abramov.vladimir@gmail.com

Сенік О.М., Абрамов В.В. Час культури і психологічний час особистості: теоретичний огляд зв'язків між концептуалізацією часу в конкретній культурі та індивідуальною часовою перспективою. У статті здійснено теоретичний аналіз зв'язків між концептуалізацією часу в конкретній культурі та індивідуальною часовою перспективою її носіїв з урахуванням історії розвитку філософської думки, що лежить в основі цієї культури, а також психолінгвістичного аналізу мовних конструктів, що використовуються для позначення концептів часу. Показано, що для західної культури притаманною є лінійна модель часу, що відображає сприйняття теперішнього як статичної або скалярної точки, яка не вказує на жоден напрямок і рухається разом з індивідом вздовж часової осі – з минулого у майбутнє. Така часова модель зумовлює майбутню орієнтованість всієї західної культури, а відтак – орієнтованість на майбутнє її носіїв. Натомість концепція часу у східній культурі зумовлює її орієнтованість на теперішнє, яке у термінах когнітивної лінгвістики відображається у такій часопросторовій метафорі, що відповідає бінаправленому вектору, спрямованому одночасно на минуле і майбутнє, і змістовно відповідає поняттю холистичного теперішнього. Така часова модель зумовлює орієнтацію на теперішнє її носіїв, що втілюється у орієнтації також на сам процес діяльності, який розгортається у теперішньому, а не лише на її результат.

Ключові слова: час, культура, когнітивна лінгвістика, часова перспектива особистості.

Senyk, O.M., Abramov, V.V. Time of culture and psychological time of personality: a theoretical review on the relationships between conceptualization of time within a certain culture and individual time perspective. The article presents a theoretical review on the relationships between conceptualization of time within a certain culture and individual time perspective, taking into account the history of philosophical thought underlying this culture, as well as the psycholinguistic analysis of language constructs used to define the concepts of time. It has been shown, that for the Western culture the linear model of time is inherent, within which the present is perceived as a static or scalar point that does not point out to any direction and moves along with an individual along the time axis – from the past to the future. Such time model leads to the future orientation of the entire Western culture, and consequently – to the future time orientation of its representatives which reflects in readiness of an individual to perform activity aiming in achieving more or less distant future goals. On the contrary, the concept of time in the Eastern culture predetermines its overall orientation towards present, which in terms of cognitive linguistics is embodied in such time-space metaphor that corresponds to a bi-directional vector which is directed to the past and the future at the same time, thus corresponding to the concept of a holistic present – a time orientation which reflects such state of consciousness in which past, present and future are not separated one from another, but interrelated. Such time model leads to the pronounced present time orientation of its representatives, resulting in an orientation also towards the very process of a present activity, and not just its aims.

Keywords: time, culture, cognitive linguistics, time perspective of personality.

Постановка проблеми. Кожній культурі притаманна властива лише її концептуалізація часу, відповідно до якої прояв одних часових орієнтацій і настановлень буде підкріплюватися, а інших – ні. Наприклад, орієнтація на майбутнє, яка є обов'язковою умовою успішності і традиційно вважається передумовою психологічного благополуччя у західній культурі, може бути ознакою наївності і відсутності реалізму для інших культур: С. Бочнер з колегами виявили, що діти австралійських аборигенів, які надають перевагу невеликій, але миттєвій винагороді, мають значно вищі показники IQ у порівнянні зі своїми однолітками в кожній віковій групі. У цій культурі розумні діти навчаються не довіряти ненадійному майбутньому, а робота, направлена на досягнення віддаленої цілі, буде ознакою дезадаптивності [2, с.379-380]. Таким чином, часова перспектива особистості завжди буде культурно обумовленою, на що особливу увагу звертав ще автор поняття часової перспективи Л. Франк [9]. Відтак, для глибшого і більш цілісного розуміння процесу формування індивідуальної

часової перспективи, що лежить в основі процесу прийняття рішень і здійснення поведінки [1; 3], необхідно враховувати концепт часу конкретної культури, у якій проходить процес соціалізації особистості. Це зумовлює актуальність вивчення окреслених зв'язків – часу культури та індивідуального часу особистості, – якому присвячена стаття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На важливій ролі часу культури у процесі формування життєвого шляху особистості із включеною у нього часовою перспективою наголошує у своїх працях Т. Титаренко. Авторка, досліджуючи питання формування життєвого шляху особистості в залежності від соціально-історичного контексту, звертає увагу на те, що власна історія кожного індивіда завжди включає в себе також історію людства з усіма її традиціями, звичаями, обрядами та ритуалами. Тому відокремити власне життя від життя держави, народу, генерації є неможливо, як і неможливо позбавити себе впливу часу культури – часу дуже тривалого, який охоплює великий спектр соціально-історичних ритмів [4].

Е. Хол, один із найбільш відомих дослідників концепту часу у різних культурах, окреслює час як фундаментальну систему культурного, суспільного і особистого життя. Згідно з автором, нічого не відбувається поза якоюсь часовою рамкою, а отже, спосіб, у який структурується час тієї чи іншої культури, впливає на те, як люди визначають ідеї та концепції, як ці ідеї організуються, згідно з якими засадами, що визначається як важливе. Відтак, час постає основним організатором будь-якої активності, способом визначення пріоритетів і категоризації досвіду, механізмом зворотнього зв'язку, міркою, відповідно до якої ми оцінюємо компетенції, зусилля і досягнення, що ми відчуваємо стосовно себе і чи даємо або ж не даємо собі з цим раду [11].

Згідно з Е. Холлом, кожна культура репрезентує свою концепцію часу у характерній для неї календарній системі, яка впливає на інтерпретацію і сприйняття кожного конкретного дня її носіями. Наприклад, календарна система індіанців Кіче, нащадків Майя, складається зі світського календаря, до якого входять вісімнадцять двадцятиденних місяців плюс п'ять додаткових днів, та релігійного календаря, в якому є 260 днів, немає місяців, і згідно з яким кожен день має свої особливі характеристики. Ці два календарі – світський та релігійний – зображуються з'єднаними разом у вигляді кола, повний цикл якого повторюється кожні п'ятдесят два роки. Відповідно, властивості кожного конкретного дня релігійного календаря залежать від його нумераційного товариства (його збігу із конкретним днем світського календаря), внаслідок чого «добрий» день в одному контексті може виявитися «поганим» у іншому контексті.

На протигагу системі Майя, календарній системі західноєвропейської культури притаманне мале розрізнення днів, за винятком неділі чи таких свят, як Великдень, Різдво, Новий Рік, День Подяки тощо. Дні тижня типового представника західноєвропейської культури не залежать від місяця, пори року чи конкретного календарного року. Час зображається лінійно і приймається за очевидне правило, що все має свій початок і кінець: ми прощаємося зі старим роком і зустрічаємо новий, тиждень має свій перший і останній день, людські стосунки, посади і кар'єра, здобування наукового ступеня – будь-яка подія має свій початок і завершення [11].

Обидва способи представлення часу – циклічний і лінійний – відображають ментальне середовище, в якому ми проводимо ціле своє життя: існуючі календарні системи впливають на впорядкування власного життя на певний лад і його оцінку, а також на оцінку інших людей і їхнього способу життя [11].

Однак, незважаючи на очевидні відмінності у способах представлення часу у різних культурах, багато науковців-представників західноєвропейської культури, на думку Е. Хола, подібно до докоперніканських філософів, вважають західні науково-філософські моделі найкращими і універсальними, а відтак такими, які можна застосовувати до всіх культур [11]. Проте, нерозуміння або ж небажання враховувати спосіб концептуалізації часу у конкретній культурі постає тією перешкодою, що унеможливує цілісне розуміння представників цієї культури, а відтак – їхнього способу життя, моделей прийняття рішень і здійснення поведінки, що лежать в основі формування індивідуальної часової перспективи та водночас є її похідними [1; 3].

Таким чином, будучи залежною від концепту часу конкретної культури, часова перспектива її носіїв залежатиме від характеристик цієї культури, серед яких важливе місце займає історія розвитку філософської традиції та історія розвитку мови як способу розуміння і структурування світу. Розуміння окресленого зв'язку з урахуванням характеристик конкретної культури допоможе більш повно

зрозуміти природу часової перспективи носіїв цієї культури, а відтак – їхнього способу поведінки і прийняття рішень.

Це зумовило постановку **мети статті** – проаналізувати зв'язки концепту часу конкретної культури та часової перспективи її носіїв з урахуванням історії розвитку філософської думки, що лежить в основі цієї культури, та психолінгвістичного аналізу мовних конструктів, що використовуються для позначення концептів часу.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів.

Модель часу є первинною системою, на основі якої представник тієї чи іншої культури вибудовує власний образ світу. Тому, якщо часові системи двох культур є різними, все інше також буде різнитися. Будуть відрізнятися способи контакту, комунікації і мислення у представників різних культур. Е. Холл, порівнюючи культури Заходу і Сходу, визначає мислення східної культури як природне і несвідоме, на противагу свідомому та аналітичному західному мисленню, яке бере свій початок від грецьких філософів V ст. до н.е. і досягає кульмінації у філософії Заходу і теперішній західній науці. За допомогою слів і математики західне мислення стає лівопівкульним і низькоконтекстним (згідно з Е. Холлом, в низькоконтекстній комунікації основна роль відводиться власне тексту, словам, і залишається дуже мало місця для уяви). Відповідно, мислення набуває прямої і лінійності, завдяки чому час теж уявляється лінійно і збігається, згідно з М. Фріманом, з історичним часом [10]. Історичний час, у свою чергу, постає як незворотній, як еволюційна лінія з певними часовими точками на ній, розташованими між початком і кінцем. У межах цієї лінійної траєкторії час ділиться на минуле, теперішнє і майбутнє. Такий погляд на час втілений у Ньютонівський підхід, згідно з яким час є «об'єктивним, лінійним, неперервним і гомогенним» [12, с.318]. Лінійний час породжує таке відчуття реальності, в якому час постає скінченим ресурсом. Він відповідає уявленню пустої ємності чи резервуару, який потребує наповнення різними подіями і досягненнями. Тому західна часова система постійно нагадує про те, що лише сам індивід може наповнити свої часові резервуари. Рахується кожна хвиля, кожна часова ємність поділена на години, хвилини і секунди, при чому сам час сприймається як нейтральний і єдиною його характеристикою є невблаганність, або незворотність – він не чекає на жодну людину, час «тече». Відповідно, люди і їхнє життя оцінюються з точки зору продуктивності, в залежності від того, наскільки заповнені їхні часові ємності: якщо значно наповнені, це сприймається як великий плюс і тоді можна почути, що ми живемо «повним і продуктивним життям». Наслідок таких стандартів оцінювання – одні люди вважаються дуже продуктивними, в той час як інші залишаються позаду, внаслідок ефекту соціального порівняння фрустровані тим, скільки іншим вдалося зробити [11]. Це відображає притаманну західній культурі виражену орієнтацію на майбутнє і бути адаптованим у цій культурі означає мати розвинену перспективу майбутнього.

На противагу лінійному часу західної культури, східні уявлення про час більше співзвучні із поняттям циклічного, або колового часу, крізь призму якого все нове має рівно стільки значення, наскільки повторює старе [8]. В основі таких уявлень про час лежить буддистська філософія, яка стає для східної культури джерелом іншого роду логіки – логіки контексту, не обмежених словниковою парадигмою. Наслідок такого роду логіки – відшукання змісту у кожному слові і, відповідно, у кожній діяльності – стрільбі з луку, вирощуванні квітів, спілкуванні із близькими – такий час у східній культурі не вважається «пустим» і тому не потребує наповнення. Яскравим прикладом відмінності між часовими уявленнями сходу і заходу може слугувати відношення до паузи, яка у японському мистецтві слугує для передачі найглибших почуттів. Тоді як у представників західної культури пауза часто є джерелом незручності, про такий час навіть говорять «мертва тиша» – це час, в якому нічого не відбувається, який «потребує» наповнення [11].

Час у східній культурі представляється у вигляді колеса життя, яке постійно крутиться і у якому народження і смерть, так само як і будь-які інші події, відносяться до відчуття «Я» або відчуття себе, яке з'являється, змінюється і заново виникає в результаті кожного нового досвіду [6]. Буддистські уявлення про «Я» як про постійно змінні патерни усвідомленого сприйняття думок, почуттів і емоцій передбачають, що народження і смерть не є початковим і кінцевим станами буття, а лише моментами у більш широкому процесі переміщення «Я» у колесі життя, у якому мінливість є єдиною постійною ознакою. Такий досвід сприйняття «Я» нерозривно пов'язаний із розумінням часу, що на відміну від західного буття-у-часі, сприйняття «Я» як такого, що переміщується у координатах часу,

приводить до бачення буття-є-час, розуміння «Я» як часу, який постійно становиться на основі минулого досвіду і водночас стає фундаментом для майбутнього становлення [7]. Найбільш важливою ознакою такого буття-часу як постійного становлення є постійне теперішнє, у якому водночас присутнє минуле і майбутнє. Відповідне уявлення про час ілюструє високо ситуативний характер всієї східної культури, відображаючи її орієнтацію на тут і тепер. Таку орієнтацію добре ілюструє японський час *немаваші* – час, необхідний для того, щоби схилити всіх до співпраці і віднайти консенсус. Він не є хоч якось обмеженим і закінчується тоді, коли закінчується (коли знаходиться консенсус або він стає зовсім неможливий), не швидше. Це можна також порівняти із танцями індіанців Пуебло: вони розпочинаються «коли все готове» і ні на хвилину раніше [1; 11].

Відповідно до власної концепції часу, кожна культура має свої когнітивні моделі його представлення, яка у термінах когнітивної лінгвістики матеріалізується у конкретній часопросторовій метафорі. Лінгвістичний аналіз категорії теперішнього у китайській і англійській мові показав, що для китайського концепту *теперішнього* характерне використання такої просторової форми, яка включає в себе як терміни на позначення простору, так і терміни на позначення частин тіла, які по своїй суті є просторовими. Особливо варто відзначити те, що ці терміни використовуються не лише для позначення концепту теперішнього, але входять також у концепти минулого і майбутнього, що відображає уявлення про теперішнє, яке водночас повністю включає в себе минуле і майбутнє [5; 13; 14]. Натомість, у англійській мові на позначення теперішнього використовуються терміни, які означають просторово нульові, або непротяжні, моменти, що відображає уявлення англомовної культури про теперішнє, як про дещо максимально просторово стиснуте, як про точку. Тому для представників англомовної культури концепт теперішнього є перехідним моментом, який співіснує з індивідом у конкретній точці у часопросторовому континуумі, і цей перехідний момент переміщується разом з індивідом вздовж часової лінії, що відображає когнітивно-лінгвістичну модель концепцію часу західної культури [13].

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Кожній культурі притаманна власна концепція часу, яка бере свій початок у історії розвитку філософської традиції, що лежить в основі цієї культури, та відображається у способі структурування світу і щоденного життя представників цієї культури, а також мовних конструктах, що використовуються на позначення концептів часу. Так, наприклад, аналіз концепту теперішнього крізь призму лінгвістичних термінів його позначення, притаманних для представників східної і західної культур показав, що поняття теперішнього у східній культурі відповідає бінаправленому вектору, спрямованому одночасно на минуле і майбутнє, що змістовно відповідає поняттю холистичного теперішнього, співзвучного з поняттям *дзен* у філософії буддизму. Натомість, для представників англомовної культури характерне сприйняття теперішнього як статичної або скалярної точки, яка не вказує на жоден напрямок і рухається разом з індивідом вздовж часової осі, що відображає лінійне сприйняття часу, притаманного для західноєвропейської культури.

Відповідно до прийнятої концепції часу визначається, що є добрим і бажаним для носіїв даної культури, які моделі прийняття рішень і взаємодії зі світом будуть підкріплюватися, а які ні. Відтак, втілюючись у конкретних когнітивних моделях, концепція часу культури впливає на розвиток часової перспективи її носіїв, міру вираження конкретних часових орієнтацій. Наприклад, часова концепція західноєвропейської культури, втілюючись у лінійній моделі часу – часу, який прямує з минулого у майбутнє – зумовлює загальну майбутню орієнтованість всієї культури, а відтак – орієнтованість на майбутнє її носіїв, що проявляється у здійсненні поведінки, спрямованої на досягнення віддалених цілей. Натомість концепція буття-часу східної культури породжує її орієнтованість на теперішнє із включеним у нього минулим і майбутнім, а відтак – вищу орієнтованість на холистичне теперішнє її носіїв. Така часова перспектива втілюється у наданні змісту самому процесу кожної дії, що розгортається у теперішньому, за рахунок чого дія стає важливою також сама по собі, а не лише з огляду її значущості для досягнення майбутніх цілей.

Здійснений аналіз зв'язків концепту часу культури із часовою перспективою її носіїв має, однак, лише теоретичне обґрунтування. Тому перспективами подальших досліджень бачиться проведення емпіричних досліджень, спрямованих на порівняння часової перспективи представників різних культур.

Список використаних джерел

1. Зимбардо Ф. Парадокс времени. Новая психология времени, которая улучшит вашу жизнь / Ф. Зимбардо, Дж. Бойд. – СПб.: Речь, 2010. – 352 с.
2. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего / Жозеф Нюттен; [пер. с англ. Е.Ю. Патяевой, Н.Н. Толстых, В.И. Шевяховой]. – М.: Смысл, 2004. – 608 с.
3. Сенник О.М. Соціально–психологічні чинники уявлень студентської молоді про часову перспективу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спеціальність 19.00.05 «Соціальна психологія, психологія соціальної роботи» / О.М. Сенник. – К.: Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2016. – 19 с.
4. Титаренко Т.М. Жизненный путь личности: Этапы становления / Т.М. Титаренко // Философская и социологическая мысль. – 1991. – № 1. – С. 49-58.
5. Boroditsky L. Do English and Mandarin speakers think about time differently? / Lera Boroditsky, Orly Fuhrman, Kelly McCormick // Cognitive psychology. – 2010. – № 43. – P. 23-32.
6. Bruce A. Time(lessness): Buddhist perspectives and end-of-life / Anne Bruce // Nursing Philosophy. – 2007. – № 8. – P. 151-157.
7. Collier T. Time and self: religious awakening in Dogen and Shinran / T. Collier // Eastern Buddhist. – 2010. – № 32 (1). – P. 56-84.
8. Eliade M. The Myth of the Eternal Return / Mircea Eliade. – New Jersey: Princeton University Press, 2005. – 195 p.
9. Frank L. K. Time perspectives / L. K. Frank // Journal of Social Philosophy. – 1939. – Vol. 4. – P. 293-312.
10. Freeman M. Mythical time, historical time, and the narrative fabric of the self / M. Freeman // Narrative Inquiry. – 1998. – № 8 (1). – P. 27-50.
11. Hall E.T. Taniec życia: inny wymiar czasu / E.T. Hall; [tłumaczenie: R. Nowakowski]. – Warszawa: Muza, 1999. – 268 s.
12. Northrup D.T. Time passing: a parse research method study / D.T. Northrup // Nursing Science Quarterly. – 2002. – № 15 (4). – P. 319-326.
13. Yi H. A Cognitive Perspective of the Chinese and English Expressions for the Concept of “Present” / Hu Yi // Canadian Social Science. – 2008. – Vol.4. – № 6. – P. 59-65.
14. Yu N. The Contemporary Theory of Metaphor: A Perspective from Chinese / Ning Yu. – Amsterdam, 1998. – 288 p.

References transliterated

1. Zimbardo F. Paradox of time. New psychology of time, which will improve your life / F. Zimbardo, D. Boyd. – SPb.: Rech', 2010. – 352 s.
2. Nuttin J. Motivation, action and perspective of the future / Joseph Nuttin; [per. s angl. E.Ju. Patjaevoj, N.N. Tolstyh, V.I. Shevjahovoj]. – M.: Smysl, 2004. – 608 s.
3. Senyk O. M. Social'no–psihologichni chinniki ujavlen' students'koï molodi pro chasovu perspektivu : avtoref. dis. na zdobuttja nauk. stupenja kand. psihol. nauk : special'nist' 19.00.05 «Social'na psihologija, psihologija social'noï roboti» / O. M. Senyk. – K.: Institut social'noi ta politichnoi psihologii NAPN Ukraïni, 2016. – 19 s.
4. Tytarenko T. M. Zhiznennyj put' lichnosti: Jetapy stanovlenija / T. M. Tytarenko // Filozofskaja i sociologičeskaja mysl'. – 1991. – № 1. – S. 49-58.
5. Boroditsky L. Do English and Mandarin speakers think about time differently? / Lera Boroditsky, Orly Fuhrman, Kelly McCormick // Cognitive psychology. – 2010. – № 43. – P. 23-32.
6. Bruce A. Time(lessness): Buddhist perspectives and end-of-life / Anne Bruce // Nursing Philosophy. – 2007. – № 8. – P. 151-157.
7. Collier T. Time and self: religious awakening in Dogen and Shinran / T. Collier // Eastern Buddhist. – 2010. – № 32 (1). – P. 56-84.
8. Eliade M. The Myth of the Eternal Return / Mircea Eliade. – New Jersey: Princeton University Press, 2005. – 195 p.
9. Frank L. K. Time perspectives / L. K. Frank // Journal of Social Philosophy. – 1939. – Vol. 4. – P. 293-312.
10. Freeman M. Mythical time, historical time, and the narrative fabric of the self / M. Freeman // Narrative Inquiry. – 1998. – № 8 (1). – P. 27-50.
11. Hall E.T. Taniec życia: inny wymiar czasu / E.T. Hall; [tłumaczenie: R. Nowakowski]. – Warszawa: Muza, 1999. – 268 s.
12. Northrup D.T. Time passing: a parse research method study / D.T. Northrup // Nursing Science Quarterly. – 2002. – № 15 (4). – P. 319-326.
13. Yi H. A Cognitive Perspective of the Chinese and English Expressions for the Concept of “Present” / Hu Yi // Canadian Social Science. – 2008. – Vol.4. – № 6. – P. 59-65.
14. Yu N. The Contemporary Theory of Metaphor: A Perspective from Chinese / Ning Yu. – Amsterdam, 1998. – 288 p.

БАЛАНС «РОБОТА - ЖИТТЯ» ПЕРСОНАЛУ: ОБҐРУНТУВАННЯ ЕМПІРИЧНИХ ПОКАЗНИКІВ

М.Г. Ткалич

доктор психологічних наук, професор кафедри психології
Запорізький національний університет
mtkalych@gmail.com

Ткалич М.Г. Баланс «робота – життя» персоналу: обґрунтування емпіричних показників. Стаття присвячена аналізу результатів емпіричних досліджень балансу «робота – життя» персоналу (n = 1029), проведених в два етапи протягом 2014-2017 рр. В дослідженні були використані авторський опитувальник та додаткова шкала. Було з'ясовано, що як за організаційними, так і за особистісними показниками, у персоналу організацій спостерігається достатній баланс «робота – життя» за його основними параметрами, який співвідноситься із задоволенням від роботи та тим, наскільки вона цікава. Основні джерела балансу: соціальна підтримка в організації та підтримка родини, друзів, партнера; а також розподіл часу: навантаженість, можливість мати вільний час, відпустку. Однак, суб'єктивно баланс персоналом оцінюється більш критично. Обґрунтовано необхідність профілактичних заходів щодо балансу в рамках створення відповідних програм психологічного супроводу в організаціях.

Ключові слова: баланс «робота – життя», персонал організацій, психологічне благополуччя, психологічний супровід персоналу, соціальна підтримка.

Tkalych, M.H. The "work - life" balance of personnel: the substantiation of empirical indicators. The paper analyzes the results of empirical research of the "work - life" balance of personnel (n = 1029), conducted in two phases over the years of 2014-2017. In the study we have used the questionnaire and the additional scale: both were developed specially for this study. We have split the indicators of work – life balance into two parts: positive balance components (enrichment of "work - life" interaction) and negative balance components (conflict interaction between work and life). It was found that there was a sufficient balance of "work - life" for its main parameters, both by organizational and personal indicators, that correlated with job satisfaction and with how interesting the professional activity is. The main sources of balance are the following: social support in the organization and support of family, friends, partner (which help to enrich the interaction between work and life, if it's positive); the allocation of time: time load, schedule, the ability to have free time, vacation (which can cause the work – life conflict, if the personnel is overloaded, works too much, has no free time etc.). However, subjectively the "work - life" balance assessed more critically by personnel. The necessity of preventive measures (early intervention schemes at workplaces), which would help to improve the balance has been analysed. Such programs could be provided in the relevant programs of psychological support of personnel in organizations.

Keywords: "work – life" balance, personnel, well-being, psychological support of personnel, social support.

Постановка проблеми. Проблема балансу «робота – життя» є одним з нових та перспективних напрямів досліджень в організаційній психології. В Україні наукові дослідження цього напрямку майже не представлені, в той час як пітома вага зарубіжних досліджень психологічного благополуччя (well-being) персоналу (баланс «робота – життя» є важливою частиною цих досліджень) за останні 10-15 років суттєво зростає.

В інституціях Європейського Союзу політикам, роботодавцям, соціальним партнерам та усім зацікавленим сторонам пропонується вживати заходів з охорони психічного здоров'я на робочому місці, в тому числі таких, які стосуються поліпшення організації праці, покращення організаційної культури і управління; впровадження практик зміцнення психічного благополуччя на роботі, в тому числі узгодження роботи і сімейного життя, створення умов для балансу між роботою а життям індивіда [11].

Акцентується необхідність реалізовувати програми психічного здоров'я і благополуччя з програмами оцінки та запобігання ризикам у ситуації, які можуть мати шкідливий вплив на психічне здоров'я працівників (стрес, образлива поведінка, насильство або домагання на роботі, алкоголь, наркотики) і схеми профілактики на робочих місцях (early intervention schemes at workplaces) [11].

На наш погляд, дослідження, розробка та впровадження програм балансу «робота – життя» на рівні кадрової політики та організаційної культури організації належить до одного з важливих напрямів реалізації психологічного супроводу персоналу організацій, підтримки психологічного благополуччя та психічного здоров'я персоналу. Які до того ж є важливими для відчуття задоволеності професійною діяльністю, підвищення продуктивності та мотивації персоналу, формування здорової та гармонійної організаційної культури організації та її іміджу.

Уточнимо, що баланс «робота – життя» (work – life balance) – це суб'єктивна загальна оцінка індивідом взаємодії між роботою та іншими сферами його життя, сім'єю, а також можливість

гармонійно поєднувати ці сфери [12].

Останнім часом також використовується термін «інтеграція робота – життя» (work – life integration), який відображає задоволене, здорове, продуктивне життя, що включає роботу, кохання, розваги; інтегрує коло життєвих видів активності з увагою до власного Я, персонального та духовного розвитку. Інтеграція «робота – життя» є протилежною розбалансуванню на користь роботи, а не життя; зосередженості на виконанні зовнішніх вимог на шкоду внутрішньому розвитку, конфлікту роботи зі справжніми бажаннями індивіда [Я].

Згідно дослідженням С. Emslie et al. [5], M.R. Frone [6], та ін., баланс допомагає співробітникам відчувати себе цінними для організації; робоче середовище стає менш напруженим; підвищується конкурентоспроможність на ринку праці, збільшується число потенційних співробітників, знижується кількості прогулів та ін.; підвищується командна робота, збільшується персональна взаємодія, мотивація і комунікація; в організації з'являється хороша репутація як роботодавця, позитивний імідж [1; 2; 4; 10; 12].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження балансу «робота – життя» у зарубіжній організаційній психології представлені достатньо широко: T.D. Allen et al., T.K. Billing et al., С. Emslie et al., M.R. Frone, M.J. Grawitch et al., U. Kinnunen et al., N.R. Lockwood, P. Rayman et al., M. Roche et al., K.L. Scott et al., Sh. Self, D. Stork et al., С. Straub. Матеріали цих досліджень представляють теоретичні напрацювання, розробки психометричних шкал дослідження балансу, емпіричні показники окремих складових балансу, проблеми конфлікту «робота – сім'я / сім'я – робота», інтеграції життя та роботи.

Однак, в Україні ця проблема набула значення лише останнім часом. Частину матеріалу можна знайти в монографії автора «Психологія гендерної взаємодії персоналу організацій» [1], в якій представлено теоретичну модель балансу, його емпіричне вивчення, розробку та апробацію програми балансу «робота – життя» персоналу організацій.

Мета статті полягає в аналізі результатів подальших емпіричних досліджень балансу «робота – життя» та доповненні теоретичних уявлень про цей феномен.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Отже, почнемо з *методики та організації емпіричного дослідження*. Емпіричне вивчення рівня балансу «робота – життя» відбувалося за допомогою опитувальника та додаткової шкали: опитувальник містить 16 питань, які розподіляються на 4 шкали (відсутність балансу навантаження, складність робочих завдань, планування робочого часу та його змісту, соціальні контакти); розроблена нами додаткова шкала містить 10 питань, спрямованих на уточнення деяких показників балансу (табл. 1).

Результати емпіричного дослідження. За результатами наших попередніх досліджень за допомогою першого опитувальника (n = 816) – загальна оцінка балансу «робота – життя» персоналом організацій знаходиться на середньому рівні (M = 4.19, max = 7.00), причому відсутність баланс навантаження співробітники оцінюють нижче (M = 3.15), ніж інші складові: складність робочих завдань (M = 4.18), планування робочого часу та його змісту (M = 4.46) і соціальні контакти (M = 4.98) [1].

Цього року нами було проведено додаткове дослідження балансу «робота – життя» (n = 213) за допомогою додаткової шкали, спрямованої на уточнення деяких показників балансу. За результатами був проведений факторний аналіз завдань (табл.1), що дозволило виокремити 2 основних фактора (54.2% сумарної дисперсії):

- позитивні складові балансу (збагачення взаємодії «робота – життя»);
- негативні складові балансу (конфлікт взаємодії «робота – життя»).

Отже, позитивні складові балансу «робота – життя», які збагачують взаємодію між різними сферами життя особистості, в основному стосуються взаємодії в колективі, з керівництвом (соціальної підтримки на робочому місці), підтримки родини та друзів, а також задоволеності від роботи, її цікавості. До цього фактору також потрапила суб'єктивна оцінка сбалансованості різних сфер життя. Таким чином, задоволеність сбалансованістю, роботою, підтримка на роботі та в сім'ї, особистому колі – це те, що дозволяє відчувати баланс та високо його оцінювати.

До негативних складових балансу «робота – життя», а скоріше – дисбалансу, належить все, що стосується ненормованого робочого дня, нестачі часу на родину, особисте життя, відпустку, можливість взяти відгул та поїхати (негативна кореляція). Таким чином, час та його розподіл – це важливий критерій балансу.

Таблиця 1

Факторний аналіз завдань додаткової шкали «Баланс «робота – життя» персоналу»*

№	Твердження	I фактор (позитивна складова)	II фактор (негативна складова)
1	У мене ненормований робочий день, я працюю з ранку до ночі		0.77
2	Мені складно знайти час для відпустки		0.76
3	Працюючи, мені складно задовольняти своє бажання спілкуватися з родиною, друзями, мати вільний час		0.78
4	Моя робота цікава і я працюю із задоволенням	0.77	
5	Якщо потрібно, я можу взяти відгул, поїхати на декілька днів		-0.62
6	Мені доводиться мати справу з багатьма проблемами протягом робочого дня – це втомлює		0.56
7	У мене дружні стосунки з колегами	0.69	
8	Мій керівник підтримує мене	0.71	
9	Моя родина, друзі підтримують мій професійний вибір та діяльність	0.68	
10	Я вважаю, що моя робота та життя сбалансовані: мені вдається розподіляти час та ресурси	0.58	

* Extraction Method: Principal Component Analysis. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization

Нами були окремо проаналізовані результати за негативними та позитивними складовими балансу «робота – життя» (рис. 1. та рис. 2. – всі дані у % від загальної кількості опитаних).

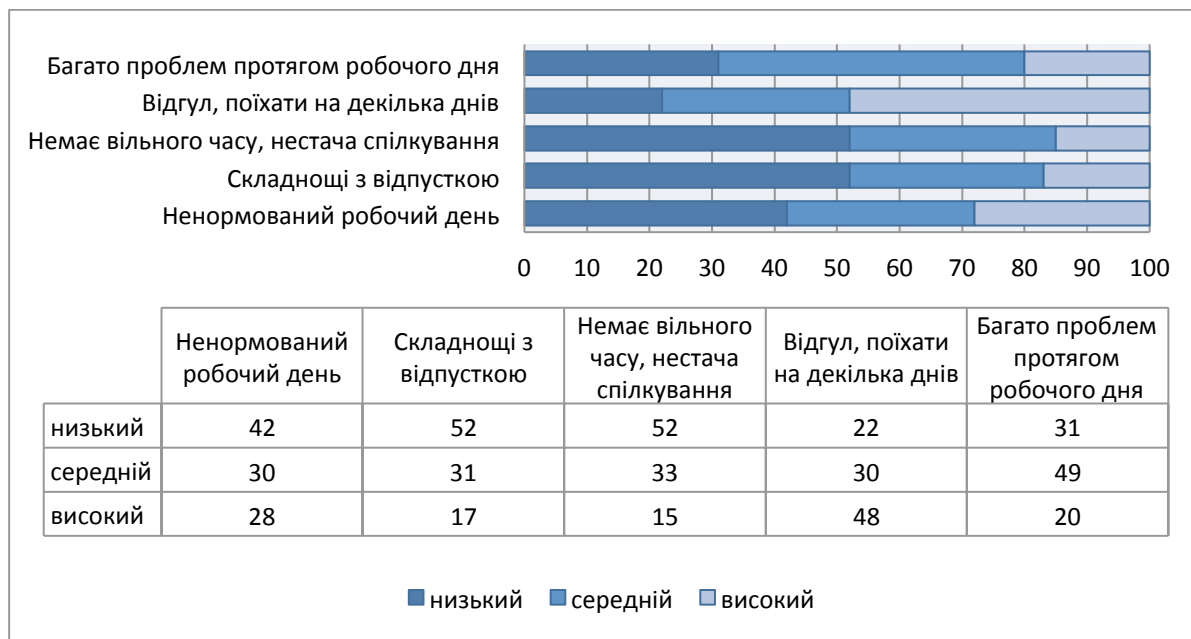

Рис.1. Негативні складові балансу «робота – життя» (конфлікт взаємодії)

Отже, в основному респонденти задоволені розподілом часу між роботою та іншими сферами свого життя: їх робочий день нормований, вони мають можливість поїхати у відпустку, приділити час родині та друзям, взяти відгул та поїхати на декілька днів. Однак, в середньому 20% персоналу не задоволені розподілом часу, можливостями йти та витратити як їм хочеться. Це незначний показник, але він є важливим для розуміння необхідності підтримувати часовий баланс та розподіл часу в організаціях як профілактику професійного стресу, дисбалансу, емоційного вигорання на роботі, незадоволеності професійною діяльністю.

Інші дослідження також підтверджують важливість часового навантаження: доведено, що серед тих, хто працює 48 годин та більше на тиждень 38% мають проблеми з балансом між роботою та життям, а серед тих, хто працює менше 48 годин таких виявилось лише 16% [11].

Стрес та негатив, пов'язаний з роботою, може бути зменшений завдяки певним організаційним змінам (робочого дизайну): розширення професійних можливостей для персоналу, уникання перенавантаження та недовантаження роботою, поліпшення соціальної підтримки,

розумної винагороди за витрачені зусилля. Багато з цього можна почати впроваджувати вже сьогодні [11].

Проаналізуємо позитивні складові балансу «робота – життя», які збагачують взаємодію між різними сферами життєдіяльності особистості та виступають у якості особистісних та професійних ресурсів (рис.2).

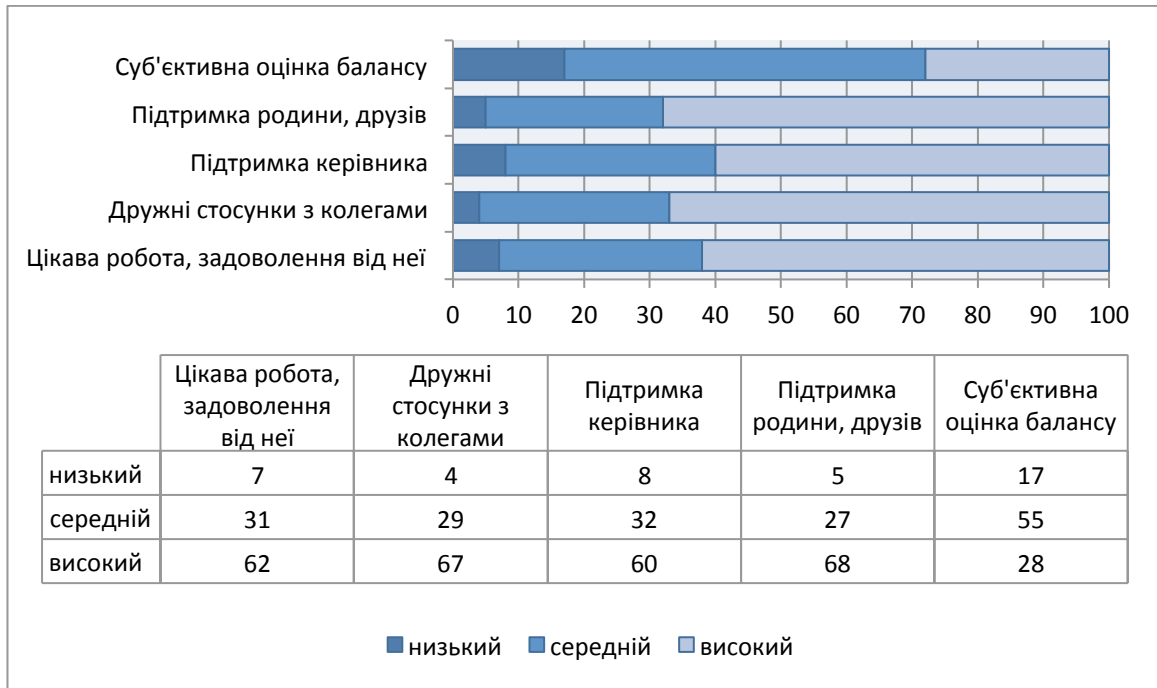

Рис.2. Позитивні складові балансу «робота – життя» (збагачення взаємодії)

Як і в результатах наших попередніх досліджень, соціальні контакти (дружні стосунки з колегами, підтримка керівництва, підтримка родини, друзів) є важливою частиною балансу «робота – життя». Респонденти в цілому задоволені як соціальною підтримкою, так і тим, що їх робота цікава. Однак, зазначимо, що попри високі оцінки цих показників, суб'єктивна оцінка балансу є високою лише у 28% респондентів, 17% відчують розбалансування. Це є важливим маркером необхідності уважного ставлення керівництва, відділів з персоналу до окремих заходів, а, можливо і програм психологічного супроводу персоналу, які б були спрямовані на підтримку балансу «робота – життя» та профілактику ускладнень. Можливі заходи та стратегії подібних програм представлені у роботах T.D. Allen et al. [4], С. Emslie et al. [5], M.R. Frone [6], M.J. Grawitch et al. [7] та у наших попередніх дослідженнях [1; 2].

Як зазначають Н. Aguinis et al., [3], А. Lindgreen et al. [8], W.C. Marcinkus et al. [9], соціальна підтримка в організації позитивно корелює із задоволенням роботою, організаційними зобов'язаннями, кар'єрними досягненнями, лояльністю та відданістю організації, формує сприятливий психологічний клімат у колективі. Соціальна підтримка поза роботою, що забезпечена партнером, друзями, родиною, позитивно впливає на баланс «робота – життя» завдяки усуненню конфлікту «робота – сім'я». Отже, роль соціальної підтримки в формуванні балансу є однією з найбільш вагомих серед усіх складових.

Аналіз кореляційних зв'язків між питаннями опитувальника показав, що найбільш між собою пов'язні питання, які відображають соціальні контакти (на роботі та в особистому житті): дружні стосунки з колегами та підтримка керівника ($r = 0.47, p < 0.01$) – психологічний клімат, атмосфера в колективі, які підвищують відчуття балансу. А також дружні стосунки з колегами та підтримка професійного вибору родиною, друзями, близькими ($r = 0.60, p < 0.01$). Ці данні підтверджують наші попередні дослідження, які показали, що саме соціальні контакти забезпечують баланс між роботою та життям персоналу [1].

Серед негативних складових, які формують конфлікт «робота – життя» кореляційний зв'язок знайдено у питаннях з розподілу часу: складність у часу для відпустки пов'язана зі складністю

задовільняти бажання спілкуватися з родиною, друзями, мати вільний час ($r = 0.57$, $p < 0.01$) та з ненормованим робочим днем ($r = 0.49$, $p < 0.01$).

Суб'єктивна оцінка сбалансованості роботи з іншими сферами життя ("Я вважаю, що моя робота та життя сбалансовані: мені вдається розподіляти час та ресурси") найбільше пов'язана із дружніми стосунками в колективі ($r = 0.38$, $p < 0.01$) та з підтримкою родини та друзів ($r = 0.39$, $p < 0.01$). Також знайдена позитивна кореляція суб'єктивної оцінки з можливістю взяти відгул та поїхати на декілька днів ($r = 0.47$, $p < 0.01$).

Отже, позитивні складові балансу «робота – життя» виступають у якості ресурсів цієї взаємодії – це характеристики роботи в організації, які допомагають виконувати робочі (професійні) вимоги, досягати поставлених цілей, стимулюють особистісне та професійне зростання. Автономність роботи, різноманітність робочих завдань, вивчення можливостей та ресурсів, соціальна, організаційна підтримка, а також підтримка з боку керівництва й колег сприяють збагаченню взаємодії «робота – життя» та підвищують її якість. Так само, як і професійна майстерність особистості, прямі та довготривалі результати праці.

P. Rayman et al. так оцінюють збагачення від балансу «робота – життя»: позитивний вплив як на здобутки організації, так і на якість життя співробітників; ефективна комунікація на робочому місці, командна робота є необхідними для того, щоб зміни були ефективними; співробітники мають час і завдання працювати над їхньою «справжньою» роботою; залучення співробітників у співпрацю підвищує відповідальність і надає енергії. Створюється ефективний робочий процес та відбуваються позитивні зміни в організаційній культурі. Дистанційна робота (на телефоні, інтернет зв'язку) дає можливість краще керувати власним часом, виконувати домашні, сімейні обов'язки [10]. Це є однією з можливостей досягти часового балансу, адже, він також є одним з критично важливих показників сбалансованості життєдіяльності особистості.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз результатів емпіричного дослідження балансу «робота – життя» показав, що в цілому ситуація з балансом позитивна. Розподіл на негативні та позитивні складові балансу це підтверджує: середні оцінки та високий рівень задоволеності від позитивних показників балансу вищий, ніж від негативних. Отже, як за організаційними, так і за особистісними показниками, у персоналу організацій спостерігається достатній баланс «робота – життя» за його основними параметрами. Також зауважимо, що достатній рівень балансу співвідноситься із задоволенням від роботи та тим, наскільки вона цікава. Однак, суб'єктивно баланс персоналом оцінюється більш критично. Однією з основних можливостей створити продуктивні програми для персоналу є впровадження організаційної політики й культури балансу «робота – життя», які, як показали результати, повинні враховувати соціальну підтримку, яка ґрунтується на організаційній культурі, взаєминах з колегами та керівництвом, психологічному кліматі в організації та забезпечується підтримкою партнера, родини та друзів. Також критично важливим для балансу є часовий фактор: кількість робочих годин, гнучкість їх розподілу, вільний час, можливості відпустки.

Список використаних джерел

1. Ткалич М.Г. Психологія гендерної взаємодії персоналу організацій : [монографія] / М.Г. Ткалич. – Київ-Запоріжжя: ЗНУ, 2015 – 315 с.
2. Tkalych M.H. Work – life balance programmes for personnel: scientific background and context // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: 36. наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. – № 3 (48). – С. 76 – 82
3. Aguinis, H., Glavas, A. What We Know and Don't Know About Corporate Social Responsibility: A Review and Research Agenda // Journal of Management Vol. 38 No. 4, July 2012, p. 932-968
4. Allen, T.D. The Work–Family Role Interface: A Synthesis of the Research from Industrial and Organizational Psychology // Handbook of Psychology, Second Edition, edited by Irving B. Weiner. Copyright © 2013 John Wiley & Sons, Inc., p. 698-718
5. Emslie C., Hunt K. 'Live to Work' or 'Work to Live'? A Qualitative Study of Gender and Work–life Balance among Men and Women in Mid-life // Gender, Work and Organization. Vol. 16 No. 1 January 2009, - p.151-172
6. Frone M.R. (2003). Work-family balance. In J.C. Quick, L.E.Tetrick (Eds.), Handbook of occupational health psychology (pp. 143-162). Washington, DC: American Psychological Association.
7. Grawitch M.J., Barber L.K., Justice L. Rethinking the Work–Life Interface: It's Not about Balance, It's about Resource Allocation // Applied psychology: health and well-being, 2010, 2 (2), 127–159
8. Lindgreen, A., Swaen, V. Corporate Social Responsibility // International Journal of Management Reviews (2010), P. 1-7
9. Marcinkus W.C., Whelan-Berry K.S., Gordon J.R. The relationship of social support to the work-family balance and work outcomes of midlife women // Women in Management Review. Vol. 22 # 2. 2007, p. 86-111.

10. Rayman, P., Bailyn, L., Dickert, J. et al. Designing organizational solutions to integrate work and life // *Women in Management Review*. Vol. 14 #5. 1999, p. 164-176.
11. *The Handbook of Stress and Health: A Guide to Research and Practice* / Cary L. Cooper (Editor), James Campbell Quick (Editor). – Wiley, 2017. – 728 p.
12. *Work-Life Balance. A psychological Perspective* / Edited by F. Jones, R.J. Burke, M. Westman. – New York, Psychology Press, 2008, 320 p.

References translated and transliterated

1. Tkalych M.G. *Psychologija gendernoi' vzajemodii' personalu organizacij* [Psychology of gender interaction of personnel in organizations]: [monografija] / M.G. Tkalych. – Kyi'v-Zaporizhzhja: ZNU, 2015 – 315 s.
2. Tkalych M.H. *Work – life balance programmes for personnel: scientific background and context* // *Naukovyj chasopys NPU imeni M.P. Dragomanova. Serija № 12. Psychologichni nauky: Zb. naukovyh prac'*. – K.: NPU imeni M.P. Dragomanova, 2016. – № 3 (48). – S. 76 – 82
3. Aguinis, H., Glavas, A. What We Know and Don't Know About Corporate Social Responsibility: A Review and Research Agenda // *Journal of Management* Vol. 38 No. 4, July 2012, p. 932-968
4. Allen, T.D. *The Work–Family Role Interface: A Synthesis of the Research from Industrial and Organizational Psychology* // *Handbook of Psychology, Second Edition*, edited by Irving B. Weiner. Copyright © 2013 John Wiley & Sons, Inc., p. 698-718
5. Emslie C., Hunt K. 'Live to Work' or 'Work to Live'? A Qualitative Study of Gender and Work–life Balance among Men and Women in Mid-life // *Gender, Work and Organization*. Vol. 16 No. 1 January 2009, - p.151-172
6. Frone M.R. (2003). *Work-family balance*. In J.C. Quick, L.E.Tetrick (Eds.), *Handbook of occupational health psychology* (pp. 143-162). Washington, DC: American Psychological Association.
7. Grawitch M.J., Barber L.K., Justice L. Rethinking the Work–Life Interface: It's Not about Balance, It's about Resource Allocation // *Applied psychology: health and well-being*, 2010, 2 (2), 127–159
8. Lindgreen, A., Swaen, V. *Corporate Social Responsibility* // *International Journal of Management Reviews* (2010), P. 1-7
9. Marcinkus W.C., Whelan-Berry K.S., Gordon J.R. The relationship of social support to the work-family balance and work outcomes of midlife women // *Women in Management Review*. Vol. 22 # 2. 2007, p. 86-111.
10. Rayman, P., Bailyn, L., Dickert, J. et al. Designing organizational solutions to integrate work and life // *Women in Management Review*. Vol. 14 #5. 1999, p. 164-176.
11. *The Handbook of Stress and Health: A Guide to Research and Practice* / Cary L. Cooper (Editor), James Campbell Quick (Editor). – Wiley, 2017. – 728 p.
12. *Work-Life Balance. A psychological Perspective* / Edited by F. Jones, R.J. Burke, M. Westman. – New York, Psychology Press, 2008, 320 p.

УДК 159.922.1:177.61:392.61

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФЕНОМЕНА ЛЮБОВІ В КОНТЕКСТІ ЕМОЦІЙНИХ ВІДНОСИН ПОДРУЖЖЯ

Н.Ф. Шевченко

доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності
Запорізький національний університет
shevchenkonf.20@gmail.com

Н.Г. Смирнова

магістрант спеціальності «Психологія»
Запорізький національний університет
Nat.Smirnova09@gmail.com

Шевченко Н.Ф. Смирнова Н.Г. Психологічні аспекти феномена любові в контексті емоційних відносин подружжя. В статті представлено результати емпіричного дослідження психологічних аспектів феномену любові (прояву любові, симпатії, мотивації кохання) між чоловіком і дружиною в залежності від тривалості життя у шлюбі. Встановлено, що почуття любові та симпатії значно сильніше проявляють респонденти, які перебувають у шлюбі до 15 років; з часом прояви любові і симпатії у більшості шлюбних партнерів стають все слабшими. Виявлено, що групи респондентів з різним стажем подружнього життя відрізняються проявами мотивації кохання за такими складовими, як спрямованість, переживання кохання, мотиви-змісти, форми взаємодії. Статистично доведено, що існують відмінності в ступені вираженості почуття любові та симпатії, а також в ієрархії мотивів кохання у шлюбних партнерів в залежності від тривалості життя у шлюбі.

Ключові слова: любов, симпатія, емоційні відносини, тривалість шлюбу, мотивація кохання.

Shevchenko, N.F., Smyrnova, N.G. Psychological aspects of love phenomenon in the context of emotional relations between spouses. The article presents the results of empirical study of the psychological aspects of love phenomenon between a husband and a wife, depending on the duration of marriage. Various authors are unanimous that the expression of love provides

spiritual, intellectual and physical comfort to the marriage partners and this affects an individual and a family in general. To the noted psychological aspects there have been referred: manifestations of love and sympathy; motivation of love. The results of the study have established that the feeling of love and sympathy is much more pronounced among the respondents, who are in marriage prior to 15 years. According to the obtained results, the manifestations of love and sympathy for most marriage partners are weakening over time. The data have revealed, that groups of respondents with different experiences of marital life differ in manifestations of the motivation of love. The noted components are the following: orientation, love care, motives-contents, forms of interaction. The working assumption has been statistically proved: there are certain differences in the degree of expression of the feeling of love and sympathy, as well as in the hierarchy of the motives of love in the marriage partners, depending on the duration of the marriage. Promising directions of further researches concern study of the age, status and gender characteristics of experiences and manifestations of love, working-out of practical means of optimization of the spousal relationships for different age groups.

Keywords: love, sympathy, emotional relationships, the duration of marriage, the motivation of love.

Постановка проблеми. Модель традиційного шлюбу, переживаючи наслідки глобалізації, урбанізації, емансипації жінок, всесвітнього поширення масової культури і втрати традиційних духовних і моральних цінностей, поступово відчуває свій розкол. У зв'язку з цим, звернення до вивчення любові як психологічного феномена є цілком закономірним, оскільки саме почуття любові забезпечує духовний, інтелектуальний і фізичний комфорт шлюбних партнерів, що впливає на особистість і на сім'ю загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тему любові вивчали різні психологічні школи: психодинамічний напрямок (З. Фрейд, К. Юнг, А. Адлер, К. Хорні, Е. Еріксон, Е. Фромм, Е. Берн), гештальт-психологія (І. Польштер, М. Польштер, Дж. Рейноутер), біхевіоризм та необіхевіоризм (Б. Скінер, С. Дак, Дж. Харві, Дж. Флойд, М. Кларк, Дж. Мілс, С. Каслер), когнітивна психологія (С. Шехтер, Е. Уолтер, Д. Даттон, А. Арон, Д. Лі, Л. Кемерон-Бендлер), гуманістична психологія (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл), соціально-психологічний напрямок (Т. Кемпер, З. Рубін, В. Мустейн, Р. Стенберг, Р. Мей, Л. Гозман, Ю. Альошина). У сучасній українській психології феномен любові досліджували О. Кочарян [3], В. Моргун [4], К. Седих [6], І. Євтушенко [1], Г. Коцюба [2], Є. Фролова [7].

Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури показав, що, незважаючи на представленість великої кількості теоретичних досліджень, в ході яких розроблені класифікації і типології любові, існує дефіцит емпіричних досліджень любові в контексті емоційних відносин чоловіка та дружини. Зокрема, недостатньо представлені дослідження таких психологічних аспектів феномена любові як симпатія та мотивація кохання подружжя в залежності від тривалості життя у шлюбі. Дослідження феномена любові дозволить розробляти методики оптимізації любовних стосунків для різних вікових груп.

Метою статті є висвітлення результатів емпіричного дослідження психологічних аспектів феномена любові (прояву любові, симпатії, мотивації кохання) між чоловіком і дружиною в залежності від тривалості життя у шлюбі.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Складність феномена любові полягає у великому спектрі її функціонування: біологічному й соціальному, свідомому і несвідомому, індивідуальному й загальному, високо-духовному і буденному, що є свідченням відсутності в психології загально визнаної концепції любові.

Зазвичай у психологічній науці любов визначається як виборче ставлення до представника протилежної статі як до унікальної цілісної особистості. Спрямованість на об'єкт любові не повинна бути однобічною, егоїстичною й припускає ототожнення себе з об'єктом любові, заміну «я» на «ми» (але без втрати своєї індивідуальності) [5, с. 57].

Почуття любові позитивно впливає на процес особистісного самовизначення в період ранньої юності (М. Клей, І.С. Кон, С.В. Несина), слугує мотивом вибору шлюбного партнера в молодості (Е.Г. Ейдемільер, В.В. Бусаров, Т.В. Андреева). Потреба в любові й інтимності зберігається у людини протягом усього життя (Е. Еріксон, А. Маслоу). Крім цього, відсутність любові до партнера може виступати мотивом розірвання шлюбу або розриву інтимних відносин в будь-якому віці (Е.Г. Ейдемільер, С.В. Петрушин). Таким чином, любов є одним з факторів особистісного розвитку людини, служить засобом встановлення емоційних стосунків з оточуючими, підтримує інститут шлюбу. Саме прояви любові забезпечують духовний, інтелектуальний і фізичний комфорт шлюбних партнерів, що впливає на особистість і на сім'ю загалом [8].

В контексті нашого дослідження важливим виявляється також поняття симпатії, яке виступає одним із чинників інтеграції людей і збереження психологічного комфорту. Так, симпатія проявляється в привітності, доброзичливості, захопленні, яке спонукає до надання уваги, допомоги й зазвичай виникає на основі спільних поглядів, цінностей, інтересів, моральних ідеалів. Симпатія може виникнути як наслідок позитивної реакції на привабливу зовнішність, поведінку, риси характеру іншої людини. У своїй динаміці симпатія може досягати напруженості, переходячи в пристрасне захоплення або міцну прив'язаність, а може закінчитися охолодженням, розчаруванням, антипатією і неприязню (В. Вілюнас).

Ще одним ключовим поняттям для нашого дослідження виступає мотивація кохання. Автор полімотиваційної теорії В.Ф. Моргун виокремив такі емпіричні критерії «справжнього кохання»: 1) єдність світоглядів – за де Сент-Екзюпері; 2) «кристалізацію» – за Стендалем; 3) фантастичне «перевтілення» у протилежну стать – уявне бажання бути такою людиною, як кохана; 4) вірність, як у Ромео і Джульєти, – за Шекспіром; 5) продовження роду з коханою людиною; 6) взаємопідтримку протягом життя; 7) самовідречення від коханої людини, якщо вона розлюбила, без ревнощів і помсти – за притчею царя Соломона.

В.Ф. Моргун розрізняє просторово-часові орієнтації на минуле («однолюб» свого першого кохання юності), сучасне («закоханий») і майбутнє («очікує кохання»). Потребово-вольові емоційні переживання мають негативний знак («ревнивець», що боїться втратити кохану людину), амбівалентно-врівноважений («стриманий у почуттях») і позитивний знак («щасливий» від кохання). Змістові спрямованості особистості передбачають трудову мотивацію («сім'янин»), спілкування («альтруїстично-закоханий»), ігрову («фліртуєчий») і самодіяльну мотивацію, спрямовану на себе («самозакоханий» до егоїзму). Рівні набуття досвіду поділяються на навчання («непорочне дитя»), відтворення («задоволений коханням-звичкою»), пізнання («допитливий закоханий») і рівень творчості («творець щастя» у коханні). Форми реалізації діяльності можуть бути: моторно-руховою («прихильник тілесного», або плотського, кохання), наочно-перцептивною («споглядальник» у коханні, що любить переважно очима й вухами), мовленнєвою («оспівувач» кохання) і розумовою («мрійник платонічного кохання») [4].

Перейдемо до обговорення до результатів нашого дослідження. В дослідженні психологічних аспектів любові ми використовували наступний психодіагностичний інструментарій: опитувальник «Шкала любові і симпатії» З. Рубіна (модифікація Л.Я. Гозмана) [5]; «Багатовимірний опитувальник мотивації кохання» В.Ф. Моргуна [4].

Вибірку респондентів склали 20 подружніх пар, які перебувають у шлюбі. Вік респондентів від 23 до 50 років. Нами було сформовані дві групи респондентів за тривалістю шлюбного життя: I група – подружжя з тривалістю шлюбного життя від 5 до 15 років (50 %); II група – подружжя з тривалістю шлюбного життя від 16 до 25 років (50 %).

Розглянемо отримані результати за методикою З. Рубіна. За шкалою любові було встановлено, що 35% шлюбних партнерів (за загальною вибіркою) виявляють свою любов на високому рівні (24–28 балів). На середньому рівні проявляють свою любов 65% пар (18–23 бали). Показників низького рівня проявів любові виявлено не було. Такі дані свідчать про те, що ступінь взаєморозуміння, прив'язаності, відповідальності, турботи, вірності, інтимності в значній кількості респондентів знаходиться на досить високому рівні; подружжя цих досліджуваних мають ознаки гармонійного функціонування.

Показники любові в шлюбному партнерстві залежно від подружнього стажу засвідчили: 80% подружніх пар I групи проявляють вищі показники, ніж пари II (20%). З цих даних можна зробити висновок, що зі збільшенням тривалості подружнього життя зменшуються показники прояву любові.

За шкалою симпатії було встановлено, що лише 10% пар загальної вибірки мають високі показники (24–28 балів). 90% подружніх пар виявляють симпатію на середньому рівні (18–23 бали). Показників низького рівня проявів симпатії виявлено не було. Таким чином, лише в незначній кількості партнерів прояви поваги, захоплення і сприймання подібності об'єкта оцінки, що включає в себе симпатія, проявляються на високому рівні. Досліджувані, прояв симпатії яких знаходився в діапазоні середнього рівня, зазвичай висловлювали невизначені відповіді на запропоновані твердження («можливо», «навіть чи»).

Порівняльний аналіз за шкалою симпатії з урахуванням тривалості подружнього життя виявив:

у більшості респондентів I групи (70%) симпатія виявляється на вищому рівні, ніж у респондентів II групи (30%). Тобто в шлюбі, стаж якого від 5 до 15 років, показники прояву симпатії вищі, ніж у шлюбних пар, стаж яких досяг 16–25 років. Відповідно, чим менший стаж подружнього життя, тим вищі показники симпатії.

За шкалою загального емоційного рівня відносин подружжя (загальна вибірка) було виявлено, що 22.5% шлюбних партнерів виявляють любов і симпатію на високому рівні (50–52 балів). 77.5 % подружніх пар виявляють свою любов та симпатії на середньому рівні (38–49 балів). Низького рівня прояву емоційних відносин виявлено не було. Зазначене свідчить про те, що незначна кількість шлюбних пар проявляє турботу, повагу, довіру, прихильність, підтримку, захоплення, відповідальність, вірність на високому рівні, а більшість респондентів проявляє любов і симпатію одне до одного відчутно слабше.

Розглянемо результатами дослідження за методикою В.Ф. Моргуна. Аналіз числових даних дозволив встановити, що групи респондентів з різною тривалістю подружнього життя відрізняються проявами мотивації кохання.

Для більшості респондентів I групи (75%) на першому місці серед просторово-часових орієнтацій – орієнтація на теперішнє, тобто партнери в такому союзі закохані один в одного. Друге місце посідає орієнтація на майбутнє (25%) – це свідчить про те, що досліджувані «очікують кохання» від близької людини. Орієнтацію на минуле («однолюб» свого першого кохання юності, за В.Ф. Моргуном) виявлено не було.

Респонденти II групи також орієнтовані на теперішнє, але числові показники дещо нижчі (60%). На другому місці в них представлена орієнтація на минуле (20%) та майбутнє (20%). Це може означати, що досліджувані з досвідом тривалого шлюбу в рівній мірі очікують кохання від дружини / чоловіка та впевнені щодо свого вибору єдиного кохання.

Серед потребово-вольових переживань респондентів I групи (85%) на першому місці знаходяться позитивні переживання, респонденти – «ті, хто відчувають захопленість від кохання». Друге місце в рейтингу займає врівноваженість (15%), що вказує на стриманість почуттів. Негативних емоційних переживань не зафіксовано.

В респондентів II групи ми виявили перевагу амбівалентно-врівноважених емоційних переживань (80%) та зниження позитивних почуттів (20%). Як і в першій групі респондентів, негативних емоційних переживань не зафіксовано.

Змістова спрямованість респондентів I групи становить таку ієрархію: 1) на гру посідає перше місце (50%), що свідчить про схильність до кокетства, флірту; 2) на себе: розумне бажання бути коханим (45%); 3) на спілкування: альтруїстично кохають самі (5%); 4) на працю (0%).

Змістова спрямованість респондентів II групи наступна: 1) на спілкування (55%); 2) на працю: виражена сімейна мотивація (25%); 3) на себе (15%); 4) спрямованість на гру (5%).

Рівні набуття досвіду виявляються для I групи – у творчості («творець щастя» у коханні – 75% для I групи; 70% для II групи) та відтворенні («задоволений коханням-звичкою» – 25% для I групи; 30% для II групи).

У респондентів I групи мотиви-форми реалізуються таким чином: 1) наочно-перцептивні – «споглядальник» у коханні, що любить переважно очима й вухами – 60%; 2) моторні – «прихильник тілесного», або плотського, кохання – 15%; 3) розумові – «мрійник платонічного кохання» – 15%; 4) мовленнєві – «оспівувач» кохання – 10%. У респондентів II групи: 1) розумові (40%); 2) мовленнєві (30%); 3) наочно-перцептивні (25%); 4) моторні (5%).

Стосовно бажаних форм реалізації кохання (в інтимній сфері), то тут на перше місце в обох групах виходить спрямованість на тілесно-плотське задоволення (65% для I групи; 45% для II групи).

Для статистичної перевірки припущення про наявність відмінностей в ступені вираженості почуття любові та мотивів кохання у шлюбних партнерів в залежності від стажу життя у шлюбі, ми використали t-критерій Стьюдента (при $t_{кр} = 2.64$). Порівняння даних в двох групах виявило статистично значущі зміни досліджуваних параметрів: Любов ($t_{емп}=3$), Симпатія ($t_{емп}=2.9$), Спрямованість ($t_{емп}=2.8$), Переживання кохання ($t_{емп}=3.7$), Мотиви-змісти ($t_{емп}=2.9$), Форми взаємодії ($t_{емп}=4.2$). Статистично значущих зрушень за такими параметрами, як мотиви набуття досвіду та інтимні стосунки зафіксовано не було.

Отже, результати дослідження підтвердили припущення про те, що існують відмінності в

ступені вираженості почуття любові та симпатії, а також в ієрархії мотивів кохання у шлюбних партнерів в залежності від тривалості життя у шлюбі.

Висновки та перспективи подальших досліджень. В статті було представлено результати емпіричного дослідження психологічних аспектів феномену любові (прояву любові, симпатії, мотивації кохання) між чоловіком і дружиною в залежності від тривалості життя у шлюбі. Встановлено, що почуття любові та симпатії значно сильніше проявляють респонденти, які перебувають у шлюбі до 15 років; з часом прояви любові і симпатії у більшості шлюбних партнерів стають все слабшими. Виявлено, що групи респондентів з різним стажем подружнього життя відрізняються проявами мотивації кохання. Статистично доведено, що існують відмінності в ступені вираженості почуття любові та симпатії, а також в ієрархії мотивів кохання у шлюбних партнерів в залежності від стажу життя у шлюбі.

Перспективним напрямом розвитку наукової проблематики надалі вбачається вивчення вікових, статусних та гендерних особливостей переживання та прояву почуття любові, розробка практичних засобів оптимізації любовних стосунків для різних вікових груп.

Список використаних джерел

1. Євтушенко І.В. Роль архетипної символіки у вираженні інтимних почуттів суб'єкта до близьких йому людей (на основі дослідження міфів, казок та психомалюнків) : Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / І.В. Євтушенко; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2004. – 20 с.
2. Коцюба Г. Психологічні особливості організації uzalezhnogo кохання у жінок : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Г. Коцюба. – Харків, 2010. – 20 с.
3. Кочарян О.С. Психометричне обґрунтування застосування методики «Досвід близьких стосунків» для дослідження типу прихильності на українській вибірці / О.С. Кочарян, Є.В. Фролова, М.Ю. Такмакова // Вісник Одеського національного університету. Психологія. – 2014. – Т. 19, Вип. 1. – С. 144-151.
4. Моргун В. Психодіагностичне дослідження мотивації кохання / В. Моргун // Постметодика : [наук.-метод. пед. журн.]. – 2007. – № 1. – С. 50-56.
5. Помиткіна Л.В. Психологія сім'ї. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Помиткіна Л.В., Злагодух В.В., Хімченко Н.С., Погорільська Н.І. – К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. – 270 с.
6. Седих К.В. Психологія сім'ї: навч. посіб. / К.В. Седих. – К. : ВЦ «Академія», 2015. – 192с. – (Альма-матер).
7. Фролова Є.В. Психологічні чинники і динаміка формування стосунків міжособистісної залежності у жінок : автореф. дис... канд. психол. наук / Є.В. Фролова ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2008. – 19 с.
8. Ясенчук І.В. Психологічні особливості прояву любові та симпатії шлюбних партнерів / І.В. Ясенчук // Психологічні перспективи. – 2014. – Вип. 23. – С. 341-352.

References translated and transliterated

1. Jevtushenko I.V. Rol' arhetypnoi' symboliky u vyrazhenni intymnyh pochuttiv sub'jekta do blyz'kyh jomu ljudej (na osnovi doslidzhennja mifiv, kazok ta psyhomaljunktiv) : Avtoref. dys... kand. psyhol. nauk: 19.00.07 [The role of archetype symbols in the expression of intimate feelings towards close people. (Based on the research of myths, tales and psychodrawings)] / I.V. Jevtushenko; In-t psyhologii' im. G.S. Kostjuka APN Ukrainy. – K., 2004. – 20 p.
2. Kocjuba G. Psyhologichni osoblyvosti organizacii' uzalezhenogo kohannja u zhinok : avtoref. dys. ... kand. psyhol. nauk : 19.00.07 [Psychological Features of Women's Dependent Love Organization] / G. Kocjuba. – Harkiv, 2010. – 20 p.
3. Kocharjan O.S. Psyhometrychne obg'runtuvannja zastosuvannja metodyky «Dosvid blyz'kyh stosunkiv» dlja doslidzhennja typu pryhyl'nosti na ukrai'ns'kij vybirci [Rationale for use psychometric methods «Experience close relationship» to study the type of commitment to the Ukrainian sample] / O.S. Kocharjan, Je. V. Frolova, M.Ju. Takmakova // Visnyk Odes'kogo nacional'nogo universytetu. Psyhologija. – 2014. – T. 19, Vyp. 1. – P. 144-151.
4. Morgun V. Psyhodiagnostychne doslidzhennja motyvacii' kohannja [Psychodiagnostic study of the motivation of love] / V. Morgun // Postmetodyka : [nauk.-metod. ped. zhurn.]. – 2007. – № 1. – P. 50-56.
5. Pomytkina L.V. Psyhologija sim'i'. Navchal'nyj posibnyk dlja studentiv vyshhyh navchal'nyh zakladiv [Psychology of a family] / Pomytkina L.V., Zlagoduh V.V., Himchenko N.S., Pogoril's'ka N.I. – K. : Vyd-vo Nac. aviac. un-tu «NAU-druk», 2010. – 270 p.
6. Sedyh K.V. Psyhologija sim'i': navch. posib.[Psychology of a family] / K.V. Sedyh. – K. : VC «Akademij», 2015. – 192p. – (Al'ma-mater).
7. Frolova Je.V. Psyhologichni chynnyky i dynamika formuvannja stosunkiv mizhosobystisnoi' zalezhnosti u zhinok : avtoref. dys... kand. psyhol. nauk [Psychological factors and dynamics of interpersonal dependence relations formation at women] / Je. V. Frolova ; Hark. nac. un-t im. V.N. Karazina. – H., 2008. – 19 p.
8. Jasenчук I.V. Psyhologichni osoblyvosti projavu ljubovi ta sympatii' shljubnyh partneriv [Psychological Peculiarities of Love and Sympathy of Marriage Partners] / I.V. Jasenчук // Psyhologichni perspektyvy. – 2014. – Vyp. 23. – P. 341-352.

АНАЛІЗ ЯВИЩА ДОВІРИ В РІЗНИХ НАПРЯМАХ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

Н.Ф. Шевченко

доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності
Запорізький національний університет
shevchenkonf.20@gmail.com

О.Є. Цигика

аспірантка кафедри психології
Запорізький національний університет
8sanrise8@gmail.com

Шевченко Н.Ф., Цигика О.Є. Аналіз явища довіри в різних напрямках наукового знання. У статті представлено теоретичний аналіз явища довіри в різних напрямках наукового знання. Висвітлено філософські, соціологічні, політологічні та психологічні підходи до розуміння поняття «довіра». Зокрема, в філософії довіру трактовано як механізм людських відносин, чинник формування суспільства. В політології розглянуто довіру як емоційно забарвлене ставлення людей до політичних інститутів, складову соціального капіталу громадянського суспільства. В соціології поняття довіри характеризується як благодійну поведінку партнера, компоненту суспільних відносин, стратегію, яка допомагає впоратись з невпевненістю і контролювати майбутнє. В психології довіру визначено як базисний атиюд, основу ефективної самореалізації, базову установку, умову міжособистісних стосунків, відносин між людьми.

Ключові слова: довіра, довіра до світу, довіра до себе, довіра до іншого, політична довіра.

Shevchenko, N.F., Tsyhyka, O.E. Analysis of the phenomenon of trust in various areas of scientific knowledge. The paper presents a theoretical analysis of the phenomenon of trust in various areas of scientific knowledge. Our attention has been focused on understanding the problems of trust as a holistic concept and phenomenon. It has been noted that although the concept of trust is used everywhere, yet it is relatively poorly studied. The essence of the concept of "trust" has been considered in particular philosophical approach (the works of A. Kozhemyakin, M. Mamardashvili, V. Carpenter). According to the authors, the trust is the mechanism of human relations and the factor of the society's development. In psychological science the phenomenon of trust has been studied in the works of D. Vinnikott, E. Erickson, N. Ermakova, A. Kuprychenko T. Skripkin. The scientists treated it as a base atitud, the base of effective self-actualisation, setting condition of interpersonal relationships, human relationships. In sociological approach the phenomenon of trust has been investigated by E. Hidens, N. Luhmann, A. Selihmen. The authors has described the trust as a charity partner behavior, a component of public relations strategy, that helps to cope with uncertainty and to monitor the future. The political approach has been presented in the works of G. Ishmanovf, V. Sukachev, M. Chabanny, where researchers considered the category of "trust" as an emotive attitude towards political institutions and also as the social capital component of civil society. Three dimensions of relatively independent study of the phenomenon of trust have been noted: trust in the world, confidence in the human, confidence in themselves. The theoretical analysis of the concept of "trust" made it possible to summarize the different scientific views on this phenomenon and to establish the differences in the understanding of its essence.

Keywords: trust, trust to the world, confidence in yourself, confidence in other, political trust.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується продовженням періоду трансформаційних процесів, які відбуваються у всіх сферах життя. Інтеграція суперечностей дійсності, гармонійний розвиток потребують від особистості високорозвиненої установки довіряти собі, яка є феноменом самосвідомості, існує у єдності з довірою до світу і виявляється у варіативному переживанні самоцінності.

До проблеми довіри в різний час звертались мислителі минулого Г. Гроцій, Е. Дюркгайм, Дж. Лок, І. Кант, поняття «довіра» розглядалось в різних напрямках наукового знання: філософії, соціології, політології, психології. Довіра належить до числа етичних категорій моралі, сама сутність цього явища має глибоко психологічну природу та слугує основою відносин між людьми та взаємодії людини зі світом в цілому і навіть з самим собою [14]. У зв'язку з цим виникає необхідність осмислити довіру як цілісне психологічне явище, адже проблема довіри не втрачає своєї актуальності і в сьогоденні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Філософський підхід до аналізу довіри представлений в роботах М. Бубера, О. Кожем'якіної, М. Мамардашвілі, О. Поліщук, Б. Рутковського, В. Столяр. Серед дослідників сутності довіри як психологічного явища слід відзначити Д. Віннікотта, Е. Еріксона, Н. Єрмакова, Є. Ільїна, А. Купрійченко, К. Роджерса, Т. Скрипкіну. Соціологічний аналіз довіри знаходимо у працях Е. Гіденса, Н. Лумана, А. Селігмена, Н. Соболева, Ф. Фокуями, П. Штомпки.

Зацікавленість довірою виявили представники політичних наук С. Білошицький, Р. Доброхотов Г. Ішманова А. Міщенко, В. Сукачов, М. Чабанна.

Незважаючи на представленість досить широкого спектру досліджень довіри в різних напрямках наукового знання, наразі немає цілісного уявлення про явище довіри, яке б дозволило більш якісно вивчити та емпірично дослідити його зміст.

Метою статті є висвітлення результатів теоретичного аналізу явища довіри в різних напрямках наукового знання.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів.

Поняття «довіра» формувалася протягом багатьох віків, починаючи з того часу як існує світ та людство. Актуальними і сьогодні є роздуми давньоримського політичного діяча та оратора Цицерона про феномен довіри: «Довіру можна здобути двома якостями: якщо нас визнають далекоглядними і справедливими. Ми відчуваємо довіру до тих людей які, як ми думаємо, розуміють більше, ніж ми, і які, як ми віримо, передбачають майбутнє...і коли положення стає небезпечним, здатні знайти вихід із нього і своєчасно прийняти рішення. Тому ми і гадаємо, що правильно доручити їм своє благополуччя, надбання і дітей» [3].

Філософський зміст поняття довіри отримує в історії філософії різноманітні трактування. Так, М. Мамардашвілі розглядає довіру як результат метафізичного вибору, автор зазначає, що для довіри нема і не може бути емпіричних причин та основ [11].

Сучасний філософ В. Столяр під довірою пропонує розуміти релігію соціального буття, продуктивну соціальну конструкцію, соціально-економічний механізм, який забезпечує соціальний розвиток та соціальний порядок. Довіра як соціальний капітал, зазначає авторка, відображає актуальний та минулий індивідуальний та соціальний досвід, атмосфера довіри відтворює архетипи і задає норми взаємовідносин. Довіра несе в собі соціальну пам'ять. В. Столяр вважає, що через механізм довіри забезпечується накопичення соціального капіталу, який легко втратити та дуже складно завоювати. Предметом інтенсивних роздумів, дослідження природи довіри в ракурсі наявних соціальних проблем, є довіра як механізм міжособистісних, міжгрупових, міжінституційних відносин [15].

І. Савченко вивчаючи феномен довіри в філософських дослідженнях звертала увагу на погляд Б. Рутковського, який розглядав довіру як моральне поняття, що виражає таке відношення однієї особистості до іншої, яке виходить з переконаності в її добропорядності, вірності, відповідальності, чесності і правдивості. Розглядаючи походження почуття довіри, автор вказував, що на практиці вона виникає з реальних відносин як продукт тривалого розвитку моральної свідомості людей і має свої специфічні особливості в кожній конкретній культурі. Ґрунтуючись на цих положеннях, Б. Рутковський показував залежність довіри, з одного боку, від реальних практичних відносин між людьми в конкретних групах, у суспільстві, а з іншого боку – від рівня розвитку моральної свідомості і самосвідомості особистості. Він відзначав, що довіра є якісно особливим станом моральної свідомості, що виражається у внутрішній переконаності однієї людини в щирості намірів іншої [12].

Натомість, О. Кожем'якіна пропонувала відмінний від вищезазначених погляд на явище довіри, авторка розглядала довіру як барометр, який відображає загальний стан ефективності та дієвості різноманітних соціальних інституцій, указує на проблемні аспекти соціального співжиття як на міжособистісному, так і на інституційному рівнях. В своїх працях дослідниця презентувала довіру як ключовий чинник формування громадянського суспільства, де культура довіри постає важливим орієнтиром у розвитку сучасного демократичного суспільства. Саме тому, на думку О. Кожем'якіної, досить важливим завданням є розроблення стратегій укріплення довіри в різноманітних сферах суспільства [9].

Отже, різні підходи до вивчення довіри, дають нам змогу побачити проблему довіри під певними, відмінними один від одного, кутами філософського напрямку, збагачують наше уявлення про сутність довіри та наштовхують на низку цікавих сучасних наукових досліджень в зазначеному контексті.

Сучасні соціологи в дослідженні явища довіри найчастіше звертають увагу на роботи німецького вченого Н. Лумана. Автор розглядав довіру як очікування благонадійної поведінки потенційного партнера в конкретній ситуації взаємодії; довіра, на думку науковця, є життєво важливою в міжособистісних відносинах. Джерелом довіри, на думку автора, виступає ризикова

складова соціальної ситуації взаємодії, яка зумовлена прийняттям самостійного рішення. Н. Луман вважав, що брак довіри може «просто позбавити індивіда здатності діяти» [1, с.88].

Також, А. Алексеева, зверталась до робіт англійського соціолога Е. Гіденса, на думку якого, база узагальненої довіри формується в перші роки життя людини, коли в процесі взаємодії з батьками та найближчим оточенням дитина навчається покладатись на інших – довіряти їм. Довіра, зазначав Е. Гіденс, є способом відновлення інтимності життєвого простору під тиском ризиків та небезпек оточуючого світу, довіра завжди пов'язана зі способами організації надійних інтеракцій поза часом і простором [1, с.96].

Польський соціолог П. Штомпка, також звертав увагу на праці Н. Лумана, вказувалося на близький зв'язок довіри з ризиком. За Н. Луманом, вказував автор, довіра стає рішенням для особливого роду проблем, пов'язаних з ризиком. П. Штомпка наголошував, що вже вводячи поняття довіри, ми повинні неодноразово звертатись до ризику. В своїй праці П. Штомпка надає важливість ризику, який пов'язаний з довірою. Ризик, зауважує автор, проявляється в акті довіри в чотирьох різних видах. Так, перший вид пов'язаний з можливістю майбутніх невігідних подій, повністю незалежних від нашого акту довіри. Це ризик того, що інші поведуть себе по відношенню до нас погано або ж їх вчинки просто не виправдають наші очікування. Другий вид ризику пов'язаний з самим актом довіри, наданням довіри тому, хто цього не заслуговує, приводить додатково до негативних психологічних наслідків, які можуть проявлятися у вигляді жалю, що люди виявились гіршими, аніж ми думали. Третій вид можливий тільки в тих ситуаціях, наголошує П. Штомпка, коли інша сторона обізнана про виділений їй кредит довіри та його приймає, найчастіше все це відбувається в близьких, тісних союзах, таких як дружні, любовні або сімейні. Четвертий вид ризику супроводжує особливі випадки, коли дещо, що має для нас цінність, довіряється піклуванню того, хто добровільно на це погоджується

Досліджуючи явище довіри, П. Штомпка писав, що довіра тісно пов'язана з невпевненістю відносно майбутнього, коли ця невпевненість стосується людини, а не винятково природного явища, належить до людського, гуманітарного, а не до природного дискурсу. Довіра стає основною стратегією, яка допомагає впоратись з невпевненістю і неможливістю контролювати майбутнє [18].

Сучасний американський соціолог А. Селігмен зазначає, що наявність довіри (trust) є суттєвим компонентом всіх стійких суспільних відносин. Довіра входить в соціальні відносини, коли є можливість відхилитись від ролей і рольових очікувань, вона проникає в соціальну взаємодію крізь щілини системи або уздовж кордонів системи, коли з тієї чи іншої причини системно визначені рольові очікування більше не життєздатні. Визначаючи довіру таким чином, зауважує дослідник, нам вдається «врятувати» соціологічний сенс феномена шляхом зведення його до релігійної віри та переконань з одного боку, або до впевненості у виконанні рольових очікувань, з іншого [13].

Отже, соціологічний підхід до розуміння поняття «довіра» розширює розуміння цього феномену.

Поняття «довіра» викликало науково-дослідницьку зацікавленість і спеціалістів політичної науки, завдяки чому з'явився великий спектр розумінь і поглядів на природу довіри та сфер застосування результатів її вивчення. Так, Г. Ішманова зазначала, що довіра є емоційно забарвленим, стійким ставленням людей до політичних інститутів, керівників, яке виражається у наданій їм підтримці, в ототожненні з ними особистості, певної соціальної групи та в розгляді їх як своїх представників. Вона (довіра), може виникати як результат практичного підтвердження відповідності діяльності політичних інститутів інтересам маси, так і в наслідку маніпуляції свідомістю. Коли такі політичні символи як «демократія», «рівність», «свобода», наголошує авторка, міцно увійдуть у свідомість народу і будуть асоціюватись з його правами та добробутом, то довіра і підтримка уряду будуть забезпечені [8, с.18].

Р. Доброхотов, досліджуючи довіру в світовій політиці, презентував свій погляд і вважав, що хоч поняття довіри використовується всюди, як фактор міжнародних відносин, воно вивчено відносно слабо. Автор зазначав, що окремою сферою вивчення політичних факторів довіри є дослідження її культурологічної природи. Під довірою він розумів вкрай важливий чинник міжнародних відносин, роль якого останнім часом набуває все більшого значення, оскільки дозволяє зміцнити міжнародне співробітництво і формувати відносини нової якості, а також є умовою створення таких складних міжнародних політичних систем, як інтеграційні об'єднання [5, с.9].

Багато досліджень політичних чинників довіри провела М. Чабанна, зокрема описуючи в своїх роботах поняття політичної довіри та поступове зниження довіри до політичних інститутів в Україні. Авторка зазначала, що політична довіра до інститутів є важливою, оскільки демократія спирається на інституційні механізми, які гарантують чесну поведінку політиків або спричиняють санкції за порушення правил взаємодії. Під політичною довірою до політичних інститутів, авторка розуміла переконаність громадян у тому, що ці інститути ефективно здійснюватимуть розв'язання питань, навіть за відсутності контролю за їх діяльністю. Політична ж довіра в умовах невизначеності пов'язана, на думку дослідниці, із суспільними очікуваннями певних рішень від суб'єктів влади [17].

Вивчаючи політичну довіру як складову соціального капіталу громадянського суспільства, сучасний український політолог В. Сукачов, зазначав, що для спеціалістів в галузі політичної науки довіра є важливою, перш за все, тому, що вона уможливує ефективне вирішення дилеми колективних дій за допомогою горизонтальної соціальної самоорганізації, забезпечуючи у такий спосіб функціонування демократичного режиму, ефективного та підзвітного уряду, а також сприяє економічному добробуту. Довіра, вказував дослідник, не може існувати лише як система норм та правил, для її репродукування необхідні певні соціальні інститути. Політична довіра свідчить про потенційну готовність громадян до взаємодії з іншими та абстрактну готовність до залученості у суспільні справи з цими іншими, об'єднуючи людей, які не знайомі особисто. Певний рівень міжособистісної довіри та внутрішньогрупової солідарності, на думку автора, є необхідним для виникнення політичної довіри, яка формується в процесі поступового розширення «моральної спільноти» на нові, ширші кола населення і супроводжується формуванням ієрархії ідентичностей, від родини через громадянські асоціації до політичної нації [16].

Довіра є одним з фундаментальних понять в психологічній науці та використовується в різних галузях психології. Описуючи накопичений науковий досвід досліджень довіри, ми прагнемо до представлення повноцінного аналізу існуючих психологічних досліджень поняття «довіра» та вказуємо на перспективи подальшого вивчення цього поняття в психологічній науці.

Важливість довірчих стосунків з батьками на ранньому етапі розвитку розглядав Е. Еріксон, описуючи в своїх роботах рівні ідентичності, а саме: базову довіру до світу та важливість спілкування із значущим дорослим для немовляти, включаючи емоційну складову спілкування [6]. Видатний психолог Д. Віннікотт стверджував, що на пізніших стадіях розвитку індивідуальності ми вважаємо, що діти вже накопичили різноманітний досвід хорошого піклування про себе, що вони рухаються далі з певною вірою в людей та світ навколо, і зіштовхнути їх з цієї дороги не так легко, однак в більш молодшому віці віра в речі та довіра до людей знаходяться в процесі побудови. Головне, що ми помічаємо в маленьких дітях – що хоча вони нам довіряють, їх віра може легко похитнутись [4].

Н. Єрмакова, вивчаючи проблему довіри в психосоціальній теорії цілісного життєвого циклу Е.Еріксона, зазначала, що в його працях довіра розглядається як альтернативний базисний атитюд, який має дві складові – довіру до світу та довіру до себе. Авторка наголошувала, що Д. Віннікотт поглибив ідею Е. Еріксона про взаємозв'язок становлення довіри до себе з автономністю/залежністю дитини від матері, і пов'язував довіру до себе із розвитком структури «Я-Сам», зазначаючи, що збільшення автономії дитини виступає умовою інтеграції суперечностей в переживання довіри до себе та довіри до світу. На думку Н. Єрмакової становлення довіри до себе як феномена самосвідомості відіграє значну роль у розвитку особистості і суттєво впливає на увесь перебіг людського життя. Авторка вказувала, що довіра до себе виступає показником психічного здоров'я особистості, оскільки забезпечує вдалу соціалізацію, сприяє особистісному зростанню, підтримує переживання цілісності особистості у процесі розвитку і виступає основою її ефективної самореалізації [7].

Д. Анпілова, вивчаючи психологічне значення довіри, писала, що довіра як соціально-психологічний феномен вивчалася в трьох відносно самостійних вимірах: довіра до світу – базова установка, від якої залежить соціальне і психологічне благополуччя особистості; довіра до людей – фонові умови існування таких видів міжособистісних стосунків як дитячо-батьківські, любовні, дружба, ділове партнерство, колегіальні; довіра до себе – специфічне ставлення людини до свого внутрішнього світу, до своєї суб'єктності як до цінності. Авторка зазначає, що довіра до себе пов'язана з такими сферами самоактуалізації як самоповага, опора на себе, самоприйняття, прийняття агресії як частини міжособистісних стосунків. Довіра до іншого тісно пов'язана зі здатністю людини жити в

теперішньому, виважено ставитися до свого минулого і орієнтуватись на майбутнє; знаходити підтримку в собі самому; керуватися цінностями само актуалізованої особистості; гнучкістю поведінки в мінливих умовах, автентичністю у вираженні своїх почуттів [2].

Т. Скрипкіна звертала увагу, що в понятті «довіра» прийнято відображати практику повсякденних відносин між людьми. На думку дослідниці, феномен довіри до себе особливим чином пов'язаний з довірою до іншого, а також є предметом психотерапії та психокорекції. За авторкою, довіра виникає з практики конкретних відносин між людьми в результаті тривалого розвитку моральної свідомості. В понятті «довіра» з етичної точки зору традиційно відображаються ті моральні норми, які пов'язані з добровільними взаємними зобов'язаннями як в суспільному, так і в особистому житті людей [14, с.6, 26, 46].

А. Купрійченко розглядає явища довіри і недовіри, які відносять до категорій з підвищеною складністю через їх високу динамічність та багатофакторну обумовленість. Вона також розглядає довіру і недовіру в контексті більш загальної проблеми морально-психологічної регуляції соціальної активності особистості та групи і відмічає, що довіра до себе виступала предметом психотерапевтичних і психокорекційних процедур, а довіра до світу розглядалась як базова установка особистості, при чому психологічні механізми цього явища до сьогоденного часу не вивчались, основою для формування цих трьох видів довіри є базова довіра до світу [10].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Результати теоретичного аналізу явища довіри в різних напрямках наукового знання, показали науково-дослідницьку зацікавленість вчених різних галузей. Зокрема, в філософії довіру трактували як механізм людських відносин. В політології розглядали довіру як емоційно забарвлене ставлення людей до політичних інститутів, складову соціального капіталу громадянського суспільства. В соціології визначали поняття довіри як благодійну поведінку партнера, компоненту суспільних відносин. В психології довіру вивчали як базисний атитюд, основу ефективної самореалізації, базову установку, умову міжособистісних стосунків, відносин між людьми.

Аналіз явища довіри в різних напрямках наукового знання не вичерпує всіх аспектів розглянутої проблеми та передбачає його поглиблене вивчення в психологічній науці, зокрема дослідження базової довіри до світу.

Список використаних джерел

1. Алексеева А. Уверенность, обобщенное доверие и межличностное доверие: критерии различения / А. Алексеева // «Социальная реальность» журнал социологических наблюдений и сообщений – Москва: Издательство Фонд «Общественное мнение» 2008. – Вып. 7. – С.85-98.
2. Анпілова Д.В. Психологічне значення довіри для само актуалізації особистості в період ранньої дорослості / Д.В. Анпілова // «Проблеми сучасної психології» збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України – Кам'янець-Подільський: Вид-во К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2016. – Вып. 33. – С. 34-46.
3. Василець Н.М. Довіра як підґрунтя толерантності у психолого педагогічній взаємодії / Н.М. Василець // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ – Львів: Вид-во ЛьвДУВС, 2012. – Вып. 1. – С. 114-121.
4. Віннікотт Д. Разговор с родителями / Д. Віннікотт / Пер. с англ. М.Н. Почукаевой, В.В. Тимофеева – Москва: Независимая фирма «Класс», 2001. – 79 с.
5. Доброхотов Р.О. Проблемы доверия в мировой политике: дис. канд. политич. наук: 23.00.04 / Р.А. Доброхотов / Институт философии российской академии наук – Москва, 2013. – 152 с.
6. Еріксон Е.Г. Детство и общество / Е.Г. Еріксон / Пер. и науч. ред.: А.А. Алексеев. 2-е изд., перераб. и доп. – СПб.: ИТД «Летний сад», 2000. – 415 с.
7. Єрмакова Н.О. Проблема довіри до себе у психоаналітичних концепціях розвитку особистості / Н.О. Єрмакова // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – Харків: Вид-во ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2011. – Вып. 45. – С.82-85.
8. Ішманова Г.Д. Доверие как политическая проблема: автореферат дис. канд. психол. наук / Г.Д. Ишманова / Кафедра политологии БГУ, 2001. – 18 с.
9. Кожем'якіна О.М. Довіра в сучасному соціумі / О.М. Кожем'якіна // Вісник Інституту економіки та прогнозування Національної академії наук України наук.-практ. журн. – Київ: Вид-во ІЕП НАНУ, 2011. – Вып. 1. - С. 48-53
10. Купрійченко А.Б. Психология доверия и недоверия / А.Б. Купрійченко. - М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2008. – 564 с.
11. Мамардашвили М. Необходимость себя (Лекции. Статьи. Философские заметки) / М. Мамардашвили. - М.: Изд-во «Лабиринт», 1996. – 158 с.
12. Савченко І.Д. Довіра як міждисциплінарне поняття / І.Д. Савченко // Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Педагогічні науки – Глухів: Вид-во ГППУ ім. О. Довженка, 2011. – Вып. 18. – С. 144-148.

13. Селигмен А. Проблема доверия. / А. Селигмен / Перевод с англ. И.И. Мюрберг, Л.В. Соболевой – Москва: Идея-Пресс, 2002. – 256 с.
14. Скрипкина Т.П. Психология доверия: [учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений] / Т.П. Скрипкина. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 264 с.
15. Столяр В.Ю. Доверие как феномен социально-экономической реальности: дис. канд. философ. наук: 09.00.11 / В.Ю. Столяр / Тверский государственный университет – Тверь, 2008. – 139 с.
16. Сукачов В.В. Педагогічна довіра як складова соціального капіталу громадянського суспільства: автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.01 / В.В. Сукачов / Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара – Дніпропетровськ, 2005. – С 170 -181.
17. Чабанна М.В. Довіра до політичних інститутів: передумови та наслідки для демократії / М.В. Чабанна // Магістеріум. Політичні студії. – Київ: Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 2012. – Вип. 46. – С.8-14.
18. Штомпка П. Доверие – основа общества / П. Штомпка / Пер. С пол. Н.В. Морозовой. – Москва: логос, 2012. – 440 с.

References translated and transliterated

1. Alekseeva A. Uverennost', obobshhennoe doverie i mezhlchnostnoe doverie: kriterii razlichenija [Confidence, the generalized trust and interpersonal trust: criteria of distinction] / A. Alekseeva // «Social'naja real'nost'» zhurnal sociologicheskikh nabljudenij i soobshhenij – Moskva: Izdatel'stvo Fond «Obshhestvennoe mnenie» 2008. – Vip. 7. – S.85-98.
2. Anpilova D.V. Psihologichne znachennja doviri dlja samo aktualizacii osobistosti v period rann'oi doroslости [Psychological value of trust for self-updating in the period of an early maturity] / D.V. Anpilova // «Problemi suchasnoi psihologii» zbirnik naukovih prac' K-PNU imeni Ivana Ogienka, Institut psihologii imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukraїni – Kamjanec'-Podil's'kij: Vid-vo K-PNU imeni Ivana Ogienka, 2016. – Vip. 33. – S. 34-46.
3. Vasilec' N.M. Dovira jak pidgruntja tolerantnosti u psihologo pedagogichnij vzaemodii [Trust as a tolerance basis in the psychologist of pedagogical interaction] / N.M. Vasilec' // Naukovij visnik L'viv's'kogo derzhavnogo universitetu vnutrishnih sprav – L'viv: Vid-vo L'vDUVS, 2012. – Vip. 1. – S. 114-121.
4. Vinnikott D. Razgovor s roditeljami [Conversation with parents] / D. Vinnikott / Per. s angl. M.N. Pochukaevoj, V.V. Timofeeva – Moskva: Nezavisimaja firma «Klass», 2001. – 79 s.
5. Dobrohotov R.O. Problemy doverija v mirovoj politike: dis. kand. politich. nauk: 23.00.04 [Trust problems in world politics] / R.A. Dobrohotov / Institut filosofii rossijskoj akademii nauk – Moskva, 2013. – 152 s.
6. Erikson E.G. Detstvo i obshhestvo [Childhood and society] / E.G. Erikson / Per. i nauch. red.: A.A. Alekseev. 2-e izd., pererab. I dop. – SPb.: ITD «Letnij sad», 2000. – 415 s.
7. Ermakova N.O. Problema doviri do sebe u psihoanalitichnih koncepcijah rozvitku osobistosti [Trust problem to in psychoanalytic concepts of development of the personality] / N.O. Ermakova // Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo universitetu im.. V.N. Karazina. – Harkiv: Vid-vo HNU im.. V.N. Karazina, 2011. – Vip. 45. – S.82-85.
8. Ishmanova G.D. Dovereie kak politicheskaja problema: avtoreferat dis. kand. psihol. nauk [Trust as political problem] / G.D. Ishmanova / Kafedra politologii BGU, 2001. – 18 s.
9. Kozhem'jakina O.M. Dovira v suchasnomu sociumi [Trust in modern society] / O.M. Kozhem'jakina // Visnik Institutu ekonomiki ta prognozuvannja Nacional'noi akademii nauk Ukraїni nauk.-prakt. zhurn. – Kiїv: Vid-vo IEP NANU, 2011. – Vip. 1. – S. 48-53
10. Kuprijchenko A.B. Psihologija doverija i nedoverija [Psychology of trust and mistrust] / A.B. Kuprijchenko. - M.: Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2008. – 564 s.
11. Mamardashvili M. Neobhodimost' sebja (Lekcii. Stat'i. Filosofskie zametki) [Need of (Lecture. Articles. Philosophical notes)] / M. Mamardashvili. - M.: Izd-vo «Labirint», 1996. – 158 s.
12. Savchenko I.D. Dovira jak mizhdisciplinarne ponjattja [Trust as cross-disciplinary concept] / I.D. Savchenko // Visnik Gluhivs'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universitetu imeni Oleksandra Dovzhenka. Pedagogichni nauki – Gluhiv: Vid-vo GPPU im. O. Dovzhenka, 2011. – Vip. 18. – S. 144-148.
13. Seligmen A. Problema doverija [Trust problem] / A. Seligmen / Perevod s angl. I.I. Mjurberg, L.V. Sobolevoj – Moskva: Ideja-Press, 2002. – 256 s.
14. Skripkina T.P. Psihologija doverija: [ucheb. posobie dlja stud. vyssh. ped. ucheb. zavedenij] [Trust psychology] / T.P. Skripkina. – M.: Izdatel'skij centr «Akademija», 2000. – 264 s.
15. Stoljar V.Ju. Dovereie kak fenomen social'no –jekonomicheskoy real'nosti: dis. kand. filosof. nauk: 09.00.11 [Trust as phenomenon of social and economic reality] / V.Ju. Stoljar / Tverskij gosudarstvennyj universitet – Tver', 2008. – 139 s.
16. Sukachov V.V. Pedagogichna dovira jak skladova social'nogo kapitalu gromadjans'kogo suspil'stva: avtoref. dis. kand. polit. nauk: 23.00.01 [Pedagogical trust as component of the social capital of civil society] / V.V. Sukachov / Dniprov's'kij nacional'nij universitet im. Olesja Gonchara – Dnipropetrovs'k, 2005. – S 170 -181.
17. Chabanna M.V. Dovira do politichnih institutiv: peredumovi ta naslidki dlja demokratii [Trust to political institutes: prerequisites and consequences for democracy] / M.V. Chabanna // Magisterium. Politichni studii. – Kiїv: Vidavnicij dim "Kievo-Mogiljans'ka akademija", 2012. – Vip. 46. – S.8-14.
18. Shtompka P. Dovereie – osnova obshhestva [Trust – a basis of society] / P. Shtompka / Per. S pol. N.V. Morozovoj. – Moskva: logos, 2012. – 440 s.

МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ ЕТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

М.В. Шипко

аспірантка кафедри практичної психології
Запорізького національного університету
shipko-m@mail.ru

Шипко М.В. Модель розвитку етичної свідомості студентської молоді. В статті обґрунтовано необхідність розробки моделі та впровадження програми цілеспрямованого розвитку етичної свідомості студентської молоді. На підставі теоретичних засад дослідження побудовано модель розвитку етичної свідомості студентської молоді. Модель містить психологічні чинники, напрямки розвивальної програми, психологічну структуру етичної свідомості, критерії та показники розвитку її компонентів. Розкрито динамічний аспект розвитку етичної свідомості, що втілюється у взаємозв'язку всіх складових моделі. Розглянуто психологічні чинники розвитку етичної свідомості студентської молоді; продемонстровано їх взаємозалежність та взаємозумовленість. Представлено критерії та показники розвитку етичної свідомості студентської молоді. Презентовано програму розвитку етичної свідомості студентів; наведено її напрямки розвивальних заходів, методологічну основу, мету і завдання, механізми розвитку етичної свідомості студентської молоді.

Ключові слова: етична свідомість, критерії розвитку етичної свідомості, моральна рефлексія, особистісна рефлексія, етична рефлексія.

Shypko, M.V. Development model of the ethical consciousness of the student youth. The author of the article substantiates the need for elaboration and implementation of the model and the program of the telic development of the student youth's ethical consciousness. Based on the theoretical foundations of the research, a development model of the student youth's ethical consciousness has been built. The model includes psychological factors of development, main directions of the program, psychological structure of the ethical consciousness, criteria and indicators of its components. The dynamical aspect of the ethical consciousness, which is embodied in the relationship of all components of the model, has been revealed. In the article there have been considered psychological factors of student youth's ethical consciousness development: assimilation of moral norms and categories; adoption of social norms and ethical requirements; moral values; ego-identity; autonomy; emotional attitude to the ethics categories. The interdependence and the conditionality of these factors has been demonstrated. The model contains criteria and indicators of the development of the student youth's ethical consciousness. The criteria include the following: assimilation of the moral norms and categories, subjectification of the moral system, meaningfulness of the ethical vision of the world. The program of the development of the student youth's ethical consciousness has been presented. The content of the program includes directions of the developing measures, methodological framework, goals and objectives, mechanisms of development of the student youth's ethical consciousness. Promising directions of further researches concern the implementation of the program of the development of the student youth's ethical consciousness; presentation of the approbation results of the elaborated program.

Keywords: ethical consciousness, criteria of the ethical consciousness development, moral reflexion, personal reflection, ethical reflection.

Постановка проблеми. Сучасна суспільно-політична та економічна ситуація в Україні наразі є такими, що інтереси національної безпеки, соціального і культурного благополуччя постійно вимагають звернення до проблеми морального відродження особистості, розвитку її етичної свідомості.

В контексті розвитку сучасної науки вивчення етичної свідомості особистості набуває особливої актуальності, адже саме етична свідомість зумовлює характер етичних відносин людини, її моральну позицію, вчинки і поведінку в цілому. Без сформованості ставлення до понять про добро і зло, обов'язок, совість, справедливість, честь і гідність, свободу і відповідальність, щастя і сенс життя, а також уявлень про моральний ідеал неможливі ні взаємодія зі світом, ні розвиток особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У межах філософії етична свідомість вивчалась В.П. Кобляковим (взаємопроникнення моралі та етики в процесі культурно-історичного розвитку); П.А. Ландесманом, О.І. Титаренком (етико-філософське дослідження структур етичної свідомості); Ю.В. Согомоновим (становлення світоглядних уявлень); І.С. Коном (інтерналізація соціальних норм в культурно-історичному плані). У психологічній науці дослідженням етичної свідомості займалися: В.В. Турбан (особливості становлення етичної свідомості в онтогенезі); А.В. Бездухов (етична свідомість вчителя); Л.М. Антілогова (психологічні механізми розвитку етичної свідомості); Р. Мурхед, В. Хінслі (етична свідомість приватних та корпоративних юристів); Д. Перкінз (етична свідомість споживачів); Е. Амадо (розвиток етичної свідомості школярів). Теоретичні аспекти цього феномену висвітлено у дослідженнях Г.О. Балла (аналіз взаємодії добра і зла у соціальній поведінці); Ю.М. Швалба (рефлексивні характеристики свідомості у процесі діяльності цілепокладання);

І.С. Булах; Р.В. Павелківа; М.В. Савчина (розвиток моральної свідомості та самосвідомості особистості).

Незважаючи на представленість досить широкого спектру досліджень окремих аспектів етико-морального розвитку особистості, у наукових працях майже не приділяється увага дослідженню специфіки розвитку етичної свідомості молоді у період підготовки у вищому навчальному закладі, а також розробці шляхів оптимізації розвитку етичної свідомості студентської молоді у системі вищої освіти.

Мета статті – презентувати модель розвитку етичної свідомості студентської молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів.

Незважаючи на те, що розвиток етичності і є загальною віковою тенденцією розвитку особистості, результати проведеного нами емпіричного дослідження засвідчили, що стихійний розвиток етичної свідомості в студентському віці є недосконалим та недостатнім; у діяльності молодих людей превалює тенденція до відтворення соціальних норм і поведінкових стереотипів. Водночас, актуальними постають такі аспекти етико-морального розвитку, як осмислення особистістю етичних знань, емоційного переживання моральних норм та їх критичного осмислення, формування етичних домагань і перетворення їх у внутрішній регулятор поведінки та власну етичну активність. Зазначене обумовило об'єктивну необхідність розробити експериментальну модель та обґрунтувати програму розвитку етичної свідомості студентської молоді.

При моделюванні процесу розвитку етичної свідомості ми виходили з припущення, що цілеспрямований психолого-педагогічний вплив на розвиток етичної свідомості студентської молоді, який буде здійснено через актуалізацію психологічних чинників та впровадження комплексної розвивальної програми, буде сприяти досягненню позитивної динаміки розвитку всіх компонентів етичної свідомості.

При розробці моделі нами також враховуються основні положення психологічних теорій свідомості (Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, В.П. Зінченко, О.М. Леонтьєв, В.М. М'ясищев, С.Л. Рубінштейн, Ю.М. Швалб); загальні теоретичні концепції становлення і розвитку моралі, моральної свідомості та самосвідомості в онтогенезі (І.С. Булах, Л. Колберг, К. Гілліган, М.Й. Боришевський, Р.В. Павелків, Ж. Піаже, М.В. Савчин, Є.В. Субботський, В.Е. Чудновський, С.Г. Якобсон та ін.); концептуальні засади дослідження етичної свідомості (А.В. Бездухов, В.В. Турбан). Спираючись на зазначені наукові положення, а також враховуючи результати емпіричного дослідження, нами була запропонована експериментальна модель розвитку етичної свідомості студентської молоді (рис.1.).

Розроблена модель дозволяє ґрунтовно пояснити реалізацію психолого-педагогічної програми та наочно представити динамічний аспект розвитку етичної свідомості, що втілюється у взаємозв'язку всіх складових моделі – психологічних чинників розвитку, напрямків роботи і розвивальних заходів, критеріїв і показників розвитку, структурних компонентів етичної свідомості.

Центральним елементом моделі розвитку етичної свідомості студентської молоді нами визначаються *психологічні чинники*, які мають бути актуалізовані в процесі навчально-виховного впливу. На основі теоретичного аналізу соціальної ситуації розвитку пізньої юності – ранньої дорослості та його узгодження із структурою етичної свідомості до цих чинників було віднесено: засвоєння моральних норм та категорій; прийняття соціальних норм і етичних вимог; моральні цінності; еґо-ідентичність; автономність; індивідуальні значення категорій етики.

При розробці моделі розвитку етичної свідомості студентської молоді ми виходимо з того, що означені чинники мають бути взаємопов'язаними, взаємозалежними та взаємозумовленими. Так, засвоєння особистістю моральних норм сприяє утворенню мотивів та механізмів її моральної поведінки, оскільки особистість усвідомлює ці принципи і норми як принципи і норми власних вчинків. В той же час, моральна поведінка особистості залежить від її особистого ставлення до тих чи інших моральних категорій, норм, адже справжнє моральне переконання, має бути завжди забезпечено відповідним афективним ставленням до життя [4].

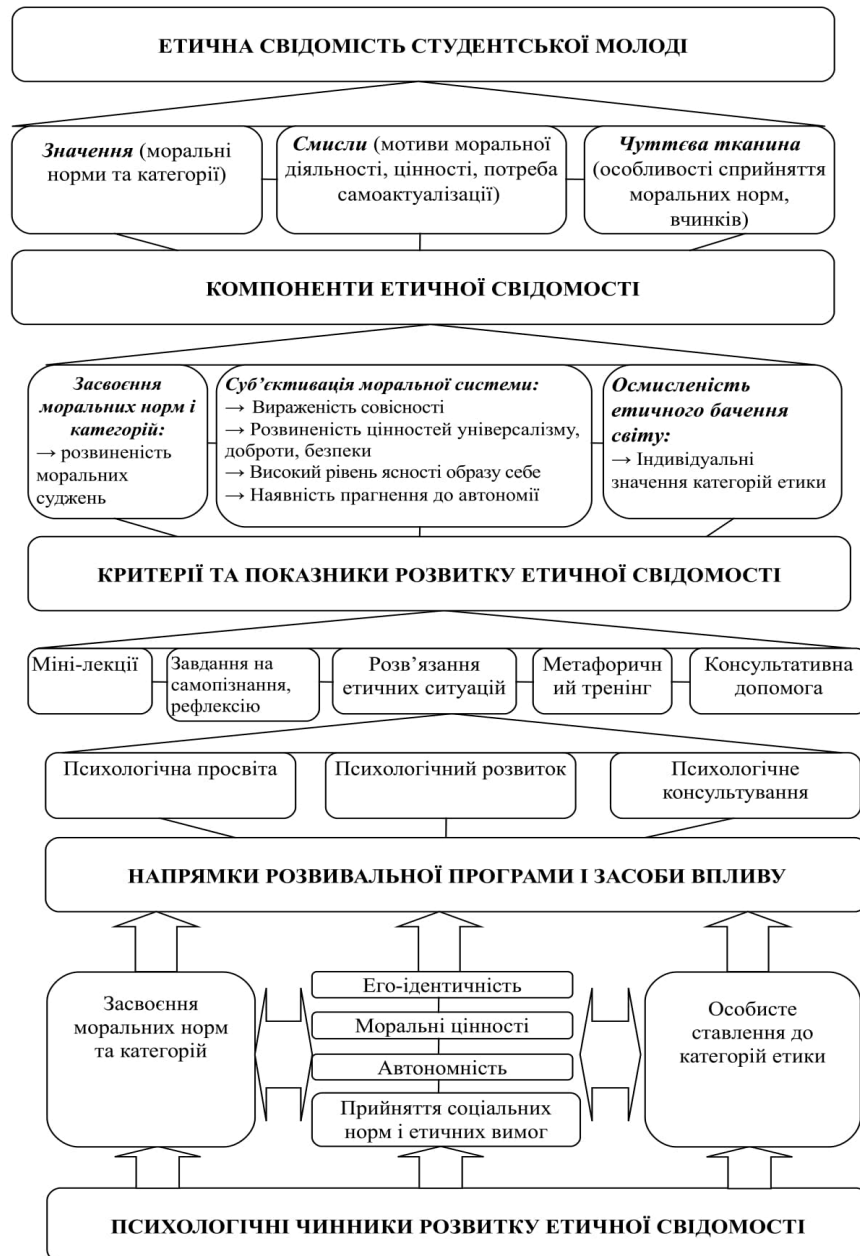

Рис.1. Модель розвитку етичної свідомості студентської молоді

Особистісні цінності, які є одночасно когнітивними та мотиваційними утвореннями, також виступають підставою для осмислення та оцінки особистістю моральних норм, оточуючих її соціальних об'єктів та ситуацій. В свою чергу, прийняття молодого людиною системи моральних цінностей, ставлення до моральних норм, потреба самоактуалізації проявляються кризою ідентичності, а отже впливають на становлення его-ідентичності особистості. Водночас, необхідність самоактуалізації та набуття ідентичності особистості пов'язана з її прагненням до відносної автономії і свободи морального вибору. Саме цілеспрямована актуалізація зазначених чинників може сприяти більш успішному розвитку етичної свідомості студентської молоді.

Визначені психологічні чинники узгоджуються зі структурною організацією етичної свідомості, яка певним чином відтворює структурні компоненти свідомості у теорії О.М. Леонтьєва: значення, смислу, чуттєвої тканини [8; 9]. В етичній свідомості зміст цих структур й характер зв'язків та відношень між ними диктується специфікою індивідуальної етичності, моральності та особливостями соціальної ситуації розвитку особистості студентського віку. Виходячи з цього, *трикомпонентна*

структура етичної свідомості студентської молоді представлена значеннями, які виражаються моральними нормами й категоріями; смислами, які виражаються особистісними цінностями, мотивами моральної поведінки, потребою в самоактуалізації; чуттєвою тканиною, яка характеризується особливістю сприйняття норм моралі, подій та вчинків.

У запропонованій моделі також представлено *критерії* розвитку етичної свідомості, які співвідносяться з її структурною організацією та змістовним наповненням. Наявність позитивної динаміки числових показників студентів за цими критеріями може свідчити про активний процес розвитку етичної свідомості. Критерієм розвитку компонента «значення», ґрунтуючись на концептуальних положеннях К. Гілліган, Л. Колберга, Р.В. Павелківа, Ж. Піаже, М.В. Савчина, В.В. Турбан можна визначити *засвоєння моральних норм і категорій*, тобто опанування особистістю в процесі онтогенезу встановлених в соціумі правил, принципів, традицій; дотримання імпліцитних патернів і правил поведінки, соціальних норм.

Критерієм розвитку компонента «смисли» слід вважати *суб'єктивізацію моральної системи* (А.В. Бездухов, В.П. Бездухов, Н. Булл, Т.В. Жирнова, У. Кей, І.О. Кочарян, І.С. Кона, А.А. Фурман), тобто вироблення особистісних смислів моральної поведінки, цінностей, відчуття відповідальності за дотримання соціальних і моральних норм.

Для компонента «чуттєва тканина» критерієм розвитку, на основі досліджень Н.Г. Капустіної, Ю.В. Согомонова, В.В. Турбан, П.М. Якобсона, Т.С. Яценко може виступати *осмисленість етичного бачення світу* – усвідомлений емоційний відгук (М.І. Дьяченко, Л.О. Кандилович [5, с.39]) на етичні явища, переживання етичних критеріїв добра та зла. Однак на констатувальному етапі дослідження було встановлено, що в студентській молоді переважає середній і низький рівні розвитку етичної свідомості, а також відзначено тенденцію до зниження показників етичного розвитку в студентів старших курсів. Зазначена обставина вказує на необхідність цілеспрямованої актуалізації визначених психологічних чинників з метою позитивних динамічних зрушень за компонентами етичної свідомості.

Важливим елементом моделі виступає комплексна програма розвитку етичної свідомості молоді. *Метою* програми розвитку визначено здійсненні систематичного і цілеспрямованого впливу на розвиток етичної свідомості студентської молоді за рахунок посилення визначених психологічних чинників.

Конкретні завдання програми наступні:

- активізувати у молоді потребу в етичному розвитку;
- забезпечити засвоєння теоретичних знань щодо сутності, специфіки та особливостей розвитку моральної та етичної свідомості;
- актуалізувати потенційні можливості етичного саморозвитку учасників експерименту;
- сприяти гармонізації уявлень про власне «Я» завдяки осмисленню власних цінностей, мотивів моральної поведінки, прагнення до самоактуалізації;
- розвинути навички здійснення осмисленого морального вибору та вчинків;
- сприяти формуванню власної етико-моральної системи та суб'єктивного ставлення до етико-моральних явищ.

Методологічну основу розвивальної програми склали положення особистісно орієнтованого (Г.О. Балл, Д.О. Белухін, І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, І.С. Булах, Л.В. Долинська, В.В. Рибалка, І.С. Якиманська), діалогічного (Г.О. Балл, Л.Г. Дмитриєва, Л.В. Долинська, Н.М. Дятленко, В.О. Медінцев, Н.Г. Мокшина), ціннісно-сислового (О.М. Гончарова, Н.В. Ключєва, В.С. Поздняков, Ю.В. Федотова, А.І. Шемшуріна), проблемно-методологічного (А.В. Бездухов, Ю.М. Кулюткін, О.К. Позднякова, Г.С. Сухобська) підходів; принципи гуманізму та демократизації, науковості, системності та оптимізації.

Відповідно до експериментальної моделі програма організується за трьома напрямками:

1. Психологічна *просвіта*, яка спрямована на вирішення наступних завдань: сформувати в студентів розуміння необхідності моральної поведінки в різних сферах життя, а також важливість вироблення власного ставлення до моральних і соціальних норм; мотивувати студентів на активну роботу з розвитку етичної свідомості.

2. Психологічний *розвиток*. Цей напрямок роботи передбачає здійснення формувального впливу на етико-моральний розвиток респондентів за допомогою спеціальних методів та прийомів:

метафоричного тренінгу, вирішення завдань на самопізнання та рефлексію, обговорення та розв'язання моральних дилем.

3. Психологічне *консультування*, реалізоване у вигляді індивідуальної роботи зі студентами. Консультативна допомога, спрямована на розв'язання особистісних конфліктів, які можуть виникати в процесі розвитку етичної свідомості (наприклад, розв'язання суперечностей, що виникли у молодій людині між зміненими уявленнями про систему моралі і звичним способом поведінки).

У результаті аналізу наукових розробок щодо структурної організації та функціонування етичної свідомості [1; 2; 7], теоретичних положень особистісно орієнтованого підходу, який був обраний нами у якості концептуальної основи розвивальної програми, а також в процесі аналізу експериментальних даних дослідження, інтегральним механізмом розвитку етичної свідомості студентської молоді було визначено рефлексію – моральну, особистісну, етичну.

Моральна рефлексія студента, на думку В.П. Бездухова і О.К. Позднякової, – є осмислення ним «Я» серед людей (простір відносин), є діяльність його свідомості з дослідження своїх взаємодій, коли молода людина подумки сперечається з собою і з іншими, обґрунтовує свою моральну позицію або моральну позицію іншого, виправдовує себе або іншого. Етичний рівень рефлексії є осмислення студентом особистісного «Я» серед своїх цілей, мотивів, настанов, це є діяльність його свідомості з дослідження власних цілей, мотивів, настанов по відношенню до себе [3]. В.В. Турбан, «матеріалізуючи» онтогенез етичної свідомості, зауважує що рефлексія виникає з постанням смислової неузгодженості, при цьому етична рефлексія має предметом авторитет, на який орієнтується суб'єкт. Саме цей авторитет і пропонує форму (взірці, накази, вимоги тощо) ставлення до світу й моралі зокрема [7, с.322].

Під особистісною (рефлексією розуміється дослідження самою людиною своєї афективно-потребової сфери, що виникає лише в процесі спілкування, до того ж переважно в конфліктних ситуаціях. Здійснюючи особистісну рефлексію, людина досліджує свій внутрішній світ і поведінку у зв'язку з переживаннями інших людей, учасників соціальної взаємодії. В результаті такого дослідницького процесу людина постає перед собою в новому світлі, оскільки співвіднесення своїх почуттів і переживань з почуттями і переживаннями іншої людини, аналіз і розуміння своєї поведінки дозволяє їй побачити децентровано конфліктну ситуацію й себе, що сприяє більш адекватній оцінці власної поведінки [6, с. 22].

Таким чином, рефлексія є тим механізмом, який, завдяки якому особистістю здійснюються роздуми про смисл моральних імперативів, з приводу норм, звичаїв, вибору, здійснюється розв'язання моральних суперечностей, з якими стикається кожна людина. Завдяки рефлексії особистість не просто механічно порівнює свою модель поведінки з соціальною нормою, відображаючи своє позитивне чи негативне ставлення до неї, а переживає все це у формі почуття задоволення чи незадоволення, захоплення чи осуду [7, с.383]. Саме тому зміст роботи в напрямку інтенсифікації рефлексивних умінь, як основи для посилення визначених чинників, а отже й розвитку етичної свідомості, складає основу програми.

Отже, запропонована модель розвитку етичної свідомості та розроблена на її основі комплексна програма передбачають посилення психологічних чинників за рахунок активізації моральної, особистісної та етичної рефлексії, що може сприяти розвитку етичної свідомості студентської молоді.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. В статті обґрунтовано необхідність розробки моделі та впровадження на її основі програми цілеспрямованого розвитку етичної свідомості студентської молоді у зв'язку з тим, що етичний розвиток молодих людей є недостатнім, з превалюванням тенденції до відтворення соціальних норм і поведінкових стереотипів. На підставі теоретичних засад дослідження побудовано модель розвитку етичної свідомості студентської молоді, яка містить психологічні чинники, напрямки розвивальної програми, психологічну структуру етичної свідомості, критерії та показники розвитку її компонентів.

Перспективним напрямом розвитку наукової проблематики надалі вбачається подальша розробка та впровадження програми розвитку етичної свідомості студентської молоді за рахунок актуалізації визначених психологічних чинників.

Список використаних джерел

1. Антилогова Л.Н. Психологические механизмы развития нравственного сознания личности: дисс. ... д-ра психол. наук: 19.00.01 /Лариса Николаевна Антилогова; Новосибирский государственный педагогический университет,1999. – 434с.
2. Бездухов А.В. Концепция и модель формирования этического сознания будущего учителя : автореф. дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / Артем Владимирович Бездухов; Поволж. гос. соц.-гуманитар. акад. – Самара, 2014. – 50 с.
3. Бездухов В.П. Морально-этическая рефлексия учащегося / В.П.Бездухов, О.К.Позднякова // Известия Самарского научного центра РАН. – 2010. – Т. 12. – № 3(3). – С. 575–577.
4. Братусь Б.С. Нравственное сознание личности (Психологическое исследование)/Б.С.Братусь. – М.:Знание, 1985. – 64с.
5. Ильин Е.П. Эмоции и чувства 2-е изд. : [перераб. и дополн.] / Е.П. Ильин – СПб. : Питер, 2013. – 783 с. – (Мастера психологии).
6. Психологічні закономірності розвитку громадської свідомості та самосвідомості особистості : у 2-х т. – Т. 2. / за загальною редакцією М. Й. Боришевського. – К. : Дніпро, 2001. – 308 с.
7. Турбан В.В. Становлення етичної свідомості в онтогенезі.: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Вікторія Вікторівна Турбан ; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2013. – 487с.
8. Шевченко Н.Ф. Етична свідомість: філософсько-психологічний зміст / Н.Ф.Шевченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – 2015. – № 5. – С.120–124.
9. Шевченко Н.Ф. Професійна свідомість практичного психолога: структура та специфіка функціонування // Психологія і суспільство. 2009. — №4. — С.167-180.

References translated and transliterated

1. Antilogova L.N. Psihologicheskie mehanizmy razvitija npravstvennogo soznaniya lichnosti: diss.... d-ra psihol. nauk: 19.00.01 [Psychological mechanisms of moral consciousness development of the person] / Larisa Nikolaevna Antilogova; Novosibirskij gosudarstvennij pedagogicheskij universitet, 1999. – 434 p.
2. Bezduhov A.V. Problema sushhestvovaniya jeticheskogo soznaniya uchitelja [The problem of existence of ethical consciousness of the teacher] / A.V. Bezduhov // Izvestija Samarskogo nauchnogo centra Rossijskoj akademii nauk. – t. 15. – #2(3), 2013, P.576–580.
3. Bezduhov V.P. Moral'no-jeticheskaja refleksija uchashhegosja [Moral and Ethical Reflection of the Student] / V.P.Bezduhov, O.K.Pozdnjakova // Izvestija Samarskogo nauchnogo centra RAN. – 2010. – Т. 12. – # 3(3). – P. 575–577.
4. Bratus' B.S. Npravstvennoe soznanie lichnosti (Psihologicheskoe issledovanie) [Ethical consciousness of the personality] / B.S. Bratus'. – М. : Znanie, 1985. – 64 s.
5. Il'in E.P. Jemocii i chuvstva 2-e izd. : pererab. i dopoln. [Emotions and feelings] / E.P. Il'in – SPb. : Piter, 2013. – 783 p. – (Mastera psihologii).
6. Psihologichni zakonomirnosti rozvytku gromads'koi' svidomosti ta samosvidomosti osobystosti: u 2-h t. – Т. 2. [Psychological patterns of development of social consciousness and self- consciousness] / za zagal'noju redakcijeju M. J. Boryshevs'kogo. – К. : Dnipro, 2001. – 308 p.
7. Turban V.V. Stanovlennja etychnoi' svidomosti v ontogenezi:. dys. ... d-ra psyhol. nauk: 19.00.07 [The formation of ethical consciousness in ontogenesis] / Viktorija Viktorivna Turban ; In-t psihologii' im. G.S. Kostjuka APN Ukrainy, 2013. – 487p.
8. Shevchenko N.F. Etychna svidomist': filofs'ko-psykholohichnyy zmist [Ethical consciousness: philosophical and psychological contents] / N.F.Shevchenko // Naukovyy visnyk Khersons'koho derzhavnoho universytetu. Seriya «Psykhologichni nauky». – 2015. – # 5. – P.120–124.
9. Shevchenko N.F. Profesijna svidomist' praktychnogo psyhologa: struktura ta specyfika funkcionuvannja [Professional consciousness of practical psychologist: structure and specific of functioning] / N.F.Shevchenko // Psihologija i suspil'stvo, 2009. – #4, pp. – 167-180.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

№ 1 (11) / 2017

Головний редактор:

Шевченко Наталія Федорівна, доктор психологічних наук, професор

Відповідальний редактор:

Ткалич Маріанна Григорівна, доктор психологічних наук, доцент

Адреса редакції:

69000

м. Запоріжжя

вул. Гоголя 118, к. 220

кафедра психології

Запорізького національного університету

info@psyjournal.in.ua

www.psyjournal.in.ua

Підп. до друку 30.06.2017. Формат 60X90/16. Папір офсетний

Друк цифровий. Умовн. друк. арк. 11.69

Замовлення № 216. Наклад 300 прим.

Запорізький національний університет

69600, м. Запоріжжя, МСП-41

вул. Жуковського, 66

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2952 від 30.08.2007 р.